T.C.
DOKUZ EYLÜL ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLAM BİLİMLERİ ANABİLİM DALI
YÜKSEK LİSANS TEZİ

ŞEHBENDERZÂDE FİLİBELİ AHMET HİLMİ'NİN KELÂMÎ ÇALIŞMALARI

Mehmet ÖDEMİŞ

Danışman
Prof. Dr. Osman KARADENİZ

2004

EK A Yemin Metni

Yüksek Lisans Tezi olarak sunduğum **"Şehbenderzâde Filibeli Ahmet Hilmi'nin Kelamî Çalışmaları"** adlı çalışmanın, tarafımdan, bilimsel ahlak ve geleneklere aykırı düşecek bir yardıma başvurmaksızın yazıldığını ve yararlandığım eserlerin bibliyografyada gösterilenlerden oluştuğunu, bunlara atıf yapılarak yararlanılmış olduğunu belirtir ve bunu onurumla doğrularım.

Tarih
15.03.2004
Adı SOYADI

EK B Tutanak

TUTANAK

Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü' nün 24./.03./.04 tarih ve 6...sayılı toplantısında oluşturulan jüri, Lisanüstü Öğretim Yönetmeliği'nin 18...maddesine göre ....Kelam.........Anabilim Dalı Yüksek Lisans öğrencisi Mehmet Özdemir' nin S. Eflatun Kuran Yorumu.........konulu tezi/projesi incelenmiş ve aday .20./.04./.04 tarihinde, saat 10.00'da jüri önünde tez savunmasına alınmıştır.

Adayın kişisel çalışmaya dayanan tezini/projesini savunmasından sonra ..60... dakikalık süre içinde gerek tez konusu, gerekse tezin dayanağı olan anabilim dallarından jüri üyelerine sorulan sorulara verdiği cevaplar değerlendirilerek tezin/projenin ..başarılı.......olduğuna oy....birliği...ile karar verildi.

BAŞKAN
Prof. Dr. Osman Karadeniz

ÜYE
Prof. Dr. M. Bülent Baloğlu

ÜYE
Yrd. Doç. Dr. Veli Öztürk

EK C Y.Ö.K. DOKÜMANTASYON MERKEZİ TEZ VERİ FORMU

YÜKSEKÖĞRETİM KURULU DOKÜMANTASYON MERKEZİ
TEZ VERİ FORMU

Tez/Proje No: Konu Kodu: Üniv. Kodu

- Not: Bu bölüm merkezimiz tarafından doldurulacaktır.

Tez Yazarının
Soyadı: ÖDEMİŞ Adı: Mehmet

Tezin Türkçe Adı: Şehbenderzâde Filibeli Ahmet Hilmi'nin Kelamî Çalışmaları

Tezin Yabancı Dildeki Adı: Studies of Şehbenderzâde Filibeli Ahmet Hilmi on Kalam

Tezin Yapıldığı
Üniversitesi: Dokuz Eylül Üniv. Enstitü: Sosyal Bilimler Enst. Yıl: 2004

Diğer Kuruluşlar:

Tezin Türü:

Yüksek Lisans: ■ Dili: Türkçe

Doktora: ☐ Sayfa Sayısı: 139

Tıpta Uzmanlık: ☐ Referans Sayısı: 68

Sanatta Yeterlilik: ☐

Tez Danışmanlarının

Ünvanı: Prof. Adı: Osman Soyadı: KARADENİZ

Ünvanı: Adı. Soyadı

Türkçe Anahtar Kelimeler:
1-Filibeli
2-Kelâm
3-Yenilenme
4-Materyalizm
5-Ruh

İngilizce Anahtar Kelimeler:
1-From Filibe
2-Kalam
3-İnnovation
4-Materialism
5-Spirit

Tarih: 15/03/2004
İmza:

Tezimin Erişim Sayfasında Yayınlanmasını İstiyorum Evet ■ Hayır ☐

ÖZET

Şehbenderzâde Filibeli Ahmet Hilmi, XIX. yüzyıl İslamcı düşünürlerinin önde gelen simalarındandır. Filibeli; Osmanlı Devletinin parçalanmanın eşiğine geldiği, içeride ve dışarıda zor zamanlar geçirdiği bir dönemde cereyan eden modernleşme ve yenilenme tartışmalarının aktif katılımcılarından biri olarak; eğitimden siyaset anlayışına, felsefeden sanata, ekonomiden dine kadar pek çok alanda ortaya koyduğu fikirleriyle ön plana çıkmıştır.

Mütefekkirimizin yaşadığı dönemde materyalist düşüncenin felsefe ve bilimde yaygınlaşmasıyla birlikte; ruh, ahiret ve Allah'ın varlığı gibi fizik ötesi gerçekler inkar edilmeye başlanmıştır. Bu durum ise ateist fikirlerin çeşitlilik kazanarak yaygınlaşmasına yol açmıştır. Ahmet Hilmi, öncelikli vazifesini dini korumak ve güncellemek şeklinde tanımladığı kelâm ilminin; yeni gelişmeler karşısında kendini revize etmesi gerektiğini düşünür.

O, varlıkları reddedilen Tanrı ve ruh gibi inançları yeni yöntemlerle savunmaya ve ispata çalışmıştır. Materyalist felsefe temelindeki ateist akımlara karşı verdiği mücadeleyle, kelâma hem yeni bir soluk getirmiş hem de konularını güncellemiştir. Bu sebeple yeni ilm-i kelâmın öncülerinden sayılır.

Modernleşme çalışmalarının hız kazandığı bir dönemde, bu mesele ile ilgili açıkladığı düşünceleriyle de yapılan tartışmalara açılım getirmiştir. Filibeli, bir aydın sıfatıyla çağının sorunlarına eğilmiş ve kendince çözüm önerileri sunmuştur. Fikirleri o gün olduğu kadar bugün de değerlidir.

ABSTRACT

Şehbenderzâde Ahmet Hilmi from Filibe was one of the most leading İslamic thinkers of the XIX th century and as such, he put forward quite a lot of suggestions covering the topics relevant to education, policy, philosophy, art, economy and religion. As a renowned intellectual of then, he took part actively in the discussions related to the modernization and innovation that took place at a time when the Ottoman Empire came close to the eve of breaking up and spent hard times both inside and outside the country.

Part of the people commenced to deny the concepts of spirit and the next world and existence of God right in the wake of the fact that the materialistic thoughts became common in philosophy and science in the period when our intellectual in question lived. This situation gave rise to the spread of the ateist ideas in different forms. İn the face of the new developments, Ahmet Hilmi ran away with by himself must be the protection and modernization of the religion needed to be revised.

He tried to defend and prove the concepts such as God and spirit the existences of which were not accepted, in other words, denied through the use of new methods. Kalam has had a new breath and a up to date vision thanks to his struggless against the ateism activities as one of the pioneers of knowledge of Kalam.

He put up a new face to the above mentioned debates thanks to his above cited thoughts that appeared at a period when the modernization activities went on in a rapid way. Filibeli, was an intellectual and as such he devoted himself to the problems that arose in his century and made some suggestions for the matter involved. His ideas are of value even today as they used to be in the past.

ÖNSÖZ

XIX. yüzyılda tüm dünyada yaşanan hızlı gelişim ve değişimler, sürece dahil olamayan toplumları menfî bir şekilde etkilemiş ve tarih önünde onları edilgen kılmıştır. Bu edilgenlik zamanla kırılmalara yol açmış; hakim batı medeniyetinin yaygınlaşan fikirleri ve zihniyeti "öteki"lere kaotik vakitler zerk etmiştir. Yeryüzünün gelmiş geçmiş en köklü medeniyetlerinden biri konumundaki İslam medeniyeti de bu hızlı değişime ayak uyduramamıştır. Aslında köklü ve kadîm medeniyet olmak burada bir avantajdan ziyade dezavantajdır.

Bu dönemde, bir taraftan belirli müesseseler üzerinde devlet eliyle lokal modernleştirme faaliyetleri devam ederken; öteki taraftan Osmanlı aydınları yenilenme, tecdid, modernleşme, ıslahat ve batılılaşma mefhumları etrafında hararetli tartışmalara girişmişlerdir.

Batının bilim ve teknikte gerçekleştirdiği sıçramanın neticesinde eriştiği seviyeye ulaşmak için neyin nasıl icra edilmesi gerektiğine dair ortaya konan düşünceler, oldukça farklı kulvarlarda seyretmiştir.

Münevverimizin bu vetirede dillendirdiği fikirler, yaptığı çalışmalar ve uğrunda mücadele ettiği idealleri ona ayrı bir önem verilmesini gerektirmektedir. Osmanlı aydınları modernleşme tartışmalarında iki kutba ayrılmışken Ahmet Hilmi Bey orta bir yol izlemiş; hem yenilenmenin önem ve lüzumunu vurgulamış hem usûlleri belirtmiş hem de tecdidin hangi sahalarda ve niçin gerektiğini açıklayarak bir anlamda modernleşmenin çerçevesini çizmiştir.

Filibeli, bu yenilenme hareketinin dini de etkileyeceğini; bu bağlamda dinî düşünce ve dinî ilimlerin bir iç tenkit yapması gerektiğini belirtmiştir. Bu durumda en büyük sorumluk, ilm-i kelâma düşmektedir. Zira kelâm, teolojik düşünceyi zinde tutarak; dinin hayatın dışına itilmesine geçit vermemekle mükelleftir. Mütefekkir, gerek kullandığı yeni yöntemler gerekse ele aldığı yeni konularla kelâmı işlevsel kılmış ve artık gündemden düşen klasik münakaşalardan çok; çağın insanının karşı karşıya kaldığı yeni problemler ile kelâmın yüzleşmesini sağlamıştır.

Ahmet Hilmi Bey, ömrü boyunca İslam dünyası ve Türk Milletinin selameti için çalışmış; bu uğurda, savunduğu tezleri insanlara aktarmak adına yazın dünyasının hemen her çeşidinden eserler vermiştir. Serdettiği düşüncelerin özgünlüğü ve haklılığı, hakkında yapılan araştırmalar neticesinde yeni yeni anlaşılmaya başlanmıştır.

Bu tezi hazırlarken kaynaklarda ona atfedilen kırka yakın eserle karşılaştık; ancak ne yazık ki bunların çok azına ulaşma imkanı bulduk. Bu kıymetli eserlerin pek çoğunun kayboluşu ya da kişisel kütüphanelerde bulunup da ilim dünyasından uzak kalışı gerçekten üzüntü vericidir.

Tezimiz, bir giriş ve iki bölümden teşekkül etmektedir. Giriş bölümünde yazarın hayatı ve eserlerinden yola çıkarak vizyonunu ortaya koymaya ve yaşadığı devrin tarihsel arka planını özetlemeye çalıştık.

Birinci bölümde düşünürün dine ve modernleşmeye bakışı ile yeni ilm-i kelâm anlayışı çerçevesinde ifade ettiği fikirlerini aktardık. İkinci bölümde ise önce, Hilmi Bey'in yaşamında çok önemli bir yer işgal eden bir fikrî mücadeleden söz ettik. Bu, başta materyalizm olmak üzere ateist akımlara karşı yürüttüğü mücadeledir. Sonra ise o dönemde inkarcı ekollerin reddiyle gündeme gelen "Allah'ın ve ruhun varlığı" gibi meselelere yazarın yaklaşımını açıklamaya çalıştık.

Ahmet Hilmi Bey ile alakalı araştırmaların azlığı, onun yeteri kadar tanınamamasına ve ilim dünyasında hak ettiği değeri alamamasına sebebiyet vermiştir. Kritik bir evrede dönemsel ve evrensel nitelikli fikirler üreten yazarın, hakkında yapılacak çalışmalarla daha çok tanınacağını ve gizli kalmış düşüncelerinin aydınlığa kavuşacağını umuyoruz.

Bu tezin hazırlanmasında bize yardımı dokunan arkadaşlarımıza; değerli fikirlerini ve kılavuzluğunu bizden esirgemeyen danışmanım ve saygıdeğer hocam Prof. Dr. Osman KARADENİZ Bey'e teşekkürlerimi takdim etmek isterim.

Mehmet ÖDEMİŞ

İzmir - 2004

İÇİNDEKİLER

İKİNCİ BÖLÜM
KELÂMÎ GÖRÜŞLERİ

KISALTMALAR

a.g.e.	Adı geçen eser
a.g.m.	Adı geçen makale
a.y.	Aynı yer
Bkz.	Bakınız
DİB	Diyanet İşleri Başkanlığı
h.	Hicrî
Haz.	Hazırlayan
İ.İ.	İttihad-ı İslam
İ.İ.F.V.	İzmir İlahiyat Fakültesi Vakfı
İSAM	İslamî Araştırmalar Merkezi
Krş.	Karşılaştırınız
Nu.	Numara
s.	Sayfa
Sad.	Sadeleştiren
S.B.A.	Sosyal Bilimler Ansiklopedisi
Ş.F.A.H.	Şehbenderzâde Filibeli Ahmet Hilmi
Ter.	Tercüme eden
TDV	Türkiye Diyanet Vakfı
Y.a.g.e.	Yukarıda adı geçen eser

GİRİŞ

I. HAYATI VE YAŞADIĞI DEVİR

A- Hayatı

Şehbenderzâde Ahmet Hilmi Bey, 1865 yılında Filibe[1]'de doğdu. Babası şehbender (konsolos) Süleyman Bey'dir. Filibeli, babasının mesleğinden dolayı "Şehbenderzâde" lakabını almıştır. Annesi Şevkiye Hanımdır. Aslen baba tarafından Hazer Denizi Türkmenlerinin Akşit boyundan, ana tarafından da Kafkasyalıdır.

İlk eğitimini memleketinde, Filibe Müftüsü'nden almıştır. Daha sonra İstanbul'a gelerek Galatasaray Sultânisi'ne girmiştir. Ailesi İzmir'e göç ettiği için okulunu bitirdikten sonra, o da ailesine katılmış ve bir süre İzmir'de yaşamıştır. İş hayatına başlamadan evvel, tahsiline bir süre Avrupa'da devam ettiği söylenmekte, felsefî ilimlerdeki vukûfiyeti buna bağlanmaktadır.[2]

---

[1] Filibe, Bulgaristan'ın güney kesiminde, bugünkü adı Plovdiv olan eski bir Osmanlı şehridir. Eski adı Philippopolis olup bugün Bulgaristan'ın Sofya'dan sonraki ikinci büyük merkezidir. Şehir, kesin olmamakla birlikte, 1361 yılında, Edirne'nin fethinden hemen sonra Lala Şahin kumandasındaki Osmanlı orduları tarafından fethedilmiştir. 1377-78 Osmanlı-Rus savaşı sonrasında Filibe, önce yeni oluşturulan Şarkî Rumeli vilayetine katıldı. Ardından da 1885'de yeni kurulan Bulgar Prensliğince ele geçirildi. Bu olay, Filibe'nin Türk nüfusunun büyük çoğunluğunun göçüne yol açtı. Tarihi eserler tahrip edildi.rumlar dahi, XX. Yüzyılın ilk yıllarında gerçekleştirilen kıyımla dışarı atıldılar. Zamanla şehir, kozmopolit görüntüsünü kaybetti.

Osmanlı emanında bulunduğu dönemde pek çok önemli İslam alimi de yetiştiren Filibe, Osmanlı Devleti'nin önemli dini ve edebî merkezlerinden biri olmuştur. Şehrin adı, 1878'de Plovdiv olarak değiştirilmiştir. Osmanlı hakimiyetinde bulunduğu yıllarda şehirde, üç dinin müntesipleri de rahatça yaşayabilmekte idi. Ancak daha sonraki yıllarda şehrin demografik yapısında önemli değişiklikler olmuştur. Yahudiler 1948'de İsrail'e göç ettiyse de 600 Ermeni ve 4000 Roma Katolik Kilisesine bağlı cemaat hala burada yaşamaktadır. Bunların dışında yaklaşık 20.000 Müslüman vardır ki bunların çoğunluğu Türkçe konuşan Çingenelerden oluşmaktadır. Müslümanlar toplam şehir nüfusunun %6-7'sini teşkil etmektedir.

Düşünürümüzün, Filibe kentinde kendi adına bir külliyesi bulunmaktadır. Aslında bu yapıya tam bir külliye denemese de Flibeli'nin adı bu tarihi yapıyla bölgede yaşamaya devam etmektedir. Ancak Filibeli'nin adını taşıyan bu tarihi eser, ne yazık ki, bakımsızlık ve ilgisizlikten dolayı zamanın acımasız akışına terkedilmiştir.

[2] Filibeli Ahmet Hilmi, Üniversiteli Gençlerle Bir Konuşma, Bedir Yayınevi'nin Takdimi, İstanbul,1963, s.4

Tahsilini tamamladıktan sonra, 1890 yılında Düyûn-u Umûmiye (Genel Borçlar) İdaresine girmiştir. Bu aynı zamanda memuriyet hayatına ilk adım atışıdır. Aynı idare tarafından görevli olarak Beyrut'a gönderilmiştir.

Bir başka kaynakta da Filibeli'nin Posta ve Telgraf Nezareti'nin türlü hizmetlerinde bulunduğu ve Beyrut'ta Posta Müdürlüğü yaptığı sırada, fikir hürriyetine susadığı için Mısır'a kaçtığı yazmaktadır.[3] Fakat onun Mısır'a gidiş nedeni ilmî ya da siyasî de olabilir. Mısır'da Terakki-i Osmanî Cemiyeti'ne girmiştir. 1901 yılında İstanbul'a dönmüş, fakat arkadaşlarından Sadık Civdanî'nin jurnali ile Fizan'a sürülmüştür. Fizan'da iken sürgün hayatının da etkisiyle tasavvufa merak sardı ve Arusî tarikatına girdi. Bu intisabın etkileri daha sonra yazacağı eserlere yansıyacaktır.

1908 yılında Meşrutiyetin ilanından sonra İstanbul'a dönerek Darülfünun'da felsefe hocalığına başlamıştır. Hayatı boyunca çeşitli gazete ve dergilerde yazılar yazmış ve kendi kurduğu gazete ve matbaalarda fikirlerini neşretmiştir.

Filibeli, bugünkü Dârüşşafaka'nın temelini teşkil eden Cemiyet-i Tedrisiye-i İslamiye'nin de azalığında bulunmuştur.

Şehbenderzâde, oldukça genç denecek bir yaşta, 30 Ekim 1914 tarihinde (1 Teşrin-i Evvel 1330), henüz 49 yaşında iken vefat etmiştir. Bakır zehirlenmesinden vefat ettiği ileri sürülmekle beraber, siyonizm ve masonluk meselesini ilk ele alanlardan olduğu için, masonlar tarafından zehirletilmiş olabileceği de söylenmektedir.[4]

Şehbenderzâde Filibeli Ahmet Hilmi'nin nâşı, Fatih Camii'nin avlusuna defnedilmiştir. Bu kısacık ömrüne, oldukça önemli ve farklı kategorilerde eserler sığdırmıştır.

Ahmet Hilmi Bey, orta boylu, gayet şişman fakat dinç, geniş yapılı, pos bıyıklı, ilim ve faziletiyle şöhret bulmuş, itikadı sağlam, mutasavvıf, derviş meşrep bir mütefekkirdi. Arapça, Farsça ve Fransızca bilen Filibeli, hiç evlenmemişti. Kendisine sadık bir uşağı bakardı. Zamanının çoğunu yazı

[3] Filibeli, Muhalefetin İflası, (sad. Ahmet Eryüksel), Nehir Yayınları, İstanbul, 1991, s.9
[4] İsmail Kara,Türkiye'de İslamcılık Düşüncesi, Risale Yayınları, İstanbul, 1986, s. 70

yazmak ve mütalaa etmekle geçirirdi.[5] Şehbenderzâde kalemindeki tatlılık derecesindeki konuşma, ve nutuklarında bir tesir ve cazibeye sahipti. Üslubundaki sadelik ve basitlik, açıklık ve şenlik, fikir ve muhakemesindeki isabet ve kuvvet, doğruluk ve tazelik okuyucu sayısını her zaman yüksek tutmuştur.[6]

B- Yaşadığı Devir

Ahmet Hilmi Bey'in düşüncelerini ve dünyasını daha iyi kavrayabilmek için, onun yaşadığı döneme bir ayna tutmak zorundayız. Yazarın yaşadığı çağın 20. asır olduğu hatırlanırsa, o dönemde Osmanlı Devleti'nin halinin hiç de parlak olmadığı görülür. Bir tarafta kaybedilen topraklar ve azınlık isyanları diğer tarafta iç çalkantılar ve ıslahat nidaları. Artarda kaybedilen topraklar, o görkemli zamanların artık eskide kaldığını gösteriyor ve devlet-i âliyi de "*hasta adam*" konumuna düşürüyordu. Avrupalı devletler Osmanlı topraklarını sadece topla tüfekle işgal ediyor değillerdi. Egemen kıldıkları yeni zihniyet ile İslam dünyasının inanç sistemini, manevi değerlerini ve potansiyellerini zayıflatıyordu.

Osmanlı, Avrupa'nın eriştiği muasır seviyeye ulaşmak için, bir taraftan elini çabuk tutmaya çalışırken öteki taraftan, kendi terakkisini sabote edecek tutumlar zuhur ediyordu. İlk modernizasyon faaliyetlerinin, askerî sahada gerçekleştirildiğini hatırlayalım. Bu evrede yapılan reformların karakteristik özelliği, tepeden inmeci olmasıdır. Islahatlar devlet eliyle meydana gelmektedir. Yabancı devletlerin zorlamasıyla ilan edilen Tanzimat ve Islahat fermanlarıyla azınlıklara imtiyazlar verilirken, devlet içeride otoritesini, dışarıda ise saygınlığını kaybediyordu.

O dönemde iktidarda olan II. Abdülhamit, dağılmakta olan imparatorluğu bir arada tutmak için "İslam Birliği" siyaseti yürütüyor ama iç çalkantıları engelliyemiyordu.

---

[5] Filibeli, Üniversiteli Gençlerle Bir Konuşma, s.7
[6] Bursalı Mehmet Tahir, Osmanlı Müellifleri, (Haz. Fikri Yavuz – İsmail Özen), Meral Yayınevi, İstanbul, 1972, s.164

İçerde İslamcılık, Osmanlıcılık ve Milliyetçilik adıyla hareketler çıkıyor ve bu akımların temsilcileri çeşitli teoriler ve çözüm önerileri sunarak, statükonun değişmesine gayret ediyorlardı. Fransız ihtilalinin tesiriyle özgürlükçü cereyanlar, imparatorluğun dört bir tarafını sarıyordu. İslam alemi ise tam bir çöküşü yaşıyor, geri kalmışlık, yoksulluk ve cehaletin yarattığı problemler iktisadî, dinî, millî ve ahlakî erozyonlara dönüşüyordu.

İslam aleminin içinde bulunduğu bu dar boğazdan nasıl çıkacağının cevaplarını arayan önemli bir kalem erbabı mevcuttu. Bizim burada özellikle üzerinde durmak istediğimiz hareket, Filibeli'nin de içinde bulunduğu grup olan İslamcılardır. Yenilenmenin İslamî dinamiklerden vazgeçmeksizin yapılmasını gerektiğini savunan, İslamcı diye adlandırabileceğimiz aydınlar arasında Ahmet Hilmi Bey'den başka şu isimleri sayabiliriz: Sait Halim Paşa (1863-1921), Mehmet Akif (1873-1936), Babanzâde Ahmet Naim (1872-1934), Mehmet Şemsettin Günaltay (1883-1961), M. Hamdi Yazır (1878-1842), Şeyhülislam Musa Kazım (1858-1920), İzmirli İsmail Hakkı (1868-1946), Mustafa Sabri Efendi (1869-1954), Seyyid Bey (1873-1924). Bunlar özellikle Sırat-ı Müstakîm'de (ki sonradan Sebilürreşad adını alacaktır) fikirlerini neşrediyorlardı.

Yalnızca Osmanlı münevverinden değil, İslam coğrafyasının muhtelif yerlerinden de yenilenme ve ıslahat sesleri yükselmekteydi. Mısır'dan Muhammed Abduh (ö.1905) ve Cemaleddin Afgani (ö.1897), Hindistan'dan Seyyit Ahmet Han (ö.1898), Şiblî Nu'manî (ö.1914) ve Muhammed İkbal (ö.1938).

Münevverimizin dönemin yenilikçi simalarını yakından takip ettiği anlaşılıyor. İslam aleminin genelinde sürdürülen "yenilik, ıslahat, akla ve bilime dönüş" hareketini içtenlikle desteklediğini, İslam'ın yenilikçi damarlarını ihya çabasına kendi bulunduğu yerden katıldığını görüyoruz.[7]

"Şeyh Abduh, Cemaleddin Afgânî, Ahmet Han gibi zatların açtığı çığır, Mısır ve Hind'de bir çok taraftar bulmuştur. Şurası teessüre şayandır

---

[7] R. İhsan Eliaçık, İslam'ın Yenilikçileri, c.II, Söylem Yayınları, İstanbul, 2001, s.487

ki bu yeni çığırlar, en büyük iki İslam merkezinde, Türkiye ve İran'da hiç revaç bulmamıştır."[8]

Mütefekkirimiz, o dönemde, İslamcıların siyasi idealine paralel olarak "İttihad-ı İslam" fikrini savunur. Ona göre, gerçekleşmesi en mümkün birlik, Osmanlı ülkesindeki Müslümanların ittihadıdır. Ancak, bu projeyi realize edebilecek yetkinlik ve ferasette siyasetçi bulunmadığı kanaatindedir.[9] Osmanlı'daki ilk dönem yenilikçi İslamcıları genellikle Filibeli Ahmet Hilmi Bey ile başlatılmaktadır.[10]

Türkiye'deki İslamcılar, temel olarak batılılaşmayı müspet karşılamıyorlardı. Evet, İslam teknik bakımdan batıya muhtaçtır; fakat inancı, ahlakı, ruhu kendisinin olmak şartıyla! Doğuyu yenen batı, yalnızca teknik üstünlüğü olan batıdır. Aynı silahlar ile ona karşı mücadele etmeli, fakat manevi bakımdan çöküntü halinde olan batıdan hiçbir şey alınmamalıdır.[11] Bu görüşün İslamcıların ortak görüşü olduğunu söyleyebiliriz. İslamcıların bir kısmı daha sonra Türkçülüğe kayarken, diğer bir kısmı da Türkçülüğü, birliği bozduğu için eleştiriyordu. Mezkur sınıf, yenilik hareketleri hususunda da fazlasıyla katı davranıyordu.

Batının maddi üstünlüğünün, İslam dini için aşındırıcı ve yıkıcı bir etkiye sahip olduğu hususunda şüphe yoktu. Ortada çağın mutasyonlarına ayak uydurmakta zorluk çeken köklü bir medeniyet ve her bakımdan geri kalmış bir coğrafya vardı.

Abdullah Cevdet gibi, batıcılığı en aşırı şekilde temsil edenlere göre, geri kalışımızın nedeni Asyalı kafamız, dejenere geleneklerimizdir. Bizi geride bırakan güç, dünya işlerini hükmü altına alan bir din – devlet bileşimi sistemidir. İslamcılar ise Müslümanların yalnız maddi uygarlık alanında değil; din müesseseleri de dahil olmak üzere, manevi uygarlık alanında da batı uygarlığının gerisinde bulunduğunu kabul ediyorlarsa da bu geride kalışın nedeni onlarca, İslam dini ve şeriatı değildir. Tersine bu şeriatın

---

[8] Filibeli, İslam Tarihi, (Haz. Ziya Nur), Ötüken Yayınları, İstanbul, 1982, s.641
[9] Eliaçık, a.g.e., s.505
[10] Kara, a.g.e., c.I, s.4
[11] Hilmi Ziya Ülken, Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi, Ülken Yayınları, İstanbul, 1979, s.198

uygulanmaması, hayatın her alanına genişletilmemesidir, temel neden. Bu görüşü, en geniş şekilde ortaya koyan Sadrazam Said Halim Paşa (1863-1921) olmuştur.[12]

Ancak şunu belirtmek gerekir ki Ahmet Hilmi Bey, bu hareket içerisinde, kendine nevi şahsına münhasır bir yer inşa etmiştir. O, bir taraftan modernleşmenin kaçınılmazlığına vurgu yaparken, diğer taraftan, sınırları tam belirlenmediği takdirde ortaya çıkabilecek muhtemel tehlikelere de işaret eder.

Din gibi hassas ve kalem oynatmanın zorluğunun belirginleştiği bir sahada, pek çok konuda kitap yazmış ve düşüncelerini bulduğu her fırsatta ifade etmiştir. Ona göre, geri kalış nedenleri arasında, gelenekle iç içe bir halde var olmaya çalışan, hakikatinden uzaklaşmış din müessesesinin etkisi çoktur. Toplumda yerleşik hale gelen dinin yanlış telakkileri, gelişmeye engeldir. Oysa İslam dini özünde, dinamik ve yenilenmeye açık bir dindir.

İşte bunun gibi, Müslüman bir ilim adamı sıfatıyla saltanat, siyaset, eğitim, tasavvuf, din, v.s. kurumlara yönelttiği eleştirilerin yapıcı niteliği, onun bu hareket içerisinde ayrı ve özgün bir mevki edinmesini sağlamıştır. Zira o, içeriden biri vasfıyla eleştirilerini yüksek sesle dile getirmiş, yaşadığı tarihin eşiğinde, doğunun ve batının kazanımları arasında, kendine has bir sentez yaparak çözüm önerilerinde bulunmuştur.

İslamcıları, yenilik hareketleri konusunda tereddüde sevk eden en önemli şey, Avrupa'nın yaşadığı manevi ve ahlaki çöküntü, sefahat ile buhran idi. Avrupa görmüş münevverlerle varlıklı ailelerin yaşam tarzlarını, İslamî kaidelerden bağımsız bir forma sokmaları ve bunun müşahede edilmesi de bu tutumu körüklüyordu. Filibeli de yüzeysel taklitten kaçınılması gerektiğini, meselelerin özüne temas eden ıslahatlar yapılmasının lüzumunu irdelemiştir. O, yenileşme mevzuunu geleceğe ait bir ölüm kalım meselesi şeklinde telakki eder.

---

[12] Niyazi Berkes, Türkiye'de Çağdaşlaşma, Doğu - Batı Yayınları, İstanbul, 1978, s.406

Yenilik hareketine öncülük etmekle vazifeli kişiler, dinî önderlerdir. Din adamları bu yolda kılavuzluk etmez ise ahalinin imanı batma tehlikesiyle karşı karşıyadır.[13]

Mütefekkirimiz Filibeli Ahmet Hilmi Bey, çerçevesi tam belirginleştirilmeden gerçekleştirilecek batılılaşmanın zararlarını, bulduğu her fırsatta, Müslümanlara anlatarak ikazlarını sürdürüyordu. Bir milletin, öz değerleri kaybolduktan sonra, onları tekrar inşa etmenin, hayatın içine sokmanın zorluğundan bahsediyor ve modernleşme hareketinin sağlam temeller üzerine inşa edilmesi gerektiğinin altını çiziyordu.

"Bizim başımız üzerinde cılız bir iplikle birlikte asılı duran kılıç garp medeniyetinin redâet ve sefahatidir. Eğer bunlardan sakınmanın çarelerini bulamazsak, milli hayatımız, kabuslu bir rüya gibi, minnet ve sefalet içinde geçer. Hiçbir vakit gasp edilen haklarımızı istirdat ve saadetimizi istihsal edemeyiz."[14]

Kalkınmanın yollarından ayrıntılı olarak bahseden yazar, eğitim, ekonomi, politika, bilim v.s. alanlarında nelerin yapılması gerektiğinin, statükodan nelerin değişmesi gerektiğini belirtir. Avrupa'nın ulaştığı maddi medeniyet seviyesinin inkar edilemeyeceğini ifade eden yazar, kendisi de hayranlığını gizlemez. Lakin madalyonun bir yüzü böyle iken, diğer yüzü ise insanlık adına tam bir felakettir. Maddi medeniyette zirveye çıkan Avrupa'nın, manevi medeniyette düştüğü alçaklık, zillet, tarihte eşi görülemeyecek nispettedir.[15]

Siyasi düşüncesi dışında "Şehbenderzâde'de, İslamcılığın aydın ve geniş bir ufku vardır. Batı felsefesindeki bilgisi, sosyolojiye dair ciddi yazıları, doğucularla batıcılar arasında satıhta kalan gerginliği ortadan kaldıracak bir kuvvet göstermekteydi. Henüz sosyoloji yayınlarının Spencerciliği aşamadığı yıllarda, Ahmet Hilmi ilk defa bütün tanınmış Fransız sosyologlarına temas etmekte, içtimai amillere ait yazılarında sosyal

---

[13] Filibeli, a.g.e., s. 638
[14] Filibeli, Yirminci Asırda Alem-i İslam ve Avrupa: Müslümanlara Rehber-i Siyaset, Hikmet Matbaası, İstanbul 1327, s.69
[15] Filibeli, a.g.e., s.6

hayatı kuşatan şartlar bütününü nasıl tetkik edeceğimizi anlatmaktadır."[16] Onun batı felsefesiyle İslam Tasavvufundaki vukuf ve ihsası hemen hemen görülmemiş derecededir.[17] O, tasavvuf ve tasavvuf erbabının da geri kalmışlığına dikkat çeker ve bilimde olduğu gibi, dört beş asır evvelinin tasavvufunun da yetersiz kaldığını anlatır.[18]

Batının felsefî akımları hakkında derin bilgi sahibi olmasına rağmen, esasen tasavvufi konulara ve vahdet-i vücut nazariyesine eğilimi olan Şehbenderzâde, eserlerinde bu iki istikameti birleştirmeye çalışmıştır. Bilhassa vahdet-i vücut, onun düşünce dünyasında önemli bir yer işgal etmektedir. Felsefi konuları halka indirgemek ise en büyük hedeflerinden biridir. Filibeli, çağdaş felsefeden yararlanarak bilimsel analizler ve yorumlar yaparak vahdet-i vücut nazariyesini izaha çalışır.

Filibeli ile beraber Ömer Ferit Kam ve İsmail Fenni Ertuğrul da dönemin vahdet-i vücutçularındandır. Bu üçlü, vahdet-i vücut felsefesini bilimsel temellere oturtmaya çalışmışlardır.

Ahmet Hilmi, ruhsuz ve aynı zamanda temelsiz felsefî ekollere karşı İslamî düşünceyi savunmak, varlığın birliğini sağlamak uğrunda yürüttüğü mücadelesinde felsefî bir sistem kurmamıştır; ancak felsefenin bütün problemleriyle uğraşmış olması itibariyle bir filozofun taşıdığı bütün özelliklere sahip bir Türk-İslam düşünürü olarak Türk düşünce tarihindeki kendine özgü yerini almış bulunmaktadır.[19]

---

[16] Ülken, a.g.e., s.287
[17] Bursalı Mehmet Tahir, Osmanlı Müellifleri, s.165
[18] Filibeli, Üss-i İslam, Hikmet Matbaası, İstanbul, 1914, s.81
[19] Zekeriyya Uludağ, Şehbenderzâde Filibeli Ahmet Hilmi ve Spiritüalizm, Akçağ Yayınları, Ankara, 1996, s.274

II- ESERLERİ VE NEŞİR HAYATI

A- Eserleri ve Yayın Hayatı

1. Eserleri:

Filibeli Ahmet Hilmi Bey, hayatı boyunca, hep ilim ve fikir dünyasının içinde olmuştur. Çıkardığı dergi ve gazeteler aracılığı ile siyasi, içtimaî, dinî ve ilmî konulardaki düşüncelerini ifade etmiştir.

Hayatı boyunca verdiği mücadele, geride bıraktığı eserler, yaşamının hakkını vermiş bir insan portresi çizer. Döneminin aktüel konularıyla alakalı yazdığı eserlerin yanında, felsefî ve dinî konularda da çalışmaları olmuştur.

Başlıca eserleri şunlardır:

1- Tarih-i İslam: Eserin orijinali Osmanlıca olup iki ciltir. Toplam 671 sayfadan oluşup ilk baskısı Hikmet matbaasında 1908 yılında yapılmıştır. Sadece bir tarih kitabı olmayıp, aynı zamanda dinî ve felsefî meselelerden de bahseder. Sistematik bir İslam tarihi kitabı olduğu söylenemez. Kitabın ikinci cildi tarihte ortaya çıkmış çeşitli mezheplerden bahseder. Bununla bitlikte yapıt, yazarın en önemli ürünlerindendir. Kuran'a ve Hz. Peygamber'e dil uzatan, onlar hakkında aşağılayıcı ifadeler kullanan Hollandalı Müsteşrik Reinhart Pieter Anne Dozy'nin "*Essai sur l'Histoire de l'Islamisme*" isimli eserine bir reddiye niteliğindedir.[20]

2- *Âmâk-ı Hayal:* İlk kez İstanbul'da 1326 senesinde Giritli Ahmet Sâki Matbaasında basılmıştır. Orijinali 80 sayfadır. Ahmet Hilmi Bey, bu felsefi romanında kainatta bir birlik arar. Tümüyle vahdet-i vücut düşüncesine bağlı bir romandır. İçinde bulunduğu sefih durumdan kurtulmak için, bir ermişin kılavuzluğunda arayış yolculuğuna çıkan birinin yaşadığı harikulade hadiseler betimlenmektedir.

Bu romanda, bambaşka bir Filibeli ile karşılaşıyoruz. Yazar, diğer eserlerindeki ciddi, bilimsel ve realist tavrının aksine; bu yapıtta fantastik bir

[20] 1974 yılında, Ziya Nur tarafından bazı eklerle birlikte, yine *İslam Tarihi* adıyla yeniden yayımlanmıştır. Ötüken Yayınevi, İstanbul, 1982

dünya sunuyor okurlarına. Roman, muhayyilenin alabildiğine açılım kazandığı bir eser niteliğinde.

3- *Allah'ı İnkar Mümkün müdür? (Huzuru Fende Mesâlik-i Küfür):* Filibeli'nin Tarih-i İslam adlı eserine bir ilave olarak kaleme aldığı bu eser, ne yazık ki tamamlanamamıştır. İlk defa 1909 yılında, Hikmet matbaasında neşredilmiştir. Gazali, Fazlullah-ı Hurûfî, Muhyiddin-i Ârabî, İbn Sina, İbn Rüşd gibi isimlerin ruh hakkındaki düşüncelerinden, skolastik ve aydınlanma çağı filozoflarının karşılaştırılması yapılmaktadır.[21]

4- Huzuru Akl-ü Fende Maddiyyûn Meslek-i Dalâleti: 1914 yılında, Hikmet Matbaasında basılmıştır. 159 sayfadan teşekkül eder. Celal Nuri'nin, Tarih-i İstikbal adlı eserinin birinci cildine bir reddiye niteliğindedir.[22]

5- Muhalefetin İflası: 1914 yılında Hikmet Matbaasında yayımlanan eser 80 sayfadır. Filibeli, bu politik eserinde, yaşadığı dönemin siyasi olaylarıyla ilgili değerlendirmelerde bulunur. Şehbenderzâde, bu kitabında, İttihat ve Terakki Fırkası'na karşı kurulan Hürriyet ve İtilaf Fırkası'nın politik duruşunu ve izlediği siyaseti eleştirmektedir.[23]

6- Beşeriyetin Fahr-i Ebedîsi Nebimizi Bilelim: Eserin, 1913 yılında Hikmet matbaasında yapılan ilk baskısı, 32 sayfadan ibarettir. Yazar, Hz. Muhammet'in (S.A.V.) hayatından bahsettiği eserinde, Mihrüddin Arûsî mahlasını kullanmıştır.

7- Üss-i İslam (Hakâyık-ı İslamiye'ye Müstenid Yeni İlm-i Akaid): İlk baskısı 1914 yılında gerçekleştirilmiştir. Orijinali 82 sayfadır. Giriş bölümünde dinin tarihçesinden, gayesinden, din, ilim ve felsefe arasındaki fark ve ilişkiden bahseden mütefekkir, daha sonra, Allah'ın varlığı, melekler,

---

[21] Kitabın, Necip Taylan ve Eyüp Onat tarafından *"Allah'ı İnkar Mümkün Müdür"* adıyla sadeleştirilmiş bir baskısı bulunmaktadır. (İstanbul 1977 ve 1979, Çağrı Yayınları)
[22] Sonraları bu eser, Sadık Albayrak tarafından *"İlim Karşısında Maddecilik"* adıyla sadeleştirilmiş ve Tercüman 1001 Temel Eser Dizisinde 71 nolu kitap olarak yayımlanmıştır. (İstanbul 1974). Kitabın daha sonra çeşitli baskıları da yapılmıştır.
[23] Eserin, 1991 yılında, Ahmet Eryüksel tarafından sadeleştirilerek Nehir Yayınları tarafından "Hatıralarla Yakın Tarih" dizisi çerçevesinde yeni bir baskısı yapılmıştır.

kaza-kader gibi sistematik kelâmın konuları hakkındaki düşüncelerini açıklar.[24]

8- Senûsîler ve XIII. Asrın En Büyük Mütefekkir-i İslâmîsi Seyyid Muhammed es-Senûsî: Eserin ilk baskısı 1909 yılında İkdâm matbaasında yapılmıştır. 1992 yılında ise *Senûsiler ve Sultan Abdülhamid* adıyla İsmail Cömert tarafından yeniden yayımlanmıştır. Aslı 124 sayfadan oluşan bu eser iki bölümden meydana gelmiştir. Giriş kısmında Afrika'daki tarikatların önemi ve işlevleri, Arûsîler, İsevîler ve Senusîler hakkında bilgi veren Ahmet Hilmi, birinci bölümde, Muhammed el-Mehdi'nin hayatı, II. Abdülhamit ile aralarındaki tezat, İttihad-ı İslam fikri ve II. Abdülhamid devrinde İslam aleminde vuku bulan bazı önemli olayları okuyucuya sunmaktadır.

9- Yirminci Asırda Alem-i İslam ve Avrupa: Müslümanlara Rehber-i Siyaset: İlk baskısı Hikmet matbaasında 1909 yılında yapılmış olup 96 sayfadır.[25]

10- Taklitle Medeniyet Olmaz: İlk kez 1914 yılında baskısı yapılan eser, yazarın, "Allah'ı İnkar Mümkün Mü?" adlı kitabının önsözünden ibarettir.[26]

11- Darülfünûn Efendilerine Tahrirî Konferans: ***Hangi Meslek-i Felsefîyi Kabul Etmeliyiz?*:** İlk kez, 1914 yılında Hikmet Matbaasında basılmıştır.[27] Filibeli, bu konuşmalarda, gençlere, milleti içinde bulunduğu menfî durumdan kurtarmak için ne yapmak gerektiğini sorar. Gençlere sağlam bir metot edinmelerini salık verir. Sosyalizm, kritisizm, spiritüalizm, materyalizm, monizm gibi çeşitli fikrî akımlar hakkında bilgi veren Filibeli, en ideal metodun "tahlil metodu" olduğunu belirtir.

---

[24] 1987 yılında Ahmet Özalp'ın sadeleştirmesi ile İslam İnancının Temel İlkeleri adıyla bir baskısı yapılan eser, en son Dr. Adnan Bülent Baloğlu ve Dr. Halife Keskin tarafından tetkik edilerek sadeleştirilmiş ve 1997 yılında, Türkiye Diyanet Vakfı tarafından, "*İslam'ın Esası (Üss-i İslam)*" namıyla basılmıştır.

[25] 1966 yılında, Bedir Yayınevi tarafından *Müslümanlar Uyanın* adıyla yeni harflere uyarlanmıştır.

[26] Latin harfleriyle ilk baskısı, 48 yıl aradan sonra Bedir yayınları tarafından yapılmıştır. (İstanbul, 1962)

[27] 1963 yılında Bedir Yayınevince, Üniversiteli Gençlerle Bir Konuşma adıyla yayımlanmıştır. (İstanbul, Ecdadımızın Eserleri Külliyatı)

12- Yiğit Osmanlı Akıncısı Öksüz Turgut: 1910 yılında Hikmet matbaasında ilk baskısı yapılan eserin, Latin harfleriyle ilk baskısı ancak 1974 yılında yapılabilmiştir.[28]

13- Zorlu Süvari: 1914 yılında yayımlanan bir romandır.[29]

14- İki Gavs-ı Enâm: Abdülkadir ve Abdüsselam:1915 yılında Hikmet matbaasında basılan kitap, 64 sayfadır. Abdülkadir Geylâni ile Abdüsselam Esmer'den bahseden bu eser menâkıbname tarzında yazılmıştır. Yazar, Mihrüddin Arûsî imzasını kullanmıştır.

15- İlm-i Ahvâlü'r-Ruh: İstanbul'da Hikmet matbaasında 1909 tarihinde basılmıştır. 160 sayfa olup tamamlanamamıştır. Psikoloji sahasıyla ilgilidir. Giriş bölümünde felsefenin tarifini ve bölümlerini ele alan Filibeli, daha sonra psikolojinin açıklamasını yaparak genel psikoloji üzerinde durmuştur. Eserde, vicdan, zeka, hafıza, tefekkür, bilinç, içgüdü, refleks gibi kavramları izah etmiştir.

16- Melekzâde Ailesi: Milli ve mukaddes değerleri hafife alarak çocuk yetiştirmenin acı faturasından bahseden bir romandır.

17- Vay Kız Beyciği Seviyor: İlk baskısı 1910'da yapılan eser, Kalender Gedâ müstearıyla kaleme alınmış olup körü körüne uygulanan Batı taklitçiliğinin acı neticelerini mizahî dille irdeleyen bir hikayedir.

18- Türk Ruhu Nasıl Yayılıyor: İlk baskısı 1913 yılında, Özdemir müstearıyla gerçekleşmiştir.

19- Akvam-ı Cihan: 1913 yılında yazılmış olup, beşerî coğrafya sahasıyla ilgilidir. 104 sayfadan oluşmaktadır. Dünya kavimleri ansiklopedisi hüviyetindedir. Asya, Amerika ve Okyanus'ta yaşayan çeşitli kavimlerin, dinleri, dilleri, nüfusları, gelenek ve görenekleri hakkında bilgiler verilmiştir.

---

[28] Bedir Yayınevi, İstanbul.
[29] Kaknüs Yayınlarınca, 2001 yılında yeni bir baskısı yapılmıştır. Sadeleştirmeyi Serkan Özburun yapmıştır.

20- İstibdadın Vahşetleri (Bir Fedakarın Ölümü): Üç perdelik bir piyestir. 68 sayfadır. İlk baskısı İstanbul'da 1910 yılında yapılmıştır. Oyunda, Jön Türklerin faaliyetlerinden, hükümet ile aralarındaki çatışmalardan, Jön Türkler ve taraftarlarına verilen ağır cezalar ve yaşanan bazı olaylar anlatılmaktadır.

Yaptığımız araştırma sonucunda, yazarın sadece, bu eserlerine ulaşabildik. Ancak kaynaklarda, aşağıdaki eserlerin altında da onun imzası olduğu kayıtlıdır.

- Yer, Gök, İnsan
- Tabakat
- Türk Armağanı
- Aşk-ı Balâ
- Tortu
- Divançe (Şiirlerinden oluşmaktadır.)
- Yaşasın Bâd-ı Sabâ
- Gazal-i Bedeviyye
- Murat Orta
- İbn Reslan
- Müslümanlar Dinleyiniz
- Bektaşiler
- Üç feylesof
- İlm-i Tevhit

Bunların dışında mütefekkirimizin tamamlamaya fırsat bulamadığı, *"İslam ve İstikbalin Dini"*, *"Tarih-i İslam ve Osmânî"*, *"Kekyâil İbn Asur"*, *"Yeni Mantık"*, *"Şeyh Bedrettin"*, *"Tasavvuf-ı İslamî"* *"Alem-i İslam ve Kadın Meselesi"*, *"Batınîler, İblis İzzeddin Behmen"*, *"Yunus Emre"* adlı eserleri de vardır. "*Farmasonlar, Maksat ve Meslekleri*" adlı eser, tercüme bir eser olup yazarı Leo Taxil'dir.

2. Yayın Hayatı:

Mısır'da iken "*Çaylak*" adlı bir mizah gazetesi çıkarmıştır. İstanbul'a dönüşünde "***İttihad-ı İslam***" adlı bir haftalık gazete çıkarmaya başlamıştır. (1908) Bu gazete 18 nüsha kadar çıkmıştır. Şehbenderzâde, bu haftalık gazetede son demlerini yaşayan Osmanlı İmparatorluğunun da bel bağladığı bir konuyu, İslam Birliğini, ele alıyor ve kendi fikirlerini neşrediyordu.[30]

Gazetenin kapanması üzerine "*İkdam*", "*Şehbal*" ve "*Yeni Tasvir-i Efkâr*" gazetelerinde yazılarına devam etmiştir. 1910 yılında İslamî muhtevalı haftalık bir gazete olan "**Hikmet**"i çıkarmıştır. Aynı yıl içinde "Hikmet Matbaa-yi İslâmiyesi"ni kurmuştur. "Hikmet" gazetesi müteaddit defalar kapanmış; ancak 84 sayı çıkarmaya muvaffak olmuştur.[31]

Bu mecmua büyük ilgi görmüştür. Öyle ki sadece, o zaman bile abonelerinin sayısı, 3000'e ulaşmıştır. "*Hikmet*" gazetesi İslam aleminin pek çok yerine gönderilmekteydi. Mecmuanın idarehanesini, Alem-i İslam'ın dört bir köşesinden gönderilen hatıralar süslüyordu. Yerde Çin ve İran halıları, duvarlarda Türkistan ve Kırım'dan gelen kamalar ve silahlar asılı idi. Mecmuanın başında "Va'tesimû... ve lâ teferregû – İttihad hayattır, tefrika memattır" ayeti ve cümlesi yazılı idi.[32] Dergininin sloganı bile Hilmi Bey'in birliğe ne kadar önem verdiğini göstermektedir.

Filibeli, 9 Eylül 1911'de, günlük "**Hikmet**" gazetesini çıkarmaya başlamıştır. Vatan ve milletin menfaatleri adına, eleştirilerini sürdürmüş, kendi doğrularını söylemekten geri kalmamıştır. İttihad ve Terakkiyi, onların iç ve dış politikalarını tenkit etmiştir. Bu yüzden belki de Türk Basın tarihinde hiç görülmedik bir şekilde, bir buçuk ayda tam beş defa kapatılmıştır.[33]

Gazetenin başyazarı elbette ki Şehbenderzâde Filibeli Ahmet Hilmi'dir. Gazetenin içeriğinde "*nüshasının on para ve yevmî gazete*" olduğu yazılıdır. Hikmet gazetesinin birinci sayfasında, Filibeli Ahmet Hilmi Bey,

---

[30] Kara, a.g.e., s.69
[31] Filibeli, Huzuru Akl-ü Fende Maddiyyûn Meslek-i Dalâleti, (Sadık Albayrak'ın takdimi), s.14
[32] Filibeli, Üniversiteli Gençlerle Bir Konuşma, s.5
[33] Kara, a.g.e., s.69

"*Mebâhis-i Siyasiye*" başlığı altında makalelerini yazıyordu. Zaman zamanda yazılarında isim yer almazdı.

"Hikmet"in her kapanışında, "*Mübâhese, Coşkun Kalender, Münakaşa, Kanat ve Nimet*" adları ile gazeteler çıkarmıştır. Ancak 9 Ekim 1911 tarihinde matbaa ve gazete süresiz olarak kapatılmış ve Hilmi Bey de Bursa'ya sürülmüştür. 1 sene süren bir sürgün hayatından sonra 1 Ağustos 1912 tarihinde yeniden yayına başlayan "*Hikmet*"in ilk sayısının, "Kârî-i Kirâmımıza" adlı baş makalesinde Filibeli Şöyle diyordu: "... *Ezileceğimizi, süründürüleceğimizi, artık herkesin malumu olan usul ile propagandalar yapılarak manen ve madden mahva çalışılacağımızı, hem de hakkıyla ve etrafıyla bildiğimiz halde yine, yirmi senelik mücahede neticesinde yorgun düştüğümüzü ve bizim de bu alemde bir an istirahata hakkımız bulunduğunu unutarak, İttihad ve Terakki erkânına yürüdükleri yolun, hem milleti, hem cemiyeti, hem de kendilerini uçuruma götürdüğünü söyledik. Mukâbeleten, tabii bir insaf beklemiyorduk...* "[34]

Münevverimiz, bir yıl aradan sonra, yazın hayatına tekrar bu satırlarla başlıyor ve yaklaşan tehlikelere de işaret ediyordu. Bu tehlikeler, daha sonra vuku bulacak olan Birinci Dünya Savaşı ve Balkan Harbi idi.

Ahmet Hilmi Bey, çok çalışkan ve gayretli bir kişiliğe sahipti. Haftalık ve günlük Hikmet gazetelerinden başka, bir de ***"Coşkun Kalender"*** adlı haftalık mizah gazetesi çıkarmıştı. İlk nüshası 27 Kanunuevvel 1328 (1912) tarihinde çıkan bu "Haftalık tenkidî musavver mizah gazetesi"nin dövizi, "*Güleriz, kahkahamız çünkü nasihat gibidir. Sözümüz saçma değil, mebhas-ı hikmet gibidir*" cümlesi idi.

İşte Coşkun Kalender'den kalenderâne bir ibare : "*Bahusus ki Kalender, her ne kadar coşkun ise de şehrâh-ı hamiyyeti kaybedecek kadar şaşkın veyahut nefsini menfaat-i vatana takdim edecek kadar kaçkın olmadığından herze yememeğe mehmâemken (*mümkün olduğu kadar*) çalışacaktır.* "[35]

---

[34] Filibeli, a.g.e., s.6
[35] Filibeli, a.g.e., s.7

Filibeli yazılarında ve eserlerinde çeşitli takma adlar kullanırdı. Milli ve kahramanlık yazılarında "Özdemir", mizahî olanlarında "Coşkun Kalender" ve "Kalender Gedâ", Tasavvufî olanlarında da "Şeyh Mihrüddin Arûsî" müstearlarını kullanmıştır.

Arapça, Farsça ve Fransızca bilen Filibeli Ahmet Hilmi, kendine has bir düşünce ve mücadele tarzına sahipti. Onun düşünce dünyasında, müdafaaları daha felsefî, ifadeleri daha kuvvetli, kısa ve tatminkardı.[36] Yaşamı boyunca, özellikle idarecilerin hatalarını dillendirmiş, onları eleştirmiş, bu yüzden de sık sık başı derde girmiştir. Müslümanların içine düştükleri yanlışlardan onları muhafaza etmesi gereken kişiler konumunda gördüğü, devlet yöneticileri ve aydınları sürekli ikaz etmiştir.

Gerek orijinal (Osmanlıca) metninden gerekse Latin harflerinden yazıları okunduğunda, Filibeli'nin üslubunun güzelliği ve kendine haslığı göze çarpar. Yazılarında beliren bu yeteneğinin, hitabetinde de varolduğu bilinmektedir. Zira, düşünürümüz, özellikle Darülfünûnda müderrislik yaptığı sıralarda, verdiği konferanslarla fikirlerini anlatarak yaygınlaştırmaya çalışmıştır. Konuşmasındaki akıcılık ve retoriğinin kuvveti, bu konferanslarını takip edenler tarafından gözlemlenmiştir.

---

[36] Süleyman Hayri Bolay, Türkiye'de Ruhçu ve Maddeci Görüşün Mücadelesi, Yağmur Yayınları, İstanbuL, 1967, s.286

Geniş bilgi için bkz.

Süleyman Hayri Bolay, "*Türkiye'de Ruhçu ve Maddeci Görüşün Mücadelesi*", (1967) ; İsmail Kara, "*Türkiye'de İslamcılık Düşüncesi*", I. Cilt, (İlaveli Üçüncü Baskı, 2001) ; İsmail Kara, "*İslam Düşüncesinde Arayışlar I*", Rağbet Yayınları, (1999) ; Hilmi Ziya Ülken, "*Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi*", II. Cilt, (1966) ; Zekeriyya Uludağ, "*Şehbenderzâde Filibeli Ahmet Hilmi ve Spiritüalizm*", (Yayımlanmış doktora tezi, Erzurum 1991) ; Şehbenderzâde Filibeli Ahmet Hilmi, "*İslam'ın Esası*", Sad. Dr. Bülent Baloğlu - Dr. Halife Keskin (1996) ; R. İhsan Eliaçık, "*İslam'ın Yenilikçileri*", II. Cilt, (2001) ; Şehbenderzâde Filibeli Ahmet Hilmi, "*İslam Tarihi*", Haz. Ziya Nur, (1982) ; Şehbenderzâde Filibeli Ahmet Hilmi, "*Huzur u Akl-ü Fen'de Maddiyyun Meslek-i Dalâleti*", Haz. Sadık Albayrak, Tercüman 1001 Eser , No:71 (1974) ; Bursalı Mehmet Tahir, Osmanlı Müellifleri, (Haz. A. Fikri Yavuz – İsmail Özen), II. Cilt, (1972)

B- Fikir Hayatı

1. Filibeli ve Siyaset:

Şehbenderzâde, dönemin önde gelen mütefekkirlerinden biri olarak Meşrutiyetin ilanı henüz tazeliğini korurken ülkenin durumunu, bir rüya remziyle şöyle anlatır:

"Bir büyük ada, ortasında nîm üryan, hasta, nâlan biri yatıyordu. Biçarenin üzerinde kehle geziniyor, vücudunu kemiriyordu. 'Acaba bu biçare kim?', dedim. 'Millet', dediler. 'Ne kadar bitlenmiş' dedim. 'Onlar bir değil, bir kısım memurîn-i hükümet' dediler. Hasta bağırmaya başladı... Bir elinin serçe parmağını bir kedi, öbür elinin baş parmağını bir kaplan yakalamış koparmaya çalışıyordu. Bir pîr-i âl-i kâmet geldi. 'Ne bağırıyorsun.. parmaklarını bâd-ı heva yemiyorlar ya, ikisi de birer onluk verdi' dedi. Bir köşede bir çok kişi oturmuş, her birinin üzerinde binlerce sinek, bunları def edeceğiz diye uğraşıp duruyorlar. 'Bunlar kim, bu sinekler?' dedim. 'Bunlar mebusan, sinek zannettikleri istidalar, layihalar, izahnâmeler vesairedir' dediler..."[37]

Filibeli, başlangıçta, İttihat ve Terakki Fırkasını ve fikirlerini savunmuş ve fakat Meşrutiyetin ilanıyla birlikte ortaya koydukları icraatlardan sonra onlardan uzaklaşmıştır. Muhalif kanatta olmasına rağmen, o yıllarda muhalefet görevini üstlenen Hürriyet ve İtilaf fırkasıyla da hareket etmemiştir. Bu hususta şöyle der:

"Memleketi, izmihlalden kurtaramazsak ne fırkaların ne muvafakatlerin ve ne de muhalefetlerin manası kalmaz. Memleket ecnebi istilası altına düşerse, bakan ve mabeyinci olmak ihtimali de kalmaz. Bununla beraber yalnız hamiyet ve memleket adına değil, hatta kendi menfaat ve ihtiras adına bile biraz daha iyi düşünmemiz ve siyaseti çocuk oyuncağı zannetmemiz lazımdır, inancındayız."[38]

---

[37] Kalender (Filibeli), "Sanihât-ı Kalenderâne", İttihad-ı İslam, nu.11, 26 Şubat 1909, s.5
[38] Filibeli, Muhalefetin İflası, s.76

Hilmi Bey'in, başlangıçta İttihatçılara olan tenkit okları, bir süre sonra İtilafçılara da yönelince, kendisini anlayabilen insan bulmakta güçlük çekmiştir. O, yanlış hangi tarafta olursa olsun, bunu dobra dobra söyleme taraftarı olan birisi idi. Ancak, onun hakikate olan bu düşkünlüğü ve sözünü esirgemeyişi, "Hikmet" gazetesini, dolayısıyla onun yayın hayatını, menfi yönde etkilemiştir. Başlangıçta, İtilafçılar tarafından yoğun olarak okunan gazete, İtilafçılarla ilgili eleştiri yazılarının gazetede yer almasıyla birlikte okuyucu kaybetmiştir. Bu ise, gazetenin ekonomisini zora sokmuştur.

Filibeli, o devirde millet ve memleketin durumunu şu şekilde görüyordu:

"Bugünkü durumumuzu, şu birkaç söz ifade eder fikrindeyiz: Bir çok güzel temennilere malik ve fakat metot ve idealden mahrum bir cemiyetiz."[39]

"Avrupa pazarından aldığımız maddeler içinde değil bir şirket, bir bakkal dükkanı idare edecek faydaları yok. Evet, Avrupa topluluğunun üstünlüklerinden bir şey almadık. Lakin... Milliyeti hakir görme, dinle alay etme, sembolizm, materyalizm, sosyalizm, serbest düşünce vesaireyi aldık."[40]

İttihad ve Terakki önde gelenlerinin uygulamalarının yanlışlığını ve top yekun bir milleti sürüklediği akıbeti tahmin eden Filibeli, sürekli ikazlarda bulunmuştur. Balkan Savaşının başlayacağını tahmin ettiği gibi, daha 1912 senesinde Cihan harbinin patlayacağını, "*Düvel-i Muazzama arasında ittifak yok, bir harb-i umumî bile mümkün*" isimli başmakalesinde öngörüyordu.[41]

Filibeli, hayatı boyunca müdafaa ettiği fikirlerin çoğunda isabet etmiştir. Her ne kadar Sultan Abdülhamit'e olan husumeti hissi[42] kabul edilse de bize göre asıl sebep özgürlüğe verdiği değerdir.

Filibeli, "Genç Türklere" bağlılığından veya fikirlerinden dolayı sürgüne gönderilmesinden veyahut da hürriyete düşkünlüğünden II. Abdülhamit'i tenkitte çok sert bir tavır almıştır. Dönemin sıkıyönetiminden o

---

[39] Filibeli, Üniversiteli Gençlerle Bir Konuşma, s.15
[40] Y.a.g.e., s.23
[41] Filibeli, Hikmet Gazetesi, Sayı: 70, 11 Ekim 1912
[42] Sadık Albayrak, "Huzur-ı Akl ü Fende Maddiyyun Meslek-i Delaleti"ne yazdığı önsöz, s.10

kadar mustarip olmuştur ki bunu, Asr-ı Saadet hariç, Osmanlı hanedanının tamamına teşmil eder.[43]

Filibeli'nin, II. Abdülhamit'e duyduğu kızgınlık ve beslediği düşmanlık, onun kimi eserlerinde aşikardır. Fakat şunu da belirtmeliyiz ki bu tavır alış, daha çok sürgünde olduğu yıllara rastlar. Her ne kadar padişahın yönetim anlayışını ve kimi icraatlarını onaylamıyor olsa da asıl sebep bir jurnal sonucu sürgüne gönderilmesidir. Bu, onu Abdülhamit'e karşı sert ve acımasız yapmıştır. Ömrünün sonuna doğru yazdığı eserlerde, imparatoru daha serinkanlı ve olgun değerlendirmektedir. II. Abdülhamit ile ilgili fikirlerinin bir kaçını burada aktarmak yerinde olacaktır:

"Abdülhamid-i Sâni, bu makamın icap ettirdiği evsaf-ı mümtâzenin hiç birisine malik değil idi... Abdülhamit, alem-i İslam için ilerlemenin yıkıcı bir darbesi demek idi."[44]

"Diyebiliriz ki memleketinin yarısını feda etmekle meşrutiyeti kabul arasında muhayyer bırakılsa, Abdülhamit birinci şıkkı kabul etmekte tereddüt etmezdi."[45]

II. Abdülhamit'in, dağılmakta olan imparatorluğu bir arada tutmak için bir "İttihad-ı İslam" siyaseti yürüttüğünü biliyoruz. Lakin Ahmet Hilmi Bey, onun bu projesini değerlendirmeye tabi tutar ve en makul olanın "ittihad-ı içtimaî" olduğunu belirtir. Binaenaleyh, Abdülhamit'in İslam birliği düşüncesine pek de katkısının bulunmadığını ileri sürer.[46]

Filibeli'nin, Mısır'dan İstanbul'a dönüşünde "*İttihad*-ı *İslam*" adıyla bir haftalık gazete çıkardığını daha önce kaydetmiştik. "İslam Birliği" projesini çok önemseyen ve Müslümanların menfaatine hayatî bir mesele olarak değerlendiren Ahmet Hilmi Bey, konuyla ilgili olarak şunları kaydediyor:

---

[43] Kara, İslamcıların Siyasi Görüşleri, İz Yayınları, İstanbul, 1994, s.127
[44] Filibeli, Asr-ı Hamidî'de Alem-i İslam ve Senûsiler, (Sad. İsmail Cömert), Ses Yayınları, İstanbul, 1992, s.63
[45] Y.a.g.e., s.67
[46] Y.a.g.e., s.66

"Müslümanların dışardan hiçbir ümidi yoktur. Şeref ve istiklallerini muhafaza için ittihattan başka ilaçları yoktur. Allah korusun, Osmanlı vatanının parçalandığı kabul edilse bu, yalnız Türklerin değil; bütün Müslümanların tam manasıyla esareti demek olur."[47]

Filibeli'nin bu husustaki düşüncelerinin geneline baktığımızda, kendi döneminin pek çok münevveri gibi onun da Osmanlılığı bir üst kimlik olarak kabul ettiğini görüyoruz. O, resmi din olan İslam dininin üstünlük ve manevi hakimiyetine tecavüz eylememek ve 'Osmanlılık' denilen manevi şahsiyetin mukaddes menfaatleri tehlikeye düşürülmemek kaydıyla, ortak bazı müştereklerde buluşulabileceğini ve ittihadın sağlanabileceğini düşünmektedir.[48] Ona göre, çeşitli milliyet ve aidiyetleri haiz Osmanlı unsurlarını, bir arada tutacak yegane kimlik Türklüktür. Eğer bu milletler arasından Osmanlı çekilecek olsa, üstünlük kavgası başlayacak ve biri diğerini yok etmeğe çalışacaktır. O, Türkleri, birleştirici bir unsur şeklinde telakki eder.

Bununla birlikte Ahmet Hilmi Bey'in yazdıklarından saltanatın kaldırılmasını tavsiye ettiğini ve bürokrasiden yakındığını öğreniyoruz. Henüz ittihat terakki taraftarı iken, kaleme aldıklarında, inkılabı gerçekleştirmek için iki engeli aşmak gerektiğini kaydeder. Bunlardan birincisi saltanat, ikincisi ise hey'at-ı müdebbire-i umûr (memurlar)dur.[49]

İngiltere, Almanya, İtalya, Rusya gibi devletlerin yürüttüğü dış politikayı yakından takip eden mütefekkirimiz, bunları da ayrı ayrı değerlendirir.[50] O günün şartlarında Osmanlı, kendi iç dayanışmasını sağladıktan sonra, Avrupa devletleri arasındaki ihtilaf mevzularından istifade ederek, dengeli bir siyaset takip etmeli ve onların kendisine karşı bir araya gelmesini engellemelidir.

Düşüncelerinde, hayattan maksadın saadet ve refah olduğunun altını çizen Şehbenderzâde, bu ikisinin bir hayat hakkı olduğunu belirtir. Oysa, batı

---

[47] Filibeli, Müslümanlar Uyanın, (Sad. M. Şevket Eygi), Bedir Yayınevi, İstanbul, 1966, s.76
[48] Y.a.g.e., s.76
[49] Filibeli, "Hal-i Hazırımızın Hakikati", İ.İ., nu.7, s.1, 6 Muharrem 1326
[50] Filibeli, Yirminci Asırda Alem-i İslam ve Avrupa: Müslümanlara Rehber-i Siyaset, s. 40- 65

medeniyetinin ve Avrupa devletlerinin izlediği siyasetin, insanlığı getirdiği nokta sefahatten başka bir şey değildir.

"İnsanlık tarihinin hiçbir devresinde, bugünkü Avrupa siyasetinde olduğu kadar, insanlık ve ahlakla alay edildiği görülmemiştir."[51]

Filibeli'ye göre, Avrupa siyasetinin altında yatan felsefeyi iyi anlamak gerekmektedir. Bu felsefe, materyalist ve biyolojik evrimci bir karakter taşır. Darwin'in görüşleri siyaset sahasına aktarılarak *"medenî vahşet"* diyebileceğimiz bir içtimaî nazariye meydana getirilmiştir. Bu felsefeye göre, yalnızca kuvvetli olanın yaşama hakkı vardır. Gücün putlaştırıldığı bu felsefe, "hayat rekabeti", "doğal ayıklanma", "güçlü olanın yaşaması" gibi prensipler içerir. Önce biyolojik sahada dogmalaştırılan bu akım, daha sonraları sosyal hayata da teşmil edilmiştir. Böylece acıma, merhamet, mağdura ve zayıfa yardım gibi eski dünyanın erdemleri kıymetten düşmüş, ayakta kalmak için kuvvete tapınılmaya başlanmıştır. Mütefekkirimiz, Avrupa'nın bu yeni dünya görüş ve düzenine itiraz ederek, bunun insanlık için tehlikelerini haber verir.[52]

2. Misyonerlik ve Masonluk:

Filibeli, ülkede faaliyette olan misyoner okullarıyla ilgili uyarılarda bulunur ve milli eğitimin öneminden bahseder. Bu okullarda yetişen çocukların geleceğinden endişe duyar.

"Bu büyük tehlikeyi artık anlamalıyız. Hayat için kolera ve vebanın sebebi ne ise, millî ve içtimaî hayat için Avrupa sefahat ve eğlencesinin tesiri de odur. Bizde terbiye ve eğitim usullerinin mükemmel olmayışı, büyük şehirlerimizde bir çok Katolik ve Protestan mekteplerinin açılmasına sebep olmuştur... Bu mekteplerden çıkan çocuk, itikâden değilse bile, adetler ve durum bakımından Müslüman kalamaz...."[53]

[51] Y.a.g.e., s.3
[52] Y.a.g.e., s.1-2
[53] Y.a.g.e., s.72-77

Şehbenderzâde, bunları belirttikten sonra, çocukların bu okullara gönderilmemesi gerektiğini söyler. Fakat bununla birlikte, eğitim müesseselerimizin, bu mekteplere muhtaç olmayacak bir kalite düzeyine getirilmesi gerektiğini de ısrarla vurgular.

Siyonizm, Yahudiler ve Farmasonluk hakkındaki fikir ve çalışmalarının, ölümüne sebep olarak ileri sürüldüğünü, adeta bir sır ve giz perdesi oluşturduğunu söylemiş idik. Zira Filibeli, Hikmet gazetesinde *"Enzâr-ı Millete"* başlığı altında müteaddit makaleler yazmış[54] ve Leo Taxil'in "*Farmasonlar – Maksat ve Meslekleri*" adlı eserini de tercüme ederek bastırmıştı. Bu konu hakkındaki fikirlerini aktarmadan evvel mütefekkirimizin, Osmanlı sınırları içerisinde yaşayan Museviler ve diğer din mensupları için olumsuz bir düşünce taşımadığını belirtelim.

"... Şimdilik çeşitli yollarla, Kudüs'teki Yahudileri çoğaltmaya ve araziyi ele geçirmeye çalışıyorlar... Birkaç vakittir, bu işte gösterdikleri faaliyet hayrete şayandır ve diyebiliriz ki muvaffakiyetleri de büyüktür. Demek ki Siyonistler, vatanımızın bir parçasını elimizden almak istiyorlar. Biz Osmanlı Müslümanlarının hak ve vazifesi, vatanımızı parçalanmaktan korumaktır. Bu itibarla Siyonistleri, İslam'ı tehdit eden tehlikeler arasında görmekteyiz."[55]

Filibeli, Yahudileri, Avrupa'yı dinsiz ve sosyalist yapmakla suçlar. Onlar bunu, Batının mevcut hürriyetçiliğini istismar ederek yapmış ve fakat kendi kendilerini "dinen ve kavmen" muhafaza etmişlerdir. Bununla birlikte o, Avrupalıların yine de Yahudilere minnettar kalmaları gerektiğini düşünür. Çünkü Avrupa'nın bugün erişmiş olduğu medeniyet seviyesinde Yahudilerin payı çok büyüktür. Bu yüzden antisemitizm hususunda Avrupalıları pek de haklı bulmaz.[56]

Masonluk ve Yahudilerin dünya konjonktüründeki yeri ile ilgili oldukça doyurucu bilgiler veren Filibeli, her Yahudi'nin farmason olmadığını, din ve mukaddesatı inkara yeltenmediğini belirttikten sonra,

---

[54] Filibeli, Müslümanlar Uyanın, s.9
[55] Filibeli, Yirminci Asırda Alem-i İslam ve Avrupa: Müslümanlara Rehber-i Siyaset, s.76
[56] Y.a.g.e., s.77

masonluğun bir tarifini verir ki bu tarif onun bu konudaki yaklaşımını özetler:

"Masonluk: Binlerce senedir, beşeriyetin zulüm ve tahkiri altında ezilmiş vatan ve hükümetini kaybetmiş olan Yahudiliğin, beşeriyetten intikam almak ve beşeriyete, vatan ve milliyetine, din ve ahlakına lanet okumak için icat ettiği bir mezheptir."[57]

Afrika'daki Müslümanların durumuyla yakından ilgilenen düşünür, Sırat-ı Müstakîm dergisinde, konuyla ilgili iki makale kaleme almıştır. Bu yazılarında, özellikle Orta Afrika'da faaliyet gösteren misyonerler ve bunların çalışma metotlarıyla ilgili bilgiler aktardıktan sonra aklıselim sahibi diyanet ehlinin bu bölgelerdeki Müslümanlarla ilgilenmesi gerektiği üzerinde durmuştur.[58]

3. Komünizm ve Sosyalizm

Mütefekkirimiz, yaşadığı dönemin hızla yayılan akımları arasında bulunan Komünizm ve Sosyalizm hakkında "*Yirminci Asırda Alem-i İslam ve Avrupa*" adlı eserinde ikazlarda bulunur.

"Sosyalizm denilen içtimâiyyûn mezhebi, içtimaî amillerle meydana gelmiş ve daha ilk zamanlarında mal ve evladın ortaklığı gibi ilhâd, dinsizlik fikirlerini de kabul ederek "iştirâkiyyûn" (komünizm) doktrinini doğurmuştur."[59]

"Biz Müslümanların din ve içtimaiyatımız hiçbir sınıfa, hiçbir şekilde imtiyaz vermez. Bizde asilzâde, halk, din sınıfı olmadığı gibi dinimiz tam bir eşitliği emreder. Bizde, henüz işçi sınıfı imkanına şayan bir çalışanlar topluluğu meydana gelmemişse de geldiği vakit bile bu sınıfı, gadrine hedef yapacak bir diğer sınıf olmadığından ve hiçbir Müslüman, namus ve insanlık haysiyetini ayaklar altına alarak, evlat ve karılarda ortaklığı kabul edemeyeceğinden bizde ne sosyalistliğe ve ne de komünizme lüzum ve talep

---

[57] Y.a.g.e., s.81
[58] Filibeli, Sırat,ı Müstekım, c.4, sayı.80, s.31-32
[59] Filibeli, Müslümanlar Uyanın, s.74

yoktur. Müslümanlar, kendi muhit ve tarihlerinden gelmeyen bu gibi yabancı fikirlerden tamamıyla sakınmalıdırlar."[60]

Komünizm ve sosyalizm gibi Türk toplumunun sosyal bünyesine uymayan doktrinler, asırlarca İslam ruhuyla beslenen bu topraklarda pek fazla taraftar bulamamıştır. Düşünürümüzün yaşadığı yıllardan çok sonra mezkur ideolojiler ve benzerleri, bu ülkede çok çalkantılı dönemlerin yaşanmasına yol açmıştır. İlginç olan şudur ki Filibeli; yüzyılın başında, bu tip felsefelerin tehlikelerine işaret ederek uyarılarda bulunmuştur.

[60] Y.a.g.e., s.74

BİRİNCİ BÖLÜM

DİNE BAKIŞI VE YENİLİK FİKRİ

I- DİN ANLAYIŞI

A- Dinin Tanımı:

Şüphesiz ki din olgusu, ilk insandan beri süre gelen bir hakikattir. İnsanoğlu, yeryüzündeki serüvenine başladığından bu yana, hep, müteal bir varlığa inanma ihtiyacı hissetmiş ve bu gereksinimini de çeşitli şekillerde karşılamıştır. İnsanın fıtratında mevcut bulunan bu inanma güdüsü, onu; kâh kendi tanrısını inşaya sevk etmiş, kâh ruhunun ve evrenin derinliklerinde arayış yollarına düşürmüştür. İlahi dinler, metafizik boyutları nedeniyle; aklı ve bilimci yaklaşımı önceleyen pozitif bilim ve taraftarlarınca, görülür ve tecrübe edilir alanın dışında oluşu sebebiyle sürekli tenkit edilmiştir.

Din problemi, insanlık tarihi kadar eski bir problemdir. İnsan, tarihin başlangıcından itibaren; kendine ve evrene yönelik sorular sormuş, aklının ve muhakemesinin yetersiz kaldığı konularda metafiziğe başvurmuştur. Binaenaleyh insanı ve alemi, salt akılla izah etmek mümkün değildir.

Mütefekkirimiz Ahmet Hilmi Bey, dinin tarifini şöyle yapar:

"Din, iki haddin (uç noktanın) birleşmesinden hâsıl olan fikirdir. Bu iki haddin biri içtimaî topluluk veya fert, diğeri insanlıkla temasta ve ona ilham veren tabiatüstü bir hakikattir. Din, bir insanın, kendinden üstün ve kendisinin muhtaç olduğu bir kudreti anlaması ve itiraf etmesidir."[1]

---

[1] Filibeli, İslam Tarihi, s.14

Onun din tarifinden, dinin var olabilmesi için iki ana unsurun bulunması gerektiği sonucunu çıkarabiliriz. Bunlardan birincisi, fert ya da toplum; diğeri ise insanın muhayyilesinin ötesinde varlığa malik, aşkın bir hakikat. Filibeli'nin din tanımında, maddi ve manevi yapısıyla insan gerçeğini göz önünde bulundurduğunu görüyoruz. Onda, insan merkezli bir din anlayışı ve buna bağlı bir dinî düşüncenin varlığını müşahede etmekteyiz. O, bu konuda; farklı tariflere yer vererek bunlar arasında ortak noktaları tespit etmeye çalışır. Bu hususlar şunlardır:

1- Bizim üstümüzde ve bize tâbi olmaktan gani bir kudretin varlığının itirafı.

2- Bu kudretin mahkumu ve tâbii olunduğuna dair his.

3- Bu kudretle insan arasında münasebet (kulluk, mabutluk veya vahdet).[2]

Bu ifadelerden de anlaşılacağı gibi, mütefekkirimizin düşünce sisteminde; inanılacak hakikatin yüceliği ve vacibü'l-vücut (varlığının zarurî) oluşu söz konusudur. Ayrıca, Ahmet Hilmi'nin dinî düşüncesinde, dinî duygunun çok büyük bir yeri vardır.[3] İnsanın ruh dünyasında, en önemli yeri din duygusu işgal eder. Her ne kadar insan tabiatında güzelliğe, doğruluğa, iyiliğe karşı bir meyil varsa da bunlar din hissiyle desteklenmezse; "iyilik ve hayır" dayanaksız ve güçsüz bırakılarak tezyif edilmiş olur.[4] İyi ve güzel niteliğe sahip her şey, dine refere edilmediği takdirde; anlamını tümüyle yitirmese de hak ettiği değere erişemez. İnsan kadar eski bir kıymet olan iyiliğin özü zaman içerisinde evrim geçirebilir; kötülüğün ellerinde yoğrularak, yeni fakat aslına uymayan şekillere bürünebilir.

"*İnsanın, bilinmesi imkansız olan Mutlak Zâtı bilmek arzu ve aşkı dindir.*" diyen Ahmet Hilmi Bey, dinin Allah'a iman esaslarından ibaret bulunduğunu belirtir.[5] Filibeli, bu tarifle bir taraftan Mutlak Kudret

---

[2] Y.a.g.e., s.15
[3] Zekeriyya Uludağ, Şehbenderzâde Filibeli Ahmet Hilmi ve Spiritüalizm, Akçağ Yayınları, Ankara, 1996, s.137
[4] Filibeli, Üss-i İslam, s.1
[5] Filibeli, İslam Tarihi, s.14 ; Üss-i İslam, s.1

bilgisinin insan malumatına dahil olamayacağını belirtirken diğer yandan; insanoğlunun O'nu bilmek, tanımak arzusu ve iştiyakı taşıdığına gönderme yapar. Bu tanımlama, mistisizme daha yakındır. Zira ona göre: "*Din, mabudu his ve anlamaktan müteşekkildir*".[6]

Allah'ı *bilmek* ve *tanımak* eylemlerine öncelik veren ve önem atfeden Filibeli, yaratıcı - kul ilişkisinde, "bilme"nin yetersiz kalacağını belirtir. O'nu bilmekle beraber; O'na dostluk ve sevgi göstermek ve İlahî iradesine boyun eğmek de gereklidir.[7] Düşünürümüz burada yine dinî duyguya atıf yapmaktadır.

Her insanın doğal olarak sorduğu; "*Ben kimim?*", "*Nereden geldim, nereye gidiyorum?*", "*Beni ihâta eden bu eşya nedir, nereden peyda olmuştur?*" gibi sorulara verdiği cevaplar, farklılık arz etse de esas itibariyle aynıdır. Bu zincirleme sorular neticesinde kişi, kendi nefsi ve çevresinde bir mevcudiyet keşfeder ve bu suretle yaratıcısına ulaşır.[8]

Din ile insan fikrinin birbirinden ayrılamayacağının altını çizen Filibeli, dinin tarifi hususunda da son sözün söylenmediğini bildirerek; "efradını câmi, ağyârını mâni" bir tarifin yapılmasının zorluğuna dikkat çeker. Din hissi tabii bir histir ve herhangi bir sosyal mevki, statü, renk, cinsiyet, ırk ayrımı gözetmez. Dinin lüzumu ile ilgili doğrudan bir itirazın serdedilemeyeceğini vurgulayan düşünür, tartışmanın ancak şekiller ve dinî anlayışlar etrafında cereyan edebileceğini savunur.[9] Zira daha önce de söylenildiği gibi; din hissi zaruridir. İnsan bedeninin en temel gereksinimleri arasında yer alan hava ve su ne ifade ediyorsa; ruh için de din aynı şeyi ifade eder. Beden gibi ruhun da gıdalanması gerekmektedir ve bu ancak din ile mümkündür.

Filibeli, Allah'ın varlığını inkara kalkışan ateistlerin dahi; bu iştigalleri ile dinin varlığının ispatına argüman sağlayan bir pozisyonda kaldıklarını söyler. İnkar ve ret suretiyle kabul bile dinin lüzumu için bir

---

[6] Filibeli, İslam Tarihi, s.15
[7] Filibeli, Üss-i İslam, s.4
[8] Filibeli, İslam Tarihi, s.17
[9] Y.a.g.e., s.17

kanıttır.[10] Kalben ve vicdanen; ayrıca hikmet ve tefekkür, siyaset ve içtimaiyat noktasında insanlar dine muhtaçtır. Bu hakikat tarihle ve her devirdeki tezahürlerle sabittir.

"*Dinin görevi nedir?*", "*Sahası neresidir?*", "*Din ve felsefe arasında zıtlık var mıdır?*" gibi sorular üzerinde duran münevverimiz, felsefe ve din arasında çok büyük zıtlıklar bulunmadığı, bu tezin aksine felsefenin her zaman dinin yardımcılığını üstlendiğini savunur. Bununla beraber; kutsiyet ve nübüvvet, vahiy ve ilham düşüncelerinden yoksun olan fikirlerin, insanların ruhlarına bir rehber ve eylemlerinin düzenleyicisi olamayacağı düşüncesindedir. Dolayısıyla felsefenin yerini iyi tayin etmek gerekir: Felsefe dinin yardımcısıdır ancak onun yerini dolduramaz.[11]

Ona göre, dinin sahası İlâhî Zât'tır. Dinde, felsefede olmayan sembol ve işaretler; kutsallık ve rahmet gibi İlâhî yüceliği insanlığa anlatacak ve yayacak yüce şeyler vardır. Din akıldan başka, "*insan düşüncesinde gizli ve son tahlilde en yüksek ve mucizevârî insan özelliklerinden olan keşif özelliğini, vahiy ve ilham kabiliyetlerini*" de kabul eder. Din, bilimde hiç bulunmayan; felsefede ise öncüller halinde ve eksik olarak bulunan "merhamet ve kutsallık, ümit ve şefkat" gibi yüce duyguları ve buna ilaveten gerçek ahlakî esasları ihtiva eder.[12]

Düşünürümüzün, meselelere yaklaşımı bireyci değil toplumcudur. Bu yaklaşım tarzını dinî düşüncesinde de görmekteyiz. O, dinî düşüncenin gereğini dillendirirken, bunun fert ve toplum hayatı için ne derece önemli ve vazgeçilmez olduğunun üzerinde durur. Genel itibariyle her konuya yaklaşımı objektiftir. Din–bilim ve din–felsefe bağıntısından söz ederken de nesnelliği ön plana çıkarır; ama din onun düşünce sisteminde çok önemli bir yer işgal ettiği için ne felsefenin ne de bilim ya da bilimciliğin, dinin yerini tutabileceğini düşünür. Düşüncelerini açıklarken, tahlil yöntemini benimsediğinden nasıl ve niçin sualleriyle meseleye yaklaşır ve tezlerini delillendirme yoluna gider.

---

[10] Y.a.g.e., s.18
[11] Uludağ, a.g.e., s.141
[12] Filibeli, Üss-i İslam, s.10

B- Din Tasnifi

Dinlerin tasnifi için ilk metotları vazeden kişi olarak Hegel'i kabul eden Filibeli, ondan sonra yapılan tasniflerin genelde Hegel'in usulünün etrafında cereyan ettiğini belirtir. O, Hegel'in sınıflandırmasını, nesebî ve şeklî tasnif şeklinde özetler. Ahmet Hilmi Bey, Hegel ve Hartman gibi filozofların din tasniflerini açıkladıktan sonra; bu tasniflerin hakikate ve ilmî anlayışa uzak bulunduğunu, taassuba ve kişisel ilgilere bağlı kaldığını ifade ederek başarılı bulmaz.[13]

Filozofların yaptığı sınıflandırmayı objektif ve ideal bulmayan mütefekkirimiz, sonuç itibariyle dinlerin hak ve batıl diye taksim edilmesi gerektiğini söyler. O, dinlerin kavramsallaştırılmasında İslam'a özel bir yer ayrılması gerektiğini savunur.[14] Zira İslam dini muhteva ve prensipleri itibariyle ne Hristiyanlığa ne de Budizm'e benzer. İslam'ın mertebesi daha yüksektir. Bununla beraber İsevîlik ve Musevîlik gibi İlahî dinlerin de diğer dinlerden ayrıldığı muhakkaktır. Hz. Adem'den itibaren insanlığa gönderilen bütün peygamberlerin akideleri aynıdır. İnsanları tek bir hakikate çağırmışlar ve tevhît dinini, yeryüzünde tebliğ etmişlerdir.

Filibeli bu fikri kabul etmekle beraber; eski peygamberlerle son peygamberin ümmetinin farklılığına dikkat çeker. Sözgelimi; zaman ve çağ itibariyle Nuh ümmeti ile Ümmet-i Muhammet'in hakkaniyet akidesini kavraması ve Allah'ın varlığını bilmesi arasında fark vardır. Keza son peygamber Hz. Muhammet'in bilgisi ve ehemmiyeti de sonuncu oluşu dolayısıyla fazladır.

"*Din şekillerinin hepsinde esaslı ve hakiki bazı ortak noktalar vardır.*" diyen Filibeli; bunları "Allah'ın varlığını kabul, O'nu bilmek arzusu, O'nun rızasını elde etmek gayesi ve O'na itaat fikri" şeklinde açıklar.[15] Ona göre hak dinin tarifi şöyledir:

---

[13] Filibeli, İslam Tarihi, s.30
[14] Y.a.g.e., s.32
[15] Filibeli, Üss-i İslam, s.21

"Ayrıntılar ve yorumlarda, ikinci derecede esaslardan ayrılmalar olsa da din, yalnız yukarıda gösterdiğimiz yüce hedefin göz önüne alınması şartıyla mutlak olarak haktır. Onları hak ve batıl gibi iki kesin ayrıma tabii kılan husus, esası 'bir takım ayrıntılar ve batıl yorum ve inançlar ile hakikat ölçüsünden ve aklî düsturların gereklerinden ayıran' inançlar manzumesidir. Bu sebepten dolayıdır ki Resul-i Ekrem 'din, tamamen akıldır, aklı olmayanın dini de olmaz' buyurmuştur."[16]

Anlaşıldığına göre Filibeli, hak din tabiriyle sadece İlahî dinleri kastetmiyor. O; Brahma, Budda ve Konfüçyüs'ün felsefelerinden neşet eden üç beşerî dinin de esas noktalarda İlahî dinler ile birleşebileceğini iddia eder. Münevverimize göre; insanlık bugün itibariyle batıl dinleri terk etmiştir. Filibeli batıl din için Fetişizm, ikicilik, insana ve puta tapma gibi örnekler verir. O, vazgeçilmesi mümkün olmayan üç ilkeyi benimseyen her dinin hak din sayılabileceğini savunur. Bunlar Allah'ın var ve bir olduğu (vahdaniyet), nübüvvet ve öldükten sonra dirilmedir.[17]

Hristiyanlık, Yahudilik ve İslamiyet'te ortak noktalar halinde bulunan bu hususlar, onları aynı zamanda insanlığın dini haline getirmiştir. Bugün milyarca insan, bu dinlerden birine tâbidir.

Filibeli; Musevilerin ve Müslümanların İlahî vahdaniyeti kayıtsız şartsız tasdik ettiğini, ancak Hristiyanların bu esası idrak etmekle beraber; dinlerine sonradan dahil ettikleri teslis inancıyla bu akideyi deforme ettiklerini belirtir. Rabbanî mesajın insanlara ulaştırılması için Allah'ın peygamberler göndermesi fikrini ise rasyonel ve mantıkî yöntemlerle izah eder. Örneğin; bir kimya prensibi, onu keşfeden bilim adamının adıyla anılır. Ne bu prensibi ne de bunun mucidini inkar etmek mantıklıdır. Dinlerin ve ahlakın beşeriyete pek çok telkinler yaptığını; ademoğluna, ihtiraslarına ve kötü temayüllerine set çekmesini salık verdiğini belirten Filibeli, buna rağmen yeryüzünde refahtan çok sefalet; saadetten çok zulüm ve adaletsizlik

[16] Y.a.g.e., s.21

[17] Geniş bilgi için bkz. İslam Tarihi, s.34-40

yaşandığını hatırlatır.[18] Hal böyleyken dinler, müntesiplerine bir ahiret inancı ve İlahî adalet ilkesi vazetmemiş olsaydı; kötülüğün önüne geçilemezdi.

"Eğer her ferdin hayatı, yalnız bu alemde geçirdiği ömürden ibaret kalacaksa, bir dine tâbi olmasında ne mana bulunur? Bu alemde zulme ve sefalete duçar olan bir adam, diğer bir alemde, adalete ve saadete mazhar olmayacaksa, Cenab-ı Hakk'a nasıl adil ve rahimdir demek caiz olur? Eğer Cenab-ı Hak, adil ve rahim değilse, onu sevmeğe, onun emirlerine bağlanmaya bir sebep bulunur mu? O halde bu hayatın manası ne? Bu kadar güzellikler ne için? Eğer fazilet bir mükafat, redâet (kötülük) bir mücazât görmeyecekse, ne Allah'a muhabbet ve itaat, ne bir dine temessük mümkün olur."[19]

Bir dine hak diyebilmek için malik olduğu ilkeleri ve sistemiyle yeryüzünde adaleti ve mutluluğu sağlayabilmesi gerekir. En azından ideal manada bunu amaçlayan düsturları bünyesinde barındırmalıdır. Şüphesiz ki yeryüzünde mutlak mutluluk ve adaletin gerçekleşmesi, insan için hiçbir zaman mümkün değildir. Bu bakımdan hak dinler, dünyada acı ve ıstırap çeken, zulme uğrayan, mutluluk ve huzurdan nasibini alamayan insanların, iyilik ve doğru yoldan şaşmadıkları sürece, "*öteki dünya*"da mükafatlarını alacaklarını, vurgulamalıdırlar.

Filibeli, hak ve batıl din ayrımını iki ana kategori şeklinde ifade ettikten sonra bir başka din sınıfından daha bahseder. Bu da *makul* din veya *tabii* dindir.

Tabii din anlayışı, bir dinin sistematik ilkeleri ve yaşam tarzına girmeksizin; insan vicdanında bulunan din hissinden kaynaklanmaktadır. İnsanlar herhangi bir dine intisap etmeseler dahi inanma ihtiyacı onları akla ve bilime uygun; daha seküler ve yaşanabilir bir din ihdas etmeye sevk etmiştir.

[18] Filibeli, İslam Tarihi, s.39
[19] Y.a.g.e., s.39

Tabii din, insanı kemal noktasına ulaştıran temel kanunlar bütünüdür. Bu din, ilmî açıklıklar ve felsefî hakikatler üzerine kurulmuştur.[20]

Filibeliye göre mevcut dinlerde akıl ve tabiata aykırı akideler ve bahisler bulunması sebebiyle bu dinler; idrakî kudrete sahip, belli bir rasyonel mantığa erişmiş, aklını tahlil ve tenkit için sarf edebilen zihinlere hitap edememektedir.[21] Tabii din nazariyesi, Avrupa toplumlarından çıkmıştır; çünkü Hristiyanlığın kutsal metinlerinde bulunan bazı postülalar, aklen ve ilmen çürütülmüştür. Hristiyanlık kendi içinde, Protestanlık gibi bir tecrübe yaşamıştır. Bu din, felsefenin ve bilimin gelişimine ayak uyduramamış ve bunun bir sonucu olarak da kan kaybetmiştir.

Filibeliye göre tabii dinin spesifik bir tanımı yoktur. Bu dinin esasları, mensup olunan felsefî mesleğe göre değişmektedir. Ahmet Hilmi Bey, tabii dinlerin ortak özelliklerini; "*harikaları, mucizeleri ve insanın esrarını kabul etmemek*" şeklinde özetler. Tabii dinlerde de semavi dinlerde mevcut olan kimi hakikatler bulunsa da bunların, kutsi bir esas taşımadığından ve kişiden kişiye değişiklik arzettiğinden dolayı makbul karşılanmadığını belirtir.[22]

İzmirli, bazı bilim adamlarının ve filozofların orya attığı tabii dinin esaslarını şöyle açıklar: "*Birincisi, Allah vardır; her şeye kadirdir ve değişmeden berîdir. Kainatı yaratmıştır ve ona genel kanunlarla hakimdir. İkincisi, ahiret hayatı vardır ve orada ilahi vâ'd gereğince Cenâb-ı Allah, ya mükafatlandıracak veya cezalandıracaktır.*"[23] Filibeli gibi, İzmirli de tabii dinin, ilahi dinler gibi bir sistematiği ve sabit bir akidesi bulunmadığını kabul eder.

İslam dini, orijinal yapısı itibariyle insanın yararına ve refahına katkıda bulunan bilimi her zaman teşvik etmiştir. Bilimin temeli olan akıl ve özgür düşünceye, mütefekkirimiz, her zaman önem vermiştir. Ona göre, mevcut dinler içinde "tabii din" niteliğine haiz tek din İslam dinidir.[24] Zira

---

[20] İzmirli İsmail Hakkı, İslam Dini ve Tabii Din, (Sad. Doç. Dr. Osman Karadeniz), İ.İ.F.V. Yayınları, İzmir,1998, s.41
[21] Filibeli, İslam Tarihi, s.34
[22] Y.a.g.e., s.36
[23] İzmirli, a.g.e., s.42
[24] Filibeli, a.g.e., s.612

bütün kuralları, insan tabiatına ve aklî değerlendirmelere uygundur. Din-i İslam'ın akılla herhangi bir çatışması olamayacağı gibi, Kuran, insanı asırlardır aklını kullanmaya ve düşünmeye çağırmaktadır.

"Keza İslam dini derecesinde ilmi tevkif ve tebcil eden bir din görülemez."[25]

Panteistlerin, Sensualistlerin ve Rasyonalistlerin tabii din anlayışından bahseden Ahmet Hilmi Bey, bu nazariyelerin bir kısmının hak din telakkisine yakınlığını ifade etse de ezcümle, hiçbir felsefe, ilahi bir dinin yerini tutmamıştır ve tutmayacaktır.

Şehbenderzâde, tabii din kategorisi içinde, bir de muhtelit (karma, karışık) dinden bahseder. Mütefekkirimizin yazdıklarından hareketle, muhtelit dini, bir dinin bütün esasları kabul edilmemesine rağmen, kimi prensiplerini ikrar ve beğenmediği bazı akidelerini ya reddederek ya da değiştirerek ortaya çıkarılan yeni bir tabii din anlayışı şeklinde açıklayabiliriz. Sözgelimi, bir adam, Hristiyanlığın, teslis fikrini bırakıyor, vahdet fikrini alıyor. Cenab-ı Hakk'ı severek, rahmet ve keremine inanarak, bunlara bağlı beklentiler içerisinde bir yaşam sürüyor ve fakat bunların gereklerini, ibadet ve taatlerini ifa etmiyor.[26] Filibeli'nin bu konudaki nitelemesi şöyledir:

"Hak olmayan esaslardan dahi istiarelerde bulunarak, hak ve batılı mecz ile yeni bir akide meydana getirdikleri ve mamafih hak olan esasla hâlâ münasebetleri olduğu için onlara ne hak ne de batıl demek doğru olmayıp "muhtelit" lafzıyla tasvirleri zaruridir."[27]

Mütefekkirimizin muhtelit din diye tanımladığı din anlayışındaki en çarpıcı düşüncesini, sanıyoruz ki aşağıdaki satırlar oluşturur:

"Esasen hak sıfatını haiz olmadığı halde, tekamül devirlerinde bir takım makul olmayan ve gayr-ı tabii fikirleri de sinesine alan dinlere, hak ile batıldan mürekkep bir 'muhtelit din' nazarıyla bakmağa mecburuz. İslamî

---

[25] a.y.
[26] Y.a.g.e., s.42
[27] a.y.

hakikat nokta-i nazarında teslis akideleri ve esrar ile esas sıfatını kaybetmiş olan Hristiyanlık, Yahudi dini şeklini alan Musevilik, Hind, İran, Mısır hurafeleri ve İsrailiyyât ile esastan ayrılmış İslam'daki koyu dalalet mezhepleri hep birer muhtelit din hükmündedir."[28]

Filibeli, muhtelit vasfıyla nitelendirdiği, İslam bünyesi içerisinden neşet etmiş bu mezheplerin hangileri olduğunu açıklamıyor. Daha önce hak din olarak andığı Hristiyanlığı, teslis inancı sebebiyle ; Museviliği ise, milli bir din halini alarak Yahudilere hasredildiği için muhtelit şeklinde vasıflandırıyor.

C- Dinin Lüzumu

İnsan ile din arasında bir ilişki doğabilmesi için aklın gerekliliğine işaret eden Filibeli; ferdin tefekkür, muhakeme, mukayese ve istidlâl yapmaya başladığı andan itibaren Allah'a ulaşma yolunda bir adım atmış olacağını inanır. Aslında din, akla uygun ve ona muhtaçtır. Dine konu olan bazı meseleleri, aklın bugün dahi çözemediğini belirten Filibeli; bu noktada devreye peygamberlerin girdiğini, bunun ise bir lütuf ve ilahi rahmet şeklinde telakki edilmesi gerektiğini düşünmektedir. Tanrıyı arama eylemi içgüdüsel nitelikte hasıl oluyorsa insan, hayatının her zerresinde aklı ve yetilerini bu uğurda sarf eder. Ahmet Hilmi Bey, bu arayış sonunda bir din anlayışının zaten ortaya çıkacağını belirtir.

Dinin tabii bir seyir içinde geliştiğini ifade eden mütefekkir, Allah'ın varlığını inkar ederek dine, *"insanlığın çocukluk devrinin ürünü"* nitelemesini uygun gören Auguste Comte gibi filozoflardan dolayı bu meselenin üzerinde özellikle durmuştur.

Comte'un insanlığın tefekkür devrelerini; din, felsefe ve pozitif ilimler devresi şeklinde tasnifi için Ahmet Hilmi, *"Hem doğru hem de yanlıştır,"* der. Zira düşünce tarihi böyle kesin çizgilerle birbirinden ayrılamaz. Ayrıca, aynı vicdanda bu üç unsurun eş zamanlı olarak bulunabilmesi bunun göreceliliğinin işaretidir. Comte'un bilimin konularıyla

---

[28] Y.a.g.e., s.41

din ve felsefenin konularını birbirine karıştırdığını düşünen Filibeli, bilimin varlığının, insanların din ve felsefe ihtiyacını karşılayamayacağını vurgular.[29] Dinin sahası ayrı bilimin sahası ayrıdır ve din hissi ile felsefe zevkinin bir arada bulunabileceğine dair örnekler vardır.

İnsanlık bilime, felsefeye ve dine ayrı ayrı ihtiyaç duymaktadır. Zira bilimle geçim ve merakını, felsefe ile aklını, din ile de ruh ve kalbini besler. Bunlardan herhangi birini; bilhassa diğerine kıyasla inkar etmek ise insanı tanımamak ve onun gereksinimlerini anlayamamak demektir.

Din ile bilimin sahasını ayıran Filibeli, Peygamberin dahi "*Siz dünya işlerinde benden daha bilgilisiniz.*" diyerek bu ayrımı kabul ettiğini belirtmesine rağmen; bazı din alimlerinin din ile bilimin sahalarının birbirine karıştırılması neticesinde ortaya çıkacak menfi neticelerden haberdar olmadığının üzerinde durur.

"Dinin esasları sabit, kesin ve zaruri fikirlerdir. Sabit, kesin ve zaruri olan şeyler ise, kesin aklî esasların gerektirdikleridir. Tabii olaylar, gelişme ve tecrübe ile her gün bir şekil alma ve gittikçe değişme ve gelişmeye mahkum şeyler olduğundan, bilimin konusu olup, dinî esaslar ile ayrıntıda bir ilişki içerisinde olamaz. Böyleyken din alimleri ve ileri gelenleri, onlara dahi değişmez şekiller vermeye çalışmışlardır."[30]

Teferruatta bilimin mevzularıyla, dinin ana konularının örtüşmediğini savunan mütefekkir; çağdaşı olan aydınların ve din adamlarının bu önemli nüansı gözden kaçırdığını belirtir. Bilimin meselesi kabul edilmesi gerekirken din meselesi yapılan hususların, dinî ve bilimsel düşüncenin donuklaşması ve durağanlaşmasına yol açtığını kavratmaya çalışır. Yapılan metodolojik ve kavramsal hatalar, bilimsel olanı dinîleştirmiş ve bu da bilimin gelişmesini engellemiştir. Bu sebeple din, kendi alanı dışına çıkmayarak felsefî ve ilmî tefekküre yol vermelidir.

Kendine sahasından uzaklaşmış her dinin, bilim sahasında, herhangi bir şekilde zarar görmesinin kaçınılmazlığına vurgu yapan Filibeli, en güzel

[29] Filibeli, Üss-i İslam, s. 7
[30] Y.a.g.e., s. 15

örneğin de Hristiyanlığın yaşadığı tecrübe olduğunu belirtir. Hristiyanlık kendi alanının dışına çıkarak bilimsel gelişme ve hür düşünceyi kontrol etmeye çabalamış; ama bunu başaramamıştır. Bu uğurda giriştiği kavgadan yenilgiyle çıktığı için de bilimin iddialarına yeterli tepkiyi verememiştir. Kutsal kitapta yer alan ve kilisece önemli bulunan bazı fikirlerin geçersizliği bilim tarafından ispat edilince, bilim adamları Hz. İsa'nın da aslında hiç var olmadığını iddia edecek kadar ileri gitmişlerdir. Kilise ise bu vaziyet karşısında; en azından bir tarihî şahsiyet olarak Hz. İsa'nın yaşadığına herkesi inandırmaya çalışmaktadır.[31]

Ahmet Hilmi Bey, dinin gerekliliğini ispat için ahlak kaziyesine müracaat eder ve "*Ahlak; yani ahlakî faziletler, beşeriyet için elzemdir.*" postülasından hareketle bir savunma meydana getirir. Din ve ahlakın birbirinden bağımsız iki ayrı unsur olmadığını belirten Filibeli, Sokrat ve talebeleri Eflatun ile Aristo'nun felsefelerinden örnekler verir.

"Umumi ismiyle insaniyet dediğimiz manzûme, ancak ahlak ile kaimdir. Eğer ahlak olmaz ise, vazifeler de olmaz ; vazifeler olmaz ise insanın hayvandan farkı kalmaz. İnsan cemiyetinin her şekli ahlak ile mümkündür. İçtimaî topluluklar ve hükümetler hep hukuka, hukuk ise ahlaka müstenittir. Bu alemde insanlara müyesser olan nispi saadetin yegane koruyucusu ahlaktır."[32]

Ahlak felsefesini vazife ve ödül esası üzerine oturtan Filibeli, din ve ahlak arasındaki bağlantıyı da aynı paralelde değerlendirir. Ona göre; ahiret ve buna istinaden "*iyiliğin ödüllendirilmesi, kötülüğün ise cezalandırılması*" düsturu ahlak kaidelerini ayakta tutan en önemli parametredir. Kişi ahlakın kendisine vazife olarak yüklediği şeyleri yaptığı ve yapmadığı durumda nasıl bir karşılık bulacaktır ya da bunun bir karşılığı var mıdır? İşte burada din düşüncesi ve onun sistemi devreye girmektedir. Vazifesini yerine getiren ya da iyilik yapan fert, bunun mükafatını ahirette alacaktır. Aynı şekilde vazifesini ifa etmeyen ve kötülük yaparak ahlakî normları deforme edenler de cezalandırılacaktır. Dinin akidesinde yer alan öldükten sonra dirilme

---

[31] Bkz. y.a.g.e., s.18-19
[32] Filibeli, İslam Tarihi, s.18

öğesi, burada belirleyici unsur niteliğindedir. Eğer bu sistem bu şekilde kurulmazsa, ahlakın anlamı kalmayacaktır. Ahiret inancının (öldükten sonra tekrar dirilmenin) söz konusu olmadığı bir yerde, bireylerin ahlakî kaidelere uymasını sağlayacak saik nedir? Bu sorunun tutarlı bir yanıtı yoktur. Eğer devlet korkusu insanların ahlakî yaşantılarına yön verecekse, o zaman da faziletten bahsedilemez.[33]

Görülüyor ki Ahmet Hilmi Bey, ahlak felsefesinde de pratik ve pragmatik davranmaktadır. Sosyal meselelerde her zaman cemiyetin faydasını ön plana çıkaran yazara, "toplumcu" vasfını yakıştırmak yanlış değildir.

Ahmet Hilmi Bey, dinin lüzumunu inkar edenlerin tarihin çeşitli kesitlerinde yaşanmış bulunan dinî istibdâtın elim sonuçlarını abarttıklarını ve suiistimal ettiklerini düşünür. Dinin maniple edilmesi sonucu ortaya çıkan bu esef verici hadiseleri dine hamletmek yerine; onu istismar edenlere izafe etmek daha doğrudur. Dinden menkul olmayan bu neticelerden hareketle, dinin gereksizliğine dair manalar çıkarmak yanlıştır.

Filibeli, din namına ortaya çıkarılan olumsuzlukların onun istismarından; yine din adına zuhur eden iyilik ve güzelliklerin ise onun emirlerinden kaynaklandığını belirtir. Bu bile dinin elzemliğine delalet eder.[34]

D- Dinsizliğin Neticeleri

Ahmet Hilmi Bey, bir taraftan dinin gerekliliğinden söz ederken, öteki taraftan da dinsizliğin neticelerine vurgu yapar. Ona göre dinsizlik, üç sonuç doğurur: Birincisi; ahlak fikrinin zayii, ikincisi; cemiyet ve hürriyet fikrinin kaybı, üçüncüsü ise saadetin yok olması.[35]

Dini değerlerden yoksun ve bîhaber şekilde yetişecek nesillerde, ahlakî ve manevi hallere rastlanamayacağını hatırlatan Filibeli; kendilerini

---

[33] Y.a.g.e., s.19-20
[34] Y.a.g.e., s.21
[35] Y.a.g.e., s.22

ateist olarak tanıttıkları halde belli bir ahlakî seviyede bulunanların, mutlaka çocukluklarında bir dinî eğitimden geçtiklerini müdafaa eder. Ona göre erdemin tek kaynağı, din hissidir. İyiliği ve fazileti kişisel menfaate tercih etmenin yegane nedeni, Allah inancı ve sevgisidir. Menfaat ve egoizm (benlik) temelleri üzerine ahlak felsefesi inşa etmeye gayret eden filozofların bulunduğunu hatırlatan Filibeli, bu felsefelerden ortaya ahlak sistemi değil; ahlaksızlığın çıktığını düşünür.[36]

Ahlak nazariyesi ile din arasında ayrılmaz bir bağ bulunmaktadır. Dinî duyguya ve Allah inancına dayanmayan bir ahlak sistemi temelden yoksundur. Bu esaslar üzerine oturmayacak bir ahlak nazariyesi de ahlakın çökmesine yol açacaktır.

Dinsizliğin ikinci neticesi ise cemiyet ve hürriyet fikrinin zayi olmasıdır. Ahmet Hilmi Bey'in düşünce sisteminde, hürriyet fikri ile toplumu hep bir arada zikrettiğini görüyoruz. Buradan anladığımız kadarıyla Filibeli, hürriyet ortamı ve özgür düşünce bir araya gelmeden bir cemiyetin gerçek manada cemiyet şuuruna eremeyeceğine işaret etmektedir. Özgür düşüncenin yaşam alanı bulamadığı sosyal kümeler, kapalı toplum özelliğini geliştirir. Oysa açık toplum mertebesine ulaşmadan hakiki anlamda toplumsal bilinç gerçekleşmez. Bunun yolu ise düşünce hürriyetinden geçer.

Fertlerin hiç birinin özelliklerinin birebir olmadığını belirten Filibeli, kainatta tam anlamıyla bir eşitlik bulunmadığının altını çizer. Güzellikte, doğal yeteneklerde, iyilikte - kötülükte vs. pek çok hususta çeşitlilik mevcuttur. Bununla beraber insanların eşitliğinin sağlanmasının gerektiği tek bir yer vardır, o da hukuken müsavâttır. Eğer insanların davranışlarının arkasında yatan belirleyici sebep benlik olursa, hukukun temelleri üzerinde yükselen dengeyi sağlamak ve muhafaza etmek pek de mümkün değildir. Bu saik, anarşizmin doğmasına sebebiyet verir.[37] Eşitlik ve adaletin sağlanması için dinî duygunun devreye girmesi şarttır.

---

[36] a.y.
[37] Y.a.g.e., s.24

Üçüncü olarak; dinsizlik, saadetin de yokluğuna sebebiyet verir. İnsanın hayata bağlanıp bu yükü omuzlamasının nedenini saadet ümidine bağlayan Filibeli özetle "*Dinde hayat ve saadet, dinsizlikte ise mutsuzluk vardır.*" demektedir.[38]

İnsan ömrü boyunca, hep değil, zaman zaman mutluluğa kavuşur; lakin bu huzurun kaynağı maddiyat değil, vicdani kanaat ve maneviyattır. Diğer bir tabirle; nispî saadet, din ve ahlakın mahsulüdür.[39]

Dinsizliğin sosyal sonuçlarının dehşet verici olduğunu açıklayan Ahmet Hilmi Bey; bir ateistin nazarında insaniyet, fazilet, mürüvvet, şefkat, insaf gibi âlî kelimelerin manasının bulunamayacağının üzerinde durur. Kalbinde ve zihninde bu tür yüce ve evrensel değerleri barındırmayan bir bireyin içinde yaşadığı topluma bir fayda getireceğini beklemek de boşunadır. İlahi kanunlar, sosyal yaşamdan ve tabiat hayatından dışlanırsa hayat bir ölüm kalım mücadelesine dönüşür. Evrimci anlayışta görüldüğü gibi; güçlü hayatta kalırken zayıf ise yokluğa mahkumdur. Ancak insan akıl ve vicdanıyla bu dehşet kanunlarına muhalefet ederek akl-ı selimi hakim kılabilir. Filibeli; bilimde yapıldığı gibi sosyal yaşamda da her şeyi fiziksel kanunlarla açıklamaya çalışmanın büyük bir hata olduğunu ileri sürer. [40]

İnsanın kutsaldan uzaklaşmasının sonuçlarının ağırlığını ve şiddetini kavratmaya çalışan mütefekkirimiz; hayatın kutsalda vücut bulduğunu bildirmektedir. İnsanın her türlü yaşam alanında mukaddes değerlere, menşei ilahi olan mesaja ihtiyacı vardır. Aksi takdirde bu, tahmin edilenden daha büyük zararlara yol açacaktır.

---

[38] Y.a.g.e., s.25
[39] a.y.
[40] Nebe Suresi / 40

II- DİNDE YENİLENME

A- Modernleşmenin Lüzumu

XIX. yüzyılda, Osmanlı İmparatorluğunun yaşadığı sıkıntıların acı ve ıstırabı İslam aleminin her köşesinde hissedilmekteydi. Asırlardır kıtalara hükmetmiş olan Devlet-i Âli Osmanî, askerî saha başta olmak üzere her alanda geri kalmış; Avrupa'nın ilim ve teknikte yaşadığı ilerleme sürecine ayak uyduramamıştı. Batı kültürü önce iktisadî ve siyasi kulvarda; sonra da bilim, teknoloji, sanayi, felsefe, sanat gibi hayatın her alanında, yeni ve yüceltilebilir değerler ihdas ederek, dünyada başat medeniyet haline geliyordu. XIX. asra gelindiğinde batı ve doğu arasındaki fark, ölçülemeyecek kadar devasa idi. Bu "vetire"yi gözlemleyebilen fakat dahil olamayan toplumlarınsa yapabileceği tek bir şey kalıyordu: *Modernleşmek...*

Peki bu nasıl olacaktı? Ne şekilde ve kim tarafından yapılacaktı? Sınırları nasıl belirlenecek idi? İvedi şekilde gerçekleştirilmesi gereken "*tecdit*"in lokomotifliğini kimler üstlenmeliydi? İşte bu dar vakitleri yaşayan Osmanlı aydınları sorunlara çareler aramışlar ve neticede çeşitli cereyanlar ortaya çıkmıştı. Kimi aydınlar, problemlerin çözüm yeri olarak Batı medeniyetini gösterirken, kimileri daha yerli ve temkinli bir bakış açısı ile atılacak adımlarda özenli davranmaya çalışıyor ve İslam dünyasının iç dayanışmasını önceliyorlardı.

Türk tefekkür tarihinde, II. Meşrutiyetten sonraki kısa devre, belki de en mühim yeri işgal eder. Kısalığına rağmen bu dönem; koca bir imparatorluğun geçmiş, hal ve geleceğine ait soruların sorulduğu ve cevaplarının arandığı köprü mahiyetinde özlü bir devredir. Bu devredeki çalışmalar esnasında ilk defa doğu ile batı arasında bir sentez denemesi yapılmıştır. İşte bu sebeple din problemi de uzun uzun münakaşa edilmiş ve çeşitli mücadeleler olmuştur.[41]

[41] Bolay, Türkiye'de Ruhçu ve Maddeci Görüşün Mücadelesi, s. 9-10

Mevcut müesseselere eleştiriler yöneltilmiş ve bunların ıslahının lüzumuna dair fikirler serdedilmiştir. Ordu, eğitim, adalet, ekonomi; bütün kurumlar bu tenkitlerden nasibini almıştır. Yukarıda da belirttiğimiz gibi - Cumhuriyet tarihi boyunca hep yaşandığı üzere - en hararetli tartışmalar din ekseninde cereyan etmiştir. Dini gelişmeye engel olarak görenler bulunduğu gibi, dine toplumun ruhu olarak bakanlar da vardı. Böyle düşünenlere göre; ancak milli duygular ilerlemenin dinamosu olabilirdi.

Özellikle İslam fıkhı ve akaidine yöneltilen eleştiriler, bu iki ilim dalında yeni bir açılımı da zaruri kılıyordu.

Batı medeniyetinden iktibas edilmekte olan bilim-teknik aynı zamanda bir yaşam tarzını ve kültürü de beraberinde getirmekteydi. Diğer taraftan Avrupa'da vuku bulan Fransız devrimi, Rönesans ve Reform hareketleri, bunları takip eden sanayileşme; batı toplumunun hayatında dini daha dar bir alana sıkıştırıyor, kilisenin baskısının da ortadan kalkmasıyla profan akımlar büyük bir hızla yayılıyordu. Yavaş yavaş bir değişim sürecinin içine giren Türk toplumu ise bu yaşananlardan nasibini edilgen bir şekilde alıyordu. Bütün bunlar, dinî açıdan yeni soru ve sorunlar anlamına gelmekteydi.

Filibeli'nin çağına dair yaptığı analizler son derece çarpıcı tespitlerle doludur. Ona göre 400 milyon Avrupalı, geri kalan 1 milyar 300 milyon insanı tahakkümü altına almıştır. Arz yuvarlığı bu dört yüz milyon Avrupalının çiftliği ve insanlık da onların hademesi hükmüne girmiştir. Bilim ve sanayiinin gelişmesi, fıtrî şecaat, yaratılıştaki metanet gibi kaba ve işlenmemiş kuvvetleri hiçe indirgemiştir. Yegâne kuvvet olarak ortada "zeka ve deha kudreti" kalmıştır. Artık bütün toplumlar Avrupa milletlerinin kölesi haline gelmiştir. Aynı seviyeyi bulmadıkça, esaretten kurtulmak ve varlığımızı korumak mümkün değildir.[42]

Bir Fransız gibi giyinen, bir İngiliz gibi gezinen, bir İtalyan gibi şarkı söyleyenlerimiz çok; ama bir zırhlı yapacak mühendisimiz, bir fabrika kuracak adamımız, bir şirket meydana getirecek iktisatçımız yoktur. Oysa biz o hale gelmişiz ki Avrupalılar darılsa da kibrit, iğne, iplik, bez vs.

---

[42] Filibeli, a.g.e., s.642-643

göndermese, en basit ihtiyaçlarımızı dahi karşılayamayacağız.[43] En küçük ihtiyaçlarında dahi yabancı ülkelere muhtaç konumdaki bir devletin, ne bağımsızlığından ne de hükümranlığından söz edilebilir. Bu yüzden Avrupa'dan bilgi, teknoloji ve metodoloji transferi acil bir şekilde gerçekleştirilmelidir.

Münevverimize göre eğer İslam'ın rakibi başka bir din olsa iş o kadar zor değildir. Kaldı ki İslam'ın aydınlattığı beyinlere, Yahudilik ve Hristiyanlık gibi dinlerin inançlarının sirayet etmesi imkan dahilinde değildir; lakin bütün dinler gibi İslam dininin de rakibi ve hasmı, başka bir din değil, "*hür düşünce*" ile "*bilim ve felsefe*"dir.[44]

Ahmet Hilmi Bey, İslam'ın akıl ve bilime verdiği önemin, tarih içerisinde mezheplerin ve kimi alimlerin etkisiyle zedelendiği fikrindedir. Bilimsel muhakeme ve keşfin yerini nakilcilik almış, böylece akıl ihmal edilmiştir. Akıl ile temellendirilmemiş bir düşünce ise, aklın hücumları karşısında çaresizliğe mahkumdur. İslam medeniyetinde bilim; daha sonraları sadece hukuk, akaid, tefsir, hadis gibi ilimlerin prensipleri çerçevesinde gelişme imkanı buldu. Felsefe ihmal edildi[45]. Aklın hüküm sürmeğe başladığı bir çağda İslam düşüncesinin de rasyonalize edilmesi şarttır. Epistemoloji de itibarını kaybeden naklî bilgi ile yeni felsefelere yanıt verilemez.

Ona göre, dinlerin hepsinin uğradığı vartalardan olan din hissinin suiistimali ve ruhbanlıktan İslam dini de âri kalamamıştır. Tasavvuf ile çok yakından ilgilenen ve vahdet-i vücut anlayışı, düşünce sisteminde önemli bir yer işgal eden Filibeli; "zühd" ve "ruhbaniyet"i dinlere musallat olan iki bela şeklinde tavsif ediyor. Buna neden olarak da hakiki manada zühd hayatının zorluğunu, buna güç yetiremeyenlerin yaygınlaştırdığı şekilciliğin, İslam toplumlarına atalet ve kötümserlik gibi karakterler getirdiğini belirtmektedir.[46]

---

[43] Eliaçık, İslam'ın Yenilikçileri, s.495
[44] Filibeli, a.g.e., s.643
[45] Y.a.g.e., s.613
[46] Y.a.g.e., s.613-614

İslam dünyasında ruhban sınıfının teşekkülü ve zaman içinde genişlemesi, İslam düşüncesinin kendini yenilemesini engellemiştir. Kevnî ilimler ve akıl ile dinî ilimler ve nakil arasında çıkarılan rekabet, İslam'ı garip bir şaşkınlık atmosferine sokmuştur. Cemiyetin geri kalmasını engelleyecek ve değişimi sağlayacak dinamikleri harekete geçiremeyişinin sebeplerini bu şekilde özetleyen Şehbenderzâde, zamanla İslam dünyasında yaygınlaşan fatalizmin de bu etkenler arasında olduğu düşünür.

B- Filibeli ve Yenilenme Fikri

Modernleşme ile ilgili fikir ve hareketlerin hız kazandığı bir dönemde yaşayan Filibeli'nin eğitim, siyaset, ekonomi gibi sosyal hayatın her alanında hızlı bir değişimin vuku bulduğu bir zamanın nefesini solurken; elbette olup bitenlere ilgisiz ve kaygısız kalması beklenemezdi. Ahmet Hilmi Bey, sorumlu bir aydın ve tam bir entellektüeldi. Yönetimler tarafından sürekli tart ve terörize edilmiş, sürgünlere maruz kalmış, ancak taşıdığı sorumlu aydın bilinci; onu her dem savunduğu gerçekleri dillendirmeye yöneltmiştir. Yazar, değişime karşı değildir; lakin öz değerleri muhafaza etmek gerektiğinin her zaman altını çizmiştir. Aşağıdaki satırlardan bu husustaki düşüncelerini daha iyi anlıyoruz:

"Bir millet tarihini, ırkını, ırsî ve muhîtî icaplarını, manevi sebeplerini inkar etmeyince diğer bir milletin özel içtimai çalışması neticesi olan medeniyetini aynen alamaz. Almak istese bile muvaffak olamaz. Biz Avrupa medeniyetini iktibas ederken, belli başlı üç noktayı, göz önünden uzak tutmamalıyız: Diyanet ve maneviyat ; Irkî ve tarihi icaplar ve tecrübeden hasıl olan neticeler."[47]

Filibeli'ye göre hayat, yenileşme demektir.[48] Durağan bir hayat düşünülemez. Statükoyu muhafaza fikriyle hayat fikrini yan yana getirebilmek imkansızdır. Mütefekkirimiz, asırlarca din ile iştigal edenlerin

---

[47] Filibeli, "Şark ve Garp Medeniyeti, İktibas, İntibak ve Taklit", Yeni Tasvir-i Efkâr, sayı:187, Aralık 1909

[48] Filibeli, a.g.e., s.636

değişim fikrine karşı takındıkları olumsuz tavırların cahillikten kaynaklandığını belirterek din adamlarına gönderme yapar. Alimler ve şeyhlerin, sosyal hayatta önemli bir fonksiyon ifa ettiğinin üzerinde duran Filibeli; tekâmül kanunlarının insafsızca bir yok etme ile kendine engel olan unsurları ortadan kaldırdığını belirtir. Eğer gelişmeye karşı gösterilen mukavemet bu helâka mani olacak derecede kuvvetli ise, o vakit de meydana gelecek sonuç tam bir gerilemedir ki bu; helakı sadece bir süre erteleyebilir.

Bu yüzden bir an önce kafalar değişmeli; tecdidin lüzumu ve ehemmiyeti idrak edilmelidir. Yapılacak iş çoktur ve bu yolda ulemâya hatta imamlara dahi önemli vazifeler düşmektedir.

"Ulemanın zaman ve muhitle uyuşmayan telkinleri, bugünkü zihniyet ve malumat ile bağdaşmaz bir tezat teşkil ettiğinden, Müslümanlar garip ve elim ıztırara düşüyorlar: Ya tabii ilimler ve septik meslekler ve inkar felsefesinin tesiri altına düşerek din ve milliyetlerinden uzaklaşıyorlar ve yahut da ilimlerden ve fenlerden nefret ediyorlar, yani cehle yuvarlanıyorlar."[49]

Filibeli dine hizmet edecek kimselerin ancak din aşkı ve "Müslümanların yükselmesi" gibi saygın bir endişe ile hareket etmeleri ve din hizmetine bir geçim kaynağı olarak bakmamaları gerektiğini irdeler.

Dinin en bariz alameti, "*doğruluk ve fedakarlık*"tır. Ulemâ, meseleye bu perspektiften yaklaşmaz ise uğraşlar ve çabalar boşunadır. Mütefekkirimiz, Avrupa ruhbanlarını örnek gösterir ve bu ruhbanların; kendi dinlerine birkaç yeni müntesip bulmak için – çoğu varlıklı ailelerden olmasına karşın – Afrika çöllerinde iptidaî yaşam şartları içerisinde ömür çürüttüklerini hatırlatır.[50]

Filibeli, "*Gelişme ve yükselme, Zât-ı Bâri'nin kainat yüzünde, kudret eliyle yazdığı bir hayat mührüdür.*" der. [51] Her şey doğar, devam eder ve fena bulur. Bu kainatın düzeni böyledir. Allah'ın dışında hiçbir şey sabit kalmaz. Filibeli, gelişme ve yenilenme fikrinin Allah'ın bu dünyada hakim kıldığı

[49] Y.a.g.e., s.638
[50] Filibeli, Üss-i İslam, s.79-80
[51] Y.a.g.e., s.82

kanunlarda (Sünnetullah'ta, Âdetullah'ta) mevcut bulunduğunu düşünmektedir. Dinin özünde bu fikir sabittir. O, buna şu ayeti delil gösterir:

"O, her gün bir iştedir."[52]

Ona göre, anakronik bir şekilde, İslam toplumları değişim düşüncesine karşı olmaya sevk edildi. Çağlar boyunca duraklama ve alçalma amilleri, İslam binasını kemirip yıprattıktan sonra, dış saldırılarından başlamasıyla üç yüz yıldır İslam alemi cehaletin zulmetiyle karardı. Bütünüyle mahkum hale geldi. Daha sonra ise bu çöküşün ve sefaletin sebebini araştırmak icap etti.[53]

Münevverimiz, durumu böylece özetledikten sonra, elan bu sorunların aşılması için de bir projenin olmadığından yakınır. Müslümanların gerçekleştirmek üzere çaba sarfettikleri bir ideallerinin bulunmadığını tespit etmiştir.[54] Ona göre, bu amaçsızlık ve atalet içerisindeki toplumun dinamize edilmesi şarttır.

Ahmet Hilmi Bey'e göre, geleneksel ulemâ, insan bilgisinin bugünkü bilgisine ve şimdiki ilmin kuvvet ve tesirine vakıf bulunmadığı için tehlikeyi fark edebilmiş değildir. Bu yüzden de gerekli reaksiyonu göstermekte gecikmektedir. Hal böyleyken ulemâdan ıslah çalışmalarına katkı beklemek yersizdir. Bugünkü ilim ve fenlere, Avrupa zihniyetine vakıf yeni bir ulemâ sınıfının yetişmesi için ise yeterli zaman yoktur. Fakat derhal, başta medreseler olmak üzere, eğitim sisteminde gerekli reformlar gerçekleştirilmelidir.[55]

Köy imamlarının fonksiyonlarını irdeleyen Filibeli, bu kimselerin ekseriyetinin cahil kimselerden teşekkül ettiğini, kasaba çocuklarının ilk eğitimlerini camilerde imamlardan aldıklarını; ancak imamların eğitim seviyesinin yetersizliği nedeniyle yanlış ve hurafelerden ibaret bir din anlayışının mimarları arasında bulunduklarını kaydeder. Bu yüzden, asgari düzeyde de olsa köy imamlarının sahih dinî bilgiyle donatılması elzemdir.[56]

---

[52] Rahman / 29
[53] Filibeli, İslam Tarihi, s.637
[54] Y.a.g.e., s.637
[55] Y.a.g.e., s.644
[56] Y.a.g.e., s.645

Bir oryantalist olan Dozy'nin* düşüncelerinden hareketle Filibeli, şu soruyu sorar: "*İslamiyet, Hristiyanlığın yaşadığı evreleri geçirmek zorunda mıdır?*" Batı medeniyetinde aydınlama ile din, hayatın içinden çıkarılarak sekülarizasyon dediğimiz süreç yaşanmıştır. Acaba, muasır medeniyet seviyesine ulaşmak için İslamiyet de aynı sürece tabi tutulmalı mıdır? Mütefekkirimizin bu soruya yanıtı; "*Kesinlikle hayır.*" şeklindedir.[57] Garp medeniyeti, bugünkü düzeye dinlerini terk ederek gelmiştir. Bunun olumsuz sonuçları da ahlaki çöküntü, doyumsuzluk ve mutsuzluktur; lakin Müslümanlar aynı tecrübeyi yaşamayacaklardır.

Çabuk ve faydalı bir tekâmül ile atılacak doğru adımlar sayesinde, kısa zamanda gelişmiş ülkelerin medeni seviyesinin yakalanabileceğini söyleyen Filibeli; buna misal olarak da Türk ordusunu gösterir. Zira ordu - Türk milletinin ordu millet olduğu göz önünde bulundurulduğunda - köklerinin güçlü oluşuyla askerî teknik ve teçhizat bakımından kendini reforme etmeyi başarmıştır.

Filibeli'ye göre, bu milleti ilerlemekten alıkoyan sebepler iki önemli kısma ayrılır:

1) Durgunluk, ilerlemeye düşmanlık, gelişme fikrine karşı cahilâne taassup, zamana göre gerekli ihtiyaçları alamamak.

2) Basit bilgilerle yetinmek, sığ bir taklit, bir toplumu kukla giydirir gibi ırsi ve fıtri hallerinden sıyrılarak hemen başka hallere girebileceğini sanmak. Medeni dünyanın iyilikleriyle kötülüklerini ayıramamak ki bunun hepsi hastayı "sahte tababetle iyileştireyim derken öldürmek" cümlesiyle özetlenebilir.[58]

Düşünürümüze göre; terakkiye karşı olmak ne kadar sakıncalı ve bir millet için ölümcül ise sahte bir ilerleme de o derece yıkıcı ve zararlıdır. Eğer ilerleme ve gelişme doğru ilkeler çerçevesinde ve sağlam bir temelden

* Reihart Dozy: 1820 – 1883 yılları arasında yaşamış olan Hollandalı oryantalisttir. İslam dini üzerine çalışmalarıyla tanınmıştır. Tarih-i İslamiyet adlı meşhur eserini, Abdullah Cevdet tercüme etmiştir.
[57] Filibeli, a.g.e. s.638
[58] Filibeli, Allah'ı İnkar Mümkün mü?, (Sad. Necip Taylan – Eyüp Onart), Çağrı Yayınları, İstanbul, 1979, s. 14

hareketle yapılmazsa, elde bulunan kıymetler de kaybedilebilir. O, Türk halkını millet yapan değerler yitirildikten sonra geriye kalan şeyin pek de bir anlam ifade etmeyeceğini; dolayısıyla toplumu ayakta tutan mukaddesâtı muhafaza ederek ilerlemek gerektiğini savunur. Bu milletin ruhunu din temin eder ve din ana unsurlardan, vazgeçilmezlerdendir.

"Avrupa medeniyetini intihab ve iktibas suretiyle almamız lüzumunu ve bu usulün zıddı olan amiyane taklit ile alacağımız medeniyetin bizi ıslah ve ihya etmeyeceği şöyle dursun, az çok milletin elinde kalmış olan yüksek ahlak bakiyelerini de yok ederek bizi ölüm uçurumuna götüreceğini muhakeme etmiştik."[59]

Filibeli'nin Batı karşısındaki duruşu, metoduna paralel olarak seçmeci ve analitiktir. Ona göre Avrupa'nın "*aslı*" unutulup "*faslı*" alınmaya kalkışılmaktadır.[60]

"Eğer biz, tarih ve ırsî hallerimizi, muhitimizi ve milli fikirlerimizi hiç nazar-ı dikkate almadan, Avrupa'yı körü körüne taklide kalkışacak olursak, sosyolojinin kat'i kanunlarıyla çatışacağımız için muvaffak olacağımız son derece meşkuk olmakla beraber, şayet muvaffak olursak milli ve manevi değerlerimizi kaybetmemiz, diğer bir şekle istihale etmemiz icap edecek diğer bir tabirle, böyle bir istihâlenin zaruri şartı, köklü İslamî kaidelerden uzaklaşmak olacaktır."[61]

Ahmet Hilmi Bey, bu durumda ne yapılması gerektiğini sorgulayarak bir çözüm ve orta yol bulmaya çabalar. Hakiki terakkiyi "*milliyetimizi meydana getiren temelleri ıslah ve takviye etmek*" şeklinde tanımlayan Filibeli, oldukça itinalı davranır. İlerleme ve yenilenme fikrinde her kesimce ittifak vardır. Devlet kurumlarından, soysal hayattaki manevi müesseselere kadar her sahada tecdide ve ıslaha ihtiyaç vardır. Sorun, bunun hayata nasıl geçirileceğidir. O dönemde yenilik hareketleri batıya endeksli düşünüldüğü; toplumun ve kültürün kendi iç dinamiklerinden hareketle bir ıslahat projesi

---

[59] Filibeli, Taklitle Medeniyet Olmaz, Bedir Yayınevi, İstanbul, 1962, s.7
[60] Eliaçık, a.g.e., s.495
[61] Filibeli, İslam Tarihi, s.643

ortaya atılmadığı için mütefekkirimiz, çok dikkatli olunmasını ister. Şayet adımlar doğru atılmazsa ortaya çıkacak sonuç, bir asimilasyondur.

Ahmet Hilmi Bey; XX. asırda bütün dünyada hızla yayılan Kritisizm, (Tenkitçilik), Pozitivizm, Evolüsyonizm (Evrimcilik), Spiritüalizm ve Materyalizm gibi felsefeleri teker teker inceledikten sonra modernleşmenin maddi ve manevi alanlarda nasıl yapılacağına dair şu yargıya varır:

"Sanayi, iktisat, idare vs. gibi işlere ait hususlarda 'bilim ve tecrübenin' gösterdiği esasları kabul etme, felsefî ve ahlakî konularda ise her ekolün ihtiva ettiği 'doğruları' alma ile ortaya çıkacak 'seçme ve ayıklama' metodu (intihâb, iktitâf, eclectisme) yolunu tercih etmekten başka sağlam bir yol yoktur."[62]

Filibeli'nin bu anlayışında oldukça pragmatik ve pratik davrandığını gözlemlemekteyiz; fakat onun göremediği husus, sanayileşme ve ekonominin uluslararası anlayış ve ilkelerinin kabulü ile birlikte yaşanacak sosyal değişmelerin yol açacağı manevi erozyondu. Çeşitli alanlarda gerçekleştirilecek modernleşme, Filibeli'nin ayıkladığı/reddettiği felsefelerden öğretiler taşır bir mantalite olan modernizmi de beraberinde getirecekti. Bu felsefe, dominant bir şekilde kültürü de etkileyecekti.

İslam kültüründe din ile felsefe, din ile bilim arasında herhangi bir çatışmanın söz konusu olamayacağını kaydeden mütefekkirimiz; din ile bilimi birbirine yardımcı iki enstrüman olarak düşünür.

Filibeli, İslam'da felsefenin terkini tam bir "felaket" olarak adlandırıyor. Terk edilmesinin sebebini ise, "*müsamahasızlık*" (*intoléranca*), "*zahiri taassup*", ve "*araştırma düşmanlığı*"nda aramak gerektiğini ifade eder. İbn Rüşt ile Gazzali arasında cereyan eden fikir savaşını Gazzali'nin kazanmış olması, İslam toplumunda felsefeyi öldürmüştür. Ona göre, Gazzali ve Eşari'den sonra İslam diyarında gerileme başlamıştır.[63]

---

[62] Filibeli, Üniversiteli Gençlerle Bir Konuşma, s.20
[63] Filibeli, Huzuru Akl-ü Fende Maddiyyûn Meslek-i Dalâleti, s.149

"Şu halde yapılacak şey, dinî his ile fennî düsturları bağdaştırmak ve her ikisini yekdiğerine yardımcı kılmaktır."[64]

Böyle bir düşüncenin hayata geçirilmesinin zor olduğunu ancak imkansız olmadığını söyleyen yazar, toplumun ekseriyetinden gelecek tepkilere rağmen hakiki manada ıslahatların gerçekleştirilmesi gerektiğini belirtir. Filibeli, "*dinî his ile fennî düsturları bağdaştırmak*" derken, zannımızca şunu kastetmektedir: İslam toplumları, batının ilerleyen ve gelişen bilimi karşısında dinlerinin canlılığını korumak ve bekasını sağlamak istiyorlar ise kelâm, hukuk, hadis, felsefe gibi her ilim dalında metot ve içerik itibariyle değişimi ve yenilenmeyi kanıksamak mecburiyetindedirler. Aksi halde Hristiyanlığın yaşadığı kaderle yüzleşmek zorundadır.

Kilisenin, uzun yıllar boyunca bilimi prangalayarak kontrol etme ve hür düşünceyi engelleme çabalarına rağmen bilimsel düşünce zapturapt altına alınamamış; yeni buluşlar ve ispatlanan teoriler genel geçer kurallar haline dönüşmüştür. Aydınlanmanın getirdiği yeni anlayış, dini kiliseye hapsetmiş ve bugüne kadar inanarak savunduğu "*değişmezler*"inin bir yanılgıdan ibaret olduğunu ortaya koymuştur. İslam'ın da bu tecrübeyi yaşamaması için içtihatların yenilenmesi, metodolojinin gözden geçirilerek revize edilmesi ve düşüncenin önündeki engeller kaldırılarak İslam'ın her çağa hitap eden ilahi ve son din olduğu gerçeğinin aşikar kılınması gerekmektedir. İlahi mesajın dili ve yorumu güncellenmelidir.

Tanzimat'ın fikir adamları ve ediplerinden olan Namık Kemal, Ziya Paşa, Ahmet Mithat, Ahmet Cevdet Paşa dindar kimselerdi. Avrupa kültürünün bütünü ile memlekete sokulmasına taraftar olmadıkları gibi bu düşünceyi destekleyen padişahlara bile karşıydılar.[65] Filibeli Ahmet Hilmi Bey de onların görüşlerine katılmış; körü körüne taklit yoluyla yapılacak ıslahatların faydadan çok zarar getireceğini her fırsatta dile getirmiştir.

Avrupa'dan medeniyet transfer edilmesinin elzem olduğunu belirten Filibeli, bunun nasıl ve hangi şekilde icra edilmesi gerektiğini sorgular.

---

[64] Filibeli, İslam Tarihi, s.643
[65] Bolay, a.g.e., s.17

Yöntemin belirlenmesinin önemine değinen düşünür; yüzeysel taklidin sakıncalarından bahsettikten sonra iki anahtar kelime tekellüm eder: *İntihab* (seçme) ve *iktibas*.

"Eğer terakki ve tekamül istiyorsak, bir taraftan çöküntü sebeplerini, diğer taraftan da içtimai heyetimizi teşkil eden mürekkep unsurların neler olduğunu tetkik etmeliyiz. Kişi düştüğü yerden kalkar derler, ne kadar doğrudur. Biz milliyetimizi meydana getiren temelleri ıslah ve takviye edecek, sağlamlaştıracak, onaracak yerde (ki hakiki yenileşme, terakki ve tekamül budur) bu temelleri harap bir halde bırakıp da yeni temeller yapmaya kalkışırsak, tam manasıyla intihara teşebbüs etmiş oluruz. Lakin şurası da var ki terakkinin ve yenileşmenin manasına yabancı kalır, duraklama ve çökmenin pişmanlıkla dolu vadisinde gaflete dalarsak, bu defa da varlığımız, irfan kansızlığı ile sürüne sürüne yok olur."[66]

Mütefekkirimiz, bu yenilikler yapılırken, meselelerin iyice araştırılması ve analiz edilmesi gerektiğine işaret eder. Ona göre, İslam dünyasındaki hatta tüm doğudaki en büyük eksiklik, metotsuzluktur. Biz de ise, bilim ve düşünce sahasında, skala niteliği taşıyacak iyi kötü herhangi bir yöntem bulunmamaktadır.[67]

Mütefekkirimiz, sadece yapılmaması gerekenleri değil, aynı zamanda neyin nasıl ifa edilmesi lazım geldiğini de zikretmiştir. Yanlış yöntemler ile gerçekleştirilecek modernleşmenin olumsuz yanları kadar yenilenmeye ihtiyaç bulunmadığını düşünmenin de yıkıcı tarafları vardır. Toplum ve devlet kendini revizyona tabi tutmazsa meydana gelebilecek hadiseler daha da kötüdür. Her şeye rağmen medenileşmek ve yükselmek yolunda atılacak adımlara karşı çıkanlar bulunacağını tahmin eden mütefekkir, Kuran'dan bir ayetle kendince meseleyi özetler:

"Dünyada kör olan ahirette de kördür ve dalâlet yolundadır."[68]

Filibeli'nin ifadesi ile öncelikle "düşüş"ün nedenleri tespit edilmelidir. Hemen peşinden yapılacak ıslahatlara toplumun muhtemel

---

[66] Filibeli, Allah'ı İnkar Mümkün mü?, s.14
[67] Filibeli, Üniversiteli Gençler ile Bir Konuşma, s.12
[68] İsra / 72

reaksiyonları hesap edilmeli ve yapılacak araştırmalar neticesinde işe girişilmelidir.

"Eğer gelişmek ve ilerlemek istiyorsak, bir yandan düşüşümüzün sebeplerini, diğer yandan da toplumumuzun güçlüklerini incelemeliyiz. 'Kişi düştüğü yerden kalkar', derler. Ne kadar doğru. Biz milletimizi meydana getiren temelleri ıslah, takviye ve tamir edecek yerde, (ki gerçek yenilik, ilerleme ve gelişme budur), bu temelleri harap halde terk edip yeni temeller aramaya kalkarsak, kelimenin tam anlamıyla intihara teşebbüs etmiş oluruz. Fakat şurası da var ki gelişmenin anlamına ve yeniliğe yabancı kalır, düşüş vadisinde gaflete dalarsak, sosyal varlığımız kültürsüzlük ile azala azala söner."[69]

Yukarıdaki iktibastan anlaşılacağı üzere aydınımız, geri kalma saiklerinin araştırılması gerektiğini belirtmekte. Hem modernleşme stratejisinde, hem de kelâm felsefesi ve epistemolojisinde Filibeli'nin kullanıp önerdiği bir metot var ki bu "tahlil"dir.[70] Onun tahlilden kastettiği şey; analiz, çözümleme, araştırma ve açımlamadır. Kelâmcıların kadim postülalarından biri olan "*taklitten tahkike geçiş*"i bu terim ile özetlemiştir. Zira akidede de asıl mesele gözü kapalı inanmak değil; hakikate ulaşmak ve künhüne vakıf olmak için analize müracaat etmektir. O, bilim ve felsefede bu yöntemin önemine vurgu yapar.

Şehbenderzâde, ıslahat ve yenilik için "içtihat" kurumunun işletilmesi gereğini vurgular. İçtihat adını verdiğimiz müessese, toplumun ihtiyaçlarından doğar ve her cemiyetin zamana, mekana, şartlara göre farklılık arz eden gereksinimleri vardır. "*İçtihat kapısı kapandı.*" demek, dinî hislere ve ihtiyaçlara idam hükmü vermekten başka mana taşımaz. Filibeli, her müçtehidin içtihadını kendi zamanının insanını düşünerek vazettiğini, hiçbirinin geleceğin insanlarına yönelik fetvasının olamayacağını savunur.

---

[69] Filibeli, a.g.e., s.20
[70] Filibeli, Üniversiteli Gençlerle Bir Konuşma, s.12

Bu sebeple her asrın alimi, dinî hayatın canlı kalması için kendi içtihadını ortaya koymalıdır.[71]

Filibeli, bu işin nasıl hal yoluna koyulacağını da belirtir. Ona göre bireysel olarak verilecek fetvalar hem fetva verenin kendisine zarar verecek hem de toplumsal faydaya taalluk etmeyecektir. Zira cemiyetin cahil ve mutaassıp kısmı buna sert tepki verebilir. İran ve Şia tecrübesi bunun ispatıdır.

"İslam aleminde, hakikaten faziletli ve ilim sahibi olan 40-50 kadar alimden mürekkep bir 'Meclis-i Alî-i İçtihad' meydana getirmekten başka çare yoktur. İslam Hilafet makamının yanında ve himayesinde, dünyadaki Müslüman kavimlerin meşhur mütefekkirlerinden teşekkül edecek böyle yüksek bir heyetin çalışmaları neticesinde vücuda getirilecek faydalı içtihatlar, şüphe yok ki Müslümanlarca düstûrü'l-amel olacaktır."[72]

Mütefekkirimiz tanzim edilecek meclisin en önemli işlerinin başında; İslam aleminde yıpranmış olan "tevhit" fikrinin yeniden ve aslına uygun olarak ihdasının geldiğini ifade eder. İslam dünyası tenzih ve teşbih aşırılıklarının getirdiği yanlış bir Allah tasavvuru ile sapmalara uğramıştır. Filibeli, bu konunun ele alınmasıyla Müslümanların ontolojik tasavvurunu yeniden inşa etmek ister.[73]

Hilmi Bey, bu meclisin ilk işini sosyal problemlerin çözülmesi için artık faydası kalmayan fetvaların değiştirilmesi ve yenilenmesi şeklinde ifade eder. İslam aleminin teceddüt faaliyetlerinde ne kadar geç kaldığını ve acele etmesi gerektiğini de bildirmektedir. Mütefekkirimiz, felsefî konularda hür düşünceyi sonuna kadar savunarak çok sesliliği teşvik ederken dinî meselelerde tam tersi bir duruş sergilemekte ve birlik fikrine vurgu yapmaktadır. Hatta öyle ki dinî bahislerdeki bu birlik düşüncesini; mezhepleri de kapsayacak şekilde genişletmektedir. Kurulacak meclisin en mühim görevi budur: Tevhid-i Mezâhib.

---

[71] Filibeli, İslam Tarihi, s.646
[72] Y.a.g.e., s.647
[73] Eliaçık, a.g.e., II. Cilt, s.492

"Mezheplerin hepsi tetkik olunmalı ve yeni bir içtihadla, bunlarda mevcut ve Kuran ruhuna en uygun ve bugünkü ihtiyaçlarımıza mutabık fikirlerle bir umumi mezhep meydana getirilmelidir. Bu umumi mezhebin en önemli vasfı 'hikmet' ve 'sîret' olmalıdır. Öyle bir zamanda yaşıyoruz ki ibadet esnasında ayağın şöyle konulacağından, elin böyle tutulacağından, velhasıl şekilcilikten hasıl olmuş ihtilaflara bir ehemmiyet vermek ve bu ayrılıkları yaşatmak – dinî hissi öldüreceği için- dine karşı bir cinayettir.[74]

Mütefekkirimiz fikirlerini gayet açık ve keskin ifade etmiş; müphemliğe yer vermemiştir. Bugün dahi dinin özünün ayrıntılarda kaybolmasından, şekilcilikten ve dinin "fürû"unun "usûl"ünün (aslının) önüne geçmesinden şikayet eden ilim adamı sayısı az değildir. Ayrıntılarda kaybolarak meselenin özünü ıskaladığımızın çoğu zaman ayırdına varamıyoruz. Hurafe ve bidatlerin daha başat, geleneksel kavrayışların daha belirleyici olduğu bir zaman aralığında; kutsal addederek yıllarca muhafaza ettiğimiz bazı şeyleri değil yenilemek, bunu terennüm etmek dahi büyük cesaret gerektirecek güçlüktedir.

Toplumda yaygınlaşan neme lazımcılık ve miskinlikten yakınan Filibeli, Mehdi inancının yanlış algılandığını belirtir. Karamsarlık ve ataletin; milleti bir siyasî mehdi, bir içtimaî mehdi, bir iktisadî mehdi beklentisine sevk ettiğini dile getirir. Oysa bir an önce irkilmek ve çalışmaya başlamak lazımdır.

"Biz ne garip adamlarız. Ahlaki çöküntülerimiz, manevi bozukluklarımızı görebilmek saadetine nail olduğumuz vakit, kendimizi o tehlikeli vartadan kurtarmak için erkekçe bir davranışla hareket edeceğimiz yerde, miskinler gibi boynumuzu bükerek işi "Mehdi"nin çıkması zamanına bırakıyoruz."[75]

Ahmet Hilmi Bey'in düşünce dünyasında değişim ve yenilenme fikrinin çok dinamik bir yapıya sahip olduğunu görüyoruz. O, yenilenme fikrini destekliyor; ancak bu konuda çok dikkat gösterilmesi gerektiğinin de

---

[74] Filibeli, a.g.e., s.647
[75] Filibeli, Allah'ı İnkar Mümkün mü?, s.9

üzerinde duruyordu. Ona göre; modernleşme, toplumun kendi iç dinamiklerinden hareketle gerçekleştirilmeli ve bu yapılırken; eldeki yüzyılların birikimi olan değerler yitirilmemelidir. Hilmi Bey, yenilenme fikrini salt batıya endeksli düşünmeyerek zamanının pek çok münevverinden ayrılır. Ayrıca çalışmalarından hareketle Ahmet Hilmi Bey'in meseleye bilimsel metotlar ve İslamî akıl ile yaklaştığını söyleyebiliriz.

III- YENİ İLM-İ KELÂM

A- Kelâmda Yenilenmenin Gereği

Osmanlı topraklarında yaygınlaşan yenilikçi fikirlerden maddi ve manevi her kurum nasibini almakta ve etkilenmekteydi. Batı'da ciddi bir gelişme trendi gösteren pozitif ilimlerin yeni sonuçları ve bulguları, diğer bütün bilim dallarını kendilerini sorgulamaya icbar ediyordu. Din bilimleri içerisinde yer alıp da dinin hayata dönük yüzü olan kelâm, bu gelişmelerden en çok etkilenen ilimler arasında idi.

İslam ilimlerinin muhteva ve usullerinin, ihtiyaca cevap vermediği şeklindeki yaygın kanaat, bunları yenileme ve canlandırma fikrini gündeme getirdi ve bu yöndeki çalışmalar ilim çevresinde giderek hız kazandı... Ancak yenilik ihtiyacı ile ilgili yoğun çaba ve ısrar daha çok kelâmda söz konusu edilmiştir. Kelâma yapılan vurgunun başlıca gerekçesi, akide ile bağlantısı sebebiyle önemli bir yer işgal eden bu ilmin, gerek muhatap olarak aldığı akımlar, gerekse dayandığı ilmî-felsefî veriler bakımından zamanının gerisinde kaldığı düşüncesidir. Gerek felsefenin yeni muhtevasıyla inanç ve değerleri tehdit etmesi, gerekse dini dışlayan akımların gün geçtikçe aydınları etkilemesi, ilim adamlarını önce şikayete sonra, arayışlara yöneltmiştir. Bu durumda İslam dininin muhafızı olan kelâma acil sorumluluklar yüklendiği ve hızla yeni çalışmalara ihtiyaç bulunduğu dile getirilmiştir.[76]

[76] M. Sait Özervarlı, Kelâmda Yenilik Arayışları, İSAM Yayınları, İstanbul, 1998, s.46

Kelâmı, hayatın içine çekerek fonksiyonel kılma çabaları ve bu yönde yapılan çalışmaların, 19. asırda yoğunlaştığı söylenebilir. Yeni İlm-i Kelâm hareketi çerçevesinde değerlendirilen bu çabaların amacı, kelâm ilminin hem yönteminin hem de muhtevasını çağın gerekleri doğrultusunda yeniden gözden geçirilmek suretiyle ona işlevsellik kazandırmaktı. Diğer taraftan, ortaya çıkan yeni iman sorunlarını da kapsayacak bir kelâmî düşüncenin ihtiyacına cevap verebilecek bir yöntemin geliştirilmemesi ve genişletilmemesi, kelâm ilminin en önemli sorunu olmuştur.[77] 19. asrın başlarına kadar, kelâmcılarda hakim olan eskilerin yazdığı eserlere şerh ve haşiye yazarak, dünyada meydana gelen "*yeni durum*"a gözlerini kapama tutumu, umulmayan ve istenmeyen sonuçlar doğurmuştur. Devamlı surette hareket sahasını genişleten ve kendini yenilemeyen dinler için yıkıcı bir mahiyet kazanan pozitif bilim, önce Hristiyanlığı sarsmış daha sonra da Batıdan menkul yeni bilginin İslam coğrafyalarında yaygınlaşmasıyla İslam düşüncesi için de tehlike arz etmeye başlamıştır.

Kelâm, dinin hayata dönük yüzüdür ve eskiyen anlamları güncellemeli, dinî duygu ve kavramlar ile hayatın realiteleri arasındaki ilişkiyi yeniden tesis etmekle görevlidir. Bunun için gerekli modelleri, Kuran ve Sünnetten yola çıkarak yeniden inşa etmeli ve din - insan münasebetini, yaşanılan çağın modern koşullarına uygun bir şekilde, dinin özünü ve ruhunu koruyarak gerçekleştirmek zorundadır.

Bütün bir İslam dünyası içerisinde Osmanlı merkezi kelâm ilmi ve yorumlar konusunda aktif bir konuma sahiptir. Sırât-ı Müstakîm gibi entelektüel tartışmaların yapıldığı dergilerde yayınlanan çeşitli makale ve yazılardan son dönem Osmanlı alimleri arasında kelâm konularının ihtiyaca cevap vermediği düşüncesine sahip olanların bulunduğu anlaşılmaktadır.[78]

Filibeli'nin çağdaşlarından olan Abdüllatif Harpûtî, kelâmın yenilenmesi ile çalışmalar yapan münevverlerin başında gelir. Harpûtî, yeni felsefenin tümüyle reddinden ziyade İslam'a uygun yanlarını tespit ederek

---

[77] A. Bülent Baloğlu, "Kelâmın İşlevselliği Hususunda Bazı Düşünceler", Kelamın İşlevselliği ve Günümüz Kelâm Problemleri Sempozyumu, 24-25 Eylül 1999, İzmir, s.3
[78] Özervarlı, a.g.e., s.47

bunların alınmasını İslam düşüncesine katkı sağlayacağını düşünür. İslam prensipleriyle uzlaşma ihtimali bulunmayan düşüncelerin ise reddedilmesi gerektiğini belirtir. Böylece bu iş yapılırken yeni bir kelam ilminin de temelleri atılmış olacaktır. Zaten mütekaddimûn dönemi kelâm alimleri de Yunan felsefesine karşı aynı tutumu sergilemişlerdir. Totalci bir yaklaşımla Yunan felsefesinin tamamını reddetmek yerine, İslam'a uygun olanları iktibas ederek İslam düşüncesiyle harmanlamışlar; uymayanları ise tenkit etmişlerdir.[79]

Filibeli Ahmet Hilmi Bey, klasik kelâmdaki bazı tartışmaların, tarihî bir değer taşımaktan öte bir anlam ifade etmediğini, bu tartışmaların bugünkü ilim ve felsefe dünyasında bir yeri bulunmadığı düşünmektedir. Bu durum karşısındaki memnuniyetsizliğini ve hataların düzeltilerek yanlış mezhep ve metotların ortadan kaldırılması ile ilgili görüşünü şu şekilde ifade eder:

"İslam'da tenzih ile teşbihin arasını dolduran tevhit fikrini, artık, onu sıkıştırıp boğan tâlî fikirlerden kurtararak meydana koymalıdır... Bugün İslam alemine bir nazar atsak 'ne şöyledir ne böyle'nin ifratıyla boşluğa uluhiyyet atfedenlerden itibaren, insana tapıcılara, türbe ve hatıralara tapanlara kadar itikat şekilleri görürüz."[80]

Filibeli'nin "*Tarih-i İstikbâl*"ine reddiye yazdığı Celal Nuri de aynı eserinin "Yeni Akaid" bölümünde kelâmın konularının yenilenmesi gerektiğini, eski mesele ve tartışmaların bugün için bir değerinin kalmadığını, teolojinin yenilenmesi gerektiğini belirtir. Artık ne Mûtezile vardır ne de onun iddialarını sürdürenler. Hal böyleyken bir dönem Mûtezile'ye karşı oluşturulan kelâmî metodoloji ve üslup artık değiştirilmelidir. Bu zamanda ulûhiyetin keyfiyeti ile tartışmalar gereksizdir zira yeni felsefe Allah'ın varlığını tümüyle inkar etmektedir.[81]

Klasik kelâmda yer alan daha çok teorik ihtilaflardan kaynaklanan ve teferruata ait tartışmaların önem kaybettiği bir zaman diliminde, kelâm ilminin ön plana çıkarması ve üzerine düşmesi gereken daha mühim

---

[79] Bkz. Abdüllatif Harpûtî, Tarih-i İlm-i Kelâm, İstanbul, 1332, s.110-111
[80] Filibeli, İslam Tarihi, s.648
[81] Krş. Celal Nuri, Tarih-i İstikbâl, İstanbul, 1331, c.I, s.118-120

meseleler ortaya çıkmıştır. Bir taraftan ateist felsefeler, adeta bir furya halinde yaygınlaşırken öte yanda, İslam toplumlarındaki din anlayışında çok ciddi çözülmeler ve erozyonlar meydana gelmektedir. Din yorumları çok çeşitlilik arzetmekte ve kimi din telakkileri de İslam'ın özüne aykırı özellikler taşıdığı halde, dinin hakikatindenmiş gibi kabul edilebilmektedir. Hal böyleyken, kelâm ilmi, dünyada ve İslam toplumlarında yaşanmakta olan gelişmeleri, takip etmeli ve ona göre kendini revizyona ve reforma tabi tutmalıdır.

Sapıklığın ve inkarcılığın artık gizli kapaklı bir şey olmaktan çıktığı, ateşli taraftarlar kazandığı ; aklın muvazeneli bir hikmet vasıtası değil, hiddetli bir tenkitçi olduğu, inancın ahlakî davranış üzerindeki tesirini kaybettiği, dinin artık derûnî, iyi ölçülüp – tartılmış ve samimiyetle kavranması gereken bir şey olmaktan çıkarak, basit bir gösteriş, mekanik tatbikat ve belirli kişi, zümre ya da gruplara körü körüne itaat meselesi haline geldiği ; çağının insanlarının zihinlerinin bir sürü felsefî ve dinî peşin hükümlerle dolduğu bir dönemde kelâm ilmi işlevsel olmak zorundadır.[82]

Bu durumda, Usûlü'd-Din kabul edilen kelâmın, üzerine düşeni, ivedi bir şekilde yapması, bu "*yeni duruma*" göre kendini yenilemesi, İslam dininin her çağa söyleyecek bir sözü bulunan son ve evrensel din olduğu gerçeğini/iddiasını yeni yöntemlerle takdim etmek mecburiyetindedir.

B- Yeni İlm-i Kelâm ve Filibeli'nin Önerileri

Muhakkak ki kelâmın yöntem ve konularının yenilenmesiyle ilgili Türkiye'de sistematik ilk çalışmayı, İzmirli İsmail Hakkı yapmıştır.[83] Onun "*Yeni İlm-i Kelâm*" adıyla müstakil bir eser kaleme aldığı bilinmektedir. Şehbenderzâde Filibeli Ahmet Hilmi de gerek materyalistlere ve spiritüalistlere yazdığı reddiyelerle, gerek onlara karşı kullandığı yöntemlerle; gerekse "*Üss-i İslam*" adlı eseriyle kelâm ilmine yeni bir metodoloji kazandırmıştır. Ayrıca o, materyalizm ve spiritüalizm gibi

---

[82] Baloğlu, a.g.m., s.4
[83] İzmirli, Yeni İlm-i Kelâm, (Haz. Dr. Sabri Hizmetli), Umran Yayınları, Ankara, 1981

zamanının iki önemli felsefî akımının inkarcı fikirlerine mukabil Allah'ın varlığını ispata çalışarak kelâm ilminin konularını güncellemiş, hareket sahasını genişletmiştir. O, kelâmı; kara kaplı kitaplardaki kaideler bütünü olmaktan çıkarıp hayatın içine çekmeye çalışmıştır. Yazdığı romanlarda, oyunlarda, hikayelerde ve şiirlerde bunun yansımaları görülür. Böylece kelâma yeni bir tarz, üslup ve canlılık getirmiştir.

Filibeli'ye göre; İslam muhitinde felsefenin yüz göstermesi üzerine din, onun hücumlarına mukabele için aynı usule müracaata mecbur olmuştur. İlm-i kelâmı meydana getiren de varlığını müdafaa lüzumunu hisseden dindir.[84]

XVII.-XIX. asırlarda adeta bir sıçrama yapan bilim, felsefe ve teknik; yaşamın her alanında değişikliklere sebebiyet veriyordu. Astronomiden matematiğe, fizikten kimyaya, biyolojiden felsefeye kadar; her bir ilmin doğruları, değerleri ve ölçüleri değişiyor; yerine yeni zihniyetler tesis olunuyordu.

Pozitif bilimlerde yaşanan gelişmeler; fizik, kimya ve biyoloji gibi tabiat ilimlerinin kainatta çözmedik sır bırakmayacakları kanaatini uyandırdı. Hızla gelişen teknik ve sanayi bu kanaati destekliyordu. Artık bu durum karşısında dine, metafiziğe kolayca sırt çevrilebilinir idi. Fizikte hareket kanunları, maddenin sakımı kanunu, elektrik ve ışığın matematik düsturlarla izahı gibi kuvvetli prensipler; kimyada atomizmin kuvvetlice kuruluşu, biyolojide hücre ve bilhassa evrim teorisinin hakim oluşu ve kainat hadiselerinin bu ilkelerle izahı, tefekküre materyalist bir istikamet verdi. Neticede bu istikamet, materyalist düşüncenin felsefî bir şekil almasına ve böylece materyalist felsefenin teşekkülüne sebep oldu.[85] Bu felsefe ise, ateist düşünce ve inançsızlığın yayılmasına neden oluyordu. İşte bu durumun ayırdına varan dindar Osmanlı münevverlerinin, sorumlu bir aydın bilinciyle bu felsefelerin yıkıcılığını minimize etme çabaları sonucu kelâm ilminde, yeni yöntemler ve yeni bir dil kullanılmaya başlanmıştır.

---

[84] Filibeli, Huzuru Akl-ü Fende Maddiyyûn Meslek-i Dalâleti, s.155
[85] Bolay, a.g.e., s.268

Günümüzde de sıkça tartışılan konulardan biri olan *"dinde yenilenme"* (tecdit) konusu, daha önce de zikrettiğimiz gibi, Osmanlı İmparatorluğunun son dönemlerinde yaşamış olan ulema tarafından da tartışılmıştır. Ümmetin içinde bulunduğu sorunsalı; nasıl bir hamlenin hal yoluna koyacağı, ne yapılması gerektiği, zamanın münevverleri tarafından sorgulanmış ve cevaplar da çeşitli felsefelerde bulunmuştur. Kimi dinin gelişmeye, ilerlemeye engel teşkil ettiğini ileri sürerken; kimileri de kurtuluşun yine İslam dininin içinde barınan dinamiklerin yeniden harekete geçirilmesiyle mümkün olduğunu savunmuştur. Bu tartışmaya katılarak tezlerini ortaya koyan bir düşün adamı konumundaki Filibeli, şu kritik soruyu sormaktan geri durmaz:

"Acaba önemli milli meselelerimizin ve sosyal hayatımızın ruhu olan maneviyat, yenilenmeden uzak kalabilir mi?"[86]

O çalkantılı dönemde bu suali sorma cesaretini gösteren Filibeli, pervasızca beylik laflar ve hamasî nutuklarla işin içinden sıyrılmak yerine; bir hayli hassas olan bu konuda, ne yapılması gerektiğini de söyler:

"İnanç esaslarının safiyetini korumak itibariyle: Evet. Fakat telkin ve telakki itibariyle: Hayır. Bu hikmeti anlamamak, maneviyatın, ilgisizlik ve terkedilmişlik altında sürünüp kalmasına razı olmak demektir. Sosyal yapısı, kuvveti maneviyattan ibaret olan milletler için böyle bir razı oluş, idama razı olmak gibidir. Bundan dolayı telkin ve telakki itibariyle maneviyatta dahi gelişme ve yenilenme inkar edilmemelidir. İyi bir muhafazakarlık, değişmesi mümkün olmayan ilk esasların sahte bir teknik ve uydurma bir ilerleme ile tahripten korunmasıdır. Yoksa fikrî ve teknik ilerlemenin tasarrufundaki şeyleri muhafazaya çalışmak, günümüzün amansız tasarrufunu inkar demek olur ki bu hem mümkün değildir hem de zararlı ve yıkıcıdır."[87]

Bununla birlikte Filibeli, insanın dine; hiç olmazsa iman itibariyle son söze nail olmak için intisap ettiğini belirtir. Şüphesiz her dinde değişmez umdeler vardır. Bu şartı unutup dini her an, her şahsa göre değişebilecek bir

---

[86] Filibeli, Allah'ı İnkar Mümkün mü?, s 17
[87] Y.a.g.e, s.17

şey sanmak, dinin manasını anlamamaktır. Dinin aslı kabul edilen hususlarda herhangi bir değişiklik söz konusu değildir. Teferruatta ise, İslam dini de tekamüle tâbidir. Fakat söylemek icap eder ki İslamiyet esas itibariyle son sözünü söylemiştir ve bunun için müspet bir dindir. Mesela "*Allah birdir*" sözü, İslam'ın son kavlidir. Bu konuda din sabit olup; ilerleme, değişme, yenilenme söz konusu değildir. Aksi halde ortada din diye bir şey kalmaz.[88] Fakat esastan olmayan meselelerde; tabii ki değişme, tecdit ve ıslah kaçınılmazdır.

Filibeli'ye göre her din gibi İslam dini de tekamül devresini geçirmiştir. Bu devrede, toplumun ihtiyaçlarına ve gelişen durumlara göre muhtelif içtihatlar yapılmış ve sayısız mezhepler ortaya çıkmıştır. Bu içtihatlar, kendi zamanının bir gereğidir ve o devrenin bilgisi çerçevesinde yapılmıştır. Şimdi ise başka bir toplum, yeni durumlar, farklı ihtiyaç ve zaruretler, gelişmiş ve yenilenmiş ilim ve teknik çerçevesinde; bu içtihatların yenilenmesi elzemdir. Bu tekamül devresinin fikrî mahsulleri tetkik edildikten sonra; insanlığın iyiliğine, sıhhatine ve faydasına tahakkuk edenleri alınmalı, toplumsal zararlara yol açanlar ise terk edilmelidir. Ayrıca tarihsel deneyimler muvacehesinde ahlakî meselelere ve ilerlemeye uygun düşmediği ortaya çıkanları ıtrah (çıkarma, dışarı atma) lazımdır.[89]

Buna hiç kimsenin ses çıkaramayacağını kaydeden Filibeli; ıtrahtan kastın, dini yıkmak ve yerine şüphe koymak olmadığının altını çizer. Itrah gibi oldukça sert ve kesin bir kelime kullandığının ayırdına varan yazar, meselenin anlaşılırlığındaki müphemliği azaltmak için örnekler verir.

"Esasta ıtrah, bir şeyi idam demektir. Itrah yalnız, bir vücudun haşatını kaybetmiş ve bir nevi o vücuttan ayrılmış parçaları hakkında gereken 'cerrahi bir fikir ameliyesi'dir. Mesela, bir adamın kangren olmuş bir parmağı kesilebilir. Yalnız hastalanmış olan kalbi veyahut dimağı kesilip atılamaz. Demek ki ıtrah olunamaz. Yalnız ıslah olunabilir. İslam'a hizmet edecekler bu şekilde hareket etmelidir. Bu şekilde harekette tekamül, derece

[88] Filibeli, Huzur u Akl-ü Fende Maddiyyun Meslek-i Dalaleti, s.146
[89] Y.a.g.e, s.161

derece alışmak ve ünsiyet kazanmak prensiplerine riayet edilmiş ve hastalıkla tedavi arasında denge bulunmuş olur."[90]

Memleket, yeniliğe muhtaçtır. Yenilik, erozyona uğramış sosyal ve manevi değerlere güç katacak ve böylece kaybedilmiş özgüven de geri gelecektir; lakin bu yenilenme doğru sahalarda yapılmalıdır. Basitçe, üstünkörü ve şekilden ibaret olmamalı; merhem yaralı bölgelere sürülmelidir. Miktarınca ve aşırıya kaçmadan... Yukarıda aktardığımız gibi, *"iyi muhafazarlık"*ın tanımını da yapar, Filibeli ve bir toplumu millet yapan vazgeçilmez değerlerin, terakki adı altında yapılacak sahte değişikliklere kurban verilmemesi ve yıpratılmaması icap ettiğini vurgular.

"Bir amaca ulaşmak için önce yeri ve sebepleri iyi seçmek gerekir. Yola girdikten sonra yürümek kolaydır. Ülkemiz yenilenmeye muhtaçtır. Yenilenme, yıpranmış olan sosyal hayatımıza yeni bir kuvvet bağışlayacaktır. Lakin, fikirlerdeki yenilenmeyi yüzeysel ve teferruatla ilgili yaparsak, boyacılıkla kanaat edersek, kendi kendimizi aldatmaktan başka bir şey yapmayız. Bir şeyin aslı yenilenmeden kendi yenilenmez."[91]

"Eğer mutlaka ilerlemek istiyorsak, bunun şartını anlamamız gerekir. Bu milleti, Avrupa'dan körü körüne alınmış ve en adillerinden olan birkaç düstura hapsedersek, biçim itibariyle kahkahalarca gülünecek, vahim neticeleri itibariyle, ağlanacak bir hale girmiş oluruz. Zaten böyle bir cahilce emelin – velev ki saf niyetlerle olsun – hiçbir iyi netice vermediği tecrübe ile anlaşılmış durumdadır. Ve sanıyorum ki zerre kadar anlayış ve sahibi iseler, taklitçiler bile bu hakikati inkar edemezler."[92]

Şehbenderzâde, toplumun dinî ve sosyal hastalıklardan kurtulup selamete kavuşması için, sorumluluğun daha çok iki zümreye ait olduğunu belirtir:

1) Öğretmenler, düşünürler ve teknik elemanlar.

---

[90] Y.a.g.e, s.162
[91] Filibeli, Allah'ı İnkar Mümkün mü?, s.17
[92] Y.a.g.e, s.19

2) Din hizmetlileri.[93]

Mütefekkirimiz bu iki sınıf insanın; özellikle de din görevlilerin, dünyanın gelişen şartlarına ayak uydurmaları ve dini doğrudan ya da dolaylı bir şekilde ilgilendiren konulardan ve felsefi cereyanlardan haberdar olmaları gerektiğini belirtir. Zira konuştuğunuz, iknaya çalıştığınız kişinin önce dilini bilmeli, ne dediğini anlamalıyız. Böylece savunulan fikirlerin eksik, yanlış veyahut da dini düşünceye aykırı yerlerini tespit edebiliriz; ama öncelikle dünyayı yorumlayabilecek yeterli donanıma erişmek gerekmektedir. Filibeli, bu duruma şu örneği verir:

"Bugün materyalist prensiplerle silahlı bir genç talebe, din alimlerinden birine gelse ve aralarında bir konuşma geçse, acaba bunların anlaşmaları mümkün olur mu? Acaba tereddütlü genç inandırılır ve susturulabilir mi? Zannetmeyiz. Çoğu defa böyle bir mübâhese din aliminin, fen adamını tekfir etmesiyle fen adamının da din adamını techîl etmesiyle (cahillikle suçlamasıyla) *sona erer."*[94]

Filibeli, bu duruma bir başka örnek daha verir:

"Bir mektepli tasavvur ediniz ki sema denilen şeyin, 'nazari olarak' 'esir' ile dolu, sonsuz bir saha olduğunu ; havanın, bazı seyyareler etrafında hudutlu bir gaz küresinden ibaret bulunduğunu 'ilmî bir hakikat ve tetkik ve tecrübe mahsulü' olarak okuyor. Sonra da vaaz dinlemek arzu ettiği vakit, vaizin altın ve gümüşten mamül sema tabakalarını dinliyor. Acaba bu mütehayyir dimağ, şu iki mütenakız fikirden hangisini kabul hangisini ret edecek? Aynı müşkülatı, bütün ilimlere ve felsefeye teşmil edersek, meselenin bütün dehşeti ortaya çıkar."[95]

Münevverimiz, böylesi bir durumda din adamının ayet ve hadisleri delil olarak kullanamayacağını belirtir. Çünkü materyalist genç zaten bunlara inanmamaktadır. Hal böyleyken zaruri olarak, tartışmaya felsefî ve mantıkî bir yön vermek gerekir. Bunun için de kelâm ilmine (İslam metafiziğine) müracaat edilmeli ve kelâmî argümanlar kullanılarak muhatap iknaya

---

[93] Y.a.g.e, s.17
[94] Y.a.g.e, s.18
[95] Filibeli, İslam Tarihi, s.639

çalışılmalıdır.[96] Bu bakımdan kelâm ilmi, yöntem ve söylemlerini yenilemeli, akla ve bilime uygun şekilde kainatı, insanı, ruhu, Allah inancı başta olmak üzere bütün inanç sistemini formüle etmelidir. Hayatın anlamını yeniden konumlandırmalıdır.

"İslam dini, hikmet ve hakikati itibariyle ilimler ve fenlerin aleyhinde olamaz. Lakin içtihatların meyveleri olan ve artık İslamî hakikatin yerini tutmuş bulunan fikir manzumeleri ile fenleri bir tutmak imkanı yoktur."[97]

Gerçekten de İslam dininin okumaya, öğrenmeye, ilme ne kadar değer verdiğini ve bu konuyla ilgili nâsları burada zikretmeye gerek yoktur. İslam, bilimin önündeki her setin yıkılmasını salık verir. Bu realiteyi ifade eden Filibeli, çok daha önemli bir şeye dikkat çeker: Tarihin bir kesitinde verilmiş fetvalarda dinin kilitlenmesi, yeni durumlar karşısında yeni fetvaların ve fikirlerin meydana gelmesine imkan tanıyacak mekanizmanın çalıştırılmaması; yani içtihat kapısının kapanması fevkalade menfi neticeler doğurmuştur. Ona göre; bugün ortaçağ dimağının mahsulü olan bir içtihadı yaşatmağa çalışmak bir fosil canlandırmak kadar imkansızdır.[98] Zira Hristiyanlıkta din – bilim, akıl – vahiy düalizmi ve çatışmasından meydana gelen sorunları, İslam tecrübe etmemiştir.

Bilim ile Katoliklik arasında yaşanan mücadeleden; Katolikliğin, özü niteliğinde olan prensiplerini kaybederek çıktığını anlatan Filibeli; bu hadisenin dini deforme ettiğini ve içini boşalttığını belirtir. Eğer Müslüman din bilginleri, yenilik çağrılarına kulak verip gereğini icra etmezler ise İslamiyet de böyle bir durumla karşı karşıya kalacaktır.

Ahmet Hilmi Bey, batıya duyulan husumetin batılıların eriştiği bilim ve tekniği de kapsayacak şekilde yaygınlaştırılmasının; ölümcül bir hata olacağını bildirir.[99]

Sözün burasında Filibeli, kelâm ilminin yöntemlerine de eleştirel bir yaklaşım sergiler ve klasik kelâm külliyatında yer alan eski usûl ve delillerin

---

[96] Filibeli, Allah'ı İnkar Mümkün mü?, s.18
[97] Filibeli, İslam Tarihi, s.641
[98] Y.a.g.e. s.643
[99] Y.a.g.e. s.639

materyalist fikirleri susturmada yetersiz kalacağına işaret eder. Zamanın felsefesinin ve fenninin birikimiyle ortaya konmuş olan bu deliller; her ne kadar kıymetliyse de metot, şekil ve ifadesi itibariyle aciz kalacaktır.

"Kafasına, bugünün ilim ve tekniği ile doğan sorular takılmış olan mütereddit bir kişi, ortaçağın mantığı, bilgisi ve metoduyla ikna edilemez. Bunun aksini zannetmek gelişmeden ve tekniğin anlamından habersiz olmaktır. Her devrin kendine has ihtiyaçları, her dönemin adamlarının kendine has bir zihniyeti vardır. Bu unutulmamalıdır."[100]

Ahmet Hilmi Bey, selefin sözlerini hatadan uzak ve değişmez düsturlar gibi kullanmakta devamın ve bugünün zihniyetini mevcut haliyle muhafaza etmenin; iki kaçınılmaz sonuç doğuracağını belirtir. Birincisi; cahil, mahkum ve sefil bir içtimaî topluluk. İkincisi; "kimlik Müslümanı" diye tabir edilen sınıfın meydana gelmesi ki bu sınıfın mensupları, ilk fırsatta dine düşmanlık edecek aydınları yetiştirecektir.

O, eserlerinde bazı felsefî ve bilimsel doktrinlerden çıkarılan ateist düşünceleri; yine felsefî yolla veya o bilimin kendi sistematiği, literatürü içinde kalarak rasyonel bir şekilde; mantık ilminden de yararlanmak suretiyle çürütme çabasındadır. Bunu yaparken, aynı alandaki başka bilim adamlarının teorilerine de müracaat eder.

Münevverimiz İslam bilginlerinin, çağın ilmi ve fenniyle mücehhez bir halde; ispat-ı vacip ve tevhit esaslarını, yeni usûlle anlatmaları gerektiğini sürekli vurgulamıştır. Din bilginleri, yaşadıkları dönemin bilimsel faaliyetlerinden haberdar olmalı ve dinî meseleleri izah ederken yeni yöntemlerden, mantık ilminden ve felsefenin metotlarından istifade etmelidir. Maksat dine hizmet ise; koyu muhafazakarlık yoluyla eskilerin söylediklerini himaye yoluna gitmemeli, müspet bir sözü kabulde mütereddit davranmamalıdır. İlim adamı; Hakk'ı çağına sunmak için o çağın dilini, literatürünü, metodolojisini kullanmalı; iyi ve güzel olanı insanlığa sunma sorumluluğunu göstermelidir. Müslümanların zamanın ilim ve fenniyle donanmak için, kendi dinlerini terk etmek zorunda olmadığını kaydeden

[100] Filibeli, Allah'ı İnkar Mümkün mü?, s.18

Hilmi Bey, varlık malumatları hususunda eski ile yeni arasındaki farkı ortaya koyar.

"Bir mızrak ile bir tüfenk, bir kılınç ile bir topun birbirlerine göre nispetleri ne ise, selefin varlıkla ilgili görüş ve malumatından alınmış bir fikirle mevcut medeniyetin akılları hayrete düşüren malumatından ortaya çıkmış bir fikrin nispeti odur."[101]

O, selef derken literal bir ifade kullanmaz. Kendinden önce bu meselelerde kalem oynatmış olan herkesi ima eder. Dinî bilginin güncellenmesi konusunda; özellikle gençlere iş düştüğünün altını çizen yazar, bunun fazla geç kalmadan yapılmasının lüzumunu irdelerken; zorlukların ve çetin tepkilerin kaçınılmazlığından da dem vurur.

"Âyât ve ehâdise istinat ettirilmiş olmakla beraber, teferruatı ve tatbikatı itibariyle ortaya çıkış zamanındaki şartlar, varlık ve tarih bilgilerinin tesirâtından bittâbi kurtulamamış olan ve bu suretle terakkî ve tekâmül ile birlikte yürütülemeyen nice içtihatların, zamana muvafık ve tekâmülâtı haiz içtihatlara tahvili ne kadar uzun tetebbuâta, ne kadar inatçı sebatlara vâbestedir."[102]

Filibeli, yazın hayatında ahlaka çokça vurgu yapar. Toplumu ayakta tutan şey, manevi değerlere dayalı bir ahlak anlayışıdır; lakin dinin özünden uzaklaşan İslam toplumları sevginin, bağlılığın yerine; korku ve kaygılarını, fayda ve emellerini koymuşlardır. Bireyin davranışının arkasında yatan sebepler, benlik fikrini ön plana çıkarmamalı; empati göz ardı edilmemelidir. Zira pragmatist bir tutumla amaçları gerçekleştirmek uğruna etik değerleri yok saymak, ahlaksızlığı yaygınlaştıracaktır.

Ahlakî davranışın gerisinde yatan saikin korku değil meveddet (bağlılık) olması gerektiğini düşünen Filibeli, "*korku sebebiyle fenalık yapmama*"nın fazilet şeklinde telakki edilemeyeceğinin altını çizer. Bu tutumun sebebi, erdemin aksine ahlak yoksunluğudur. Bu aslî fikrin ortadan kaybolduğuna üzülen yazar, ümmete konjonktüre uygun bir tarzda yeniden

[101] Filibeli, Asr-ı Hamidî'de Alem-i İslam ve Senûsiler, s.108
[102] Y.a.g.e., s.108

anlatılması gerektiğini düşündüğü ve dinin hayat unsurları olarak gördüğü şu hususları zikreder:

"Kulların mesuliyeti, kaza ve kaderin manası, iki dünyada dinin maksadı, uhrevî ve dünyevî saadet, içtihat ve sa'yin lüzumu, ilim ve idrakin kıymeti."[103]

Filibeli, Osmanlı Devletinin en çalkantılı döneminde yaşamış olup yenilenme tartışmalarının hararetli katılımcılarındandır. Ona göre; modernleşme kaçınılmazdır. Bu konuda herkes üzerine düşen görevi yerine getirmek ve çaba göstermek zorundadır. Din alanında yenilenmeden söz etmenin cesaret gerektirdiği bir dönemde, tek başına kalsa da doğru bildiklerini söylemekten çekinmemiştir. Dinde reform hareketinin Hristiyanlık gibi menfi bir örneği henüz meydandayken, sadece dinî düşüncenin değil, aksayan her kurumun ivedi bir şekilde ıslah edilmesi; eğer sonuç alınamıyorsa değiştirilmesi fikrini radikal bir duruşla seslendirmiştir. Günümüzde bile dinî alanda herhangi bir yeni hükmü, bir ıslahatı ifade etmek belirli bir zorluk derecesindeyken, taassubun ve kaba muhafazakarlığın hüküm sürdüğü o yıllarda buna kalkışmak gerçekten takdir edilmesi gereken bir tutumdur.

[103] Filibeli, İslam Tarihi, s.648

İKİNCİ BÖLÜM

KELÂMÎ GÖRÜŞLERİ

I- MADDECİLERE REDDİYE

A- Materyalizme Genel Bir Bakış

Materyalizm (Materialisme, Özdekçilik, Maddecilik, Maddiyyûn, Maddiye) ontolojide maddeyi değişmez, aktif ve dinamik bir prensip ve cevher olarak kabul eden; ruh ve fikir gibi manevi cevherlerin bu maddenin bir tezahürü olduğunu iddia eden yahut bunları inkar eden doktrindir. Mekanist maddeciliğin temel prensibi, üstün olanı aşağı olanla izah etmektir. Materyalistlerin hepsi maddeyi; hareketli ve âlem de belli bir yer işgal etmiş ferdi şeyler gibi tasavvur ederler. Onlara göre, insanın karşısına geçip kendi şuuruna vardığı asıl gerçeklik maddedir. Şuur maddenin bir gölgesi, bir aksidir. Materyalistler, tabiatı esas aldıkları ve insanı onun bir parçası gördükleri için tabiatçıdırlar. Maddecilik insanı âlem de eritmiş, onu orada yapayalnız bırakmıştır. İnsan, bu yalnızlıktan aklını putlaştırarak kurtulmağa çalışmaktadır. (Sözgelimi Feuerbach'a göre, insanlık büyüyüp olgunlaştıkça hayalî varlıkların yardımına ihtiyaç duymayacak ve yavaş yavaş tanrı fikrinden uzaklaşacaktır.) Bu felsefeler, insanın âlemi denemeler ve duyumlarla bildiğini ileri sürdükleri ve ilme dayanır göründükleri için akılcıdırlar. Değerleri bilgi kaynağı olarak kabul etmedikleri için dine karşıdırlar. "*Felsefe yok, edebiyat vardır.*" derler.[104] Bu anlayışlarıyla hem realist hem pozitivist hem de siyantisttirler.*

---

[104] S. Hayri Bolay, Felsefi Doktrinler Sözlüğü, Akçağ Yayınları, Ankara,1990, s.162

* Siyantizm (ilimcilik) : Pozitivizmden ilham alan ve onun bir değişik kolunu ifade eden bu meslek, bütün geçerli bilgileri, ilimlerin yani Fiziko-Şimik (Fizik – Kimya ile ilgili ilim dalları) ilimlerin verilerine irca eder ; başka bir ifade ile metafizik ve ahlaki problemler de dahil olmak üzere, istisnasız

Mekanik veya atomcu materyalizmin yanı sıra bir de monist materyalizm var ki maddî âlemi organik tek bir gerçeklik olarak kabul eder. Bunun da iki şekli vardır:

1) Vitalist materyalizm

2) Diyalektik materyalizm.

Birinciye göre: Âlem , bir canlıdır ki her şeye ve hayatın akışına bile can veren odur. Meselâ stoacılara göre âlem; içinde ateş taşıyan çok büyük bir canlıdır. Aynı şekilde Nietzsche de âlemi, durmadan teneffüs eden bir canlı olarak tasavvur eder; bu canlı milyonlarca, milyarlarca sene içinde muntazam fasılalarla aynı safhalardan geçer. [105]

Maddeciler ruhun varlığını reddederler; dolayısıyla Yaratıcıyı da inkar ederler. [106] Ne var ki Allah'ın varlığı burhan (kesin delil) ile ispatlandığı gibi, ruh dünyasının varlığı da ruhsal olaylar ve olgular göz önüne alındığında bilimsel veriler ile özellikle deney olgularıyla belirgin ve kabul edilir olmuştur.

Klasik materyalizm; zevklerin, maddi menfaatlerin ahlaki fiillerde ve hayatta hakim olduğunu ileri sürer ve onları hakim kılmak için gayret eder.

Diyalektik materyalizm; âlemin yeniden organizasyonunu mümkün gören, bunu canlı bir organizasyondan çok zihinde evrimleşen fikirler sitemine benzeten; bu evrimleşmeyi de tez-antitez ve sentez safhalarıyla izah eden maddeci anlayıştır. Teorik olmaktan kurtulmak, toplumla ilgili pratik bir görüş halini alabilmek ve statik olmaktan çıkıp dinamik bir hal kazanabilmek için K. Marks ve arkadaşı F. Engels, bu hususta Hegel'in diyalektik metodunu aldılar. Hegel ile Marks arasında Feuerbach'ın antropolojik materyalizmi vasıta oldu. Feuerbach'a göre; insanın Allah diye saygı gösterdiği şey, kendisini büyütmesidir; fakat bunu bilmez ve dinî

---

her çeşit problemin madde ve hareketin araştırılmasından elde edilebilecek verilerle tam ve kesin olarak çözülebileceğini iddia eder.

[105] Bolay, a.g.e., s.162

[106] Sosyal Bilimler Ansiklopedisi, "Maddecilik" maddesi, Risale Yayınları İstanbul, 1990, c. II, s.457

feragat ve fedakarlığı benimser. Dinin ilahi menşeini inkar eden Feuerbach ile materyalizm, insandaki bir tezadı aşarak diyalektik bir yola giriyor.[107]

Diyalektik materyalizmin "*kemiyet değişikliklerinin tahavvülü*", "*zıt şeylerin birliği ve mücadelesi*", "*inkarın inkarı*" gibi kanunları mevcuttur.[108]

Bütün gerçekliklerin esasını ruhun oluşturduğunu savunan ruhçuluğun görüşlerini reddeden materyalizm, ruh-madde ikiliğini kabul eden düalizme maddenin tekliğini temel alarak karşı çıktığı gibi; bilginin kaynağını insan aklı ve bilincinde gören idealizme de muhaliftir. Bu bakımdan maddeyi bir dogma boyutuyla kavrayan materyalizm, gerçekte rasyonalizme de ters düşmektedir. Öte yandan maddeden başka bir şeyin var olup olmadığının bilinemeyeceğini ileri süren maddecilik, agnostisizm (bilinemezcilik) ile bu noktada birleşir.

Dogmatik bir monizm sonucu, her şey madde bazında ele alındığı ve insana ait bütün faaliyetler onunla açıklandığı için ilâhî, rûhî gibi kavramlara karşı çıkılmış; şuur, irade ve düşünce gibi terimler sinir sistemi vasıtasıyla gelen uyarıların beyinde bıraktığı tesirlerle izah edilirken; psikoloji ve fizyoloji ilimleri aynîleştirilmiştir. Bunun bir sonucu olarak da bilginin sadece duyu organları yoluyla elde edilebileceği ileri sürülmüş, keşfî ve vahyî bilgi gibi metafiziksel bilgi edinme yolları ret edilmiştir. Dinin ise fert ve toplum üzerinde negatif bir rol oynadığı iddia edilerek insanın dinî bağlardan kurtulması istenmiş, insanın mutluluğu da maddi hazlarda aranmıştır.[109]

Düşünceyi salt olgulara indirgemek, onun gerçekliğini reddederek onu bir gölge oyunu veya yanılsama saymak ve yine düşüncenin oluşumunu maddeyi temel alarak açıklamakla maddecilik; bu olguyu daima "ikinci dereceden bir veri" şeklinde benimser ve tanımlar. Etik anlamdaysa; ahlakî davranışlarda hazların, çıkarların egemen ve etkin olduğunu savunarak bütün bunların insan ilişkilerinde, hayat sürecinde belirgin biçimde egemen kılınmasına çalışır. Bir anlamda maddecilik insanın sahip olduğu bütün

[107] Bolay, a.g.e., s.164
[108] Bolay, a.g.e., s.165
[109] Bkz. Alfred Weber, Felsefe Tarihi, (Ter. H.Vehbi Eralp), Remzi Kitabevi, İstanbul,1998, s.282-290

bilgileri doğaya ilişkin bilginin bir uzantısı şeklinde algıladığından, insanı ve maneviyatı temel alan tutumları reddetmek sonucuna ulaşmakta; dolayısıyla yüce varlık ve değerleri, bunlara göre daha aşağı bulunan maddeye bağımlı kılarak açıklama yoluna yönelmektedir. Klasik maddeci anlayışlar, doğa ya da fizik dünyasının yasa ve ilkelerinden başkasını kabul etmeyi bilgisizliğin sonucu olarak değerlendirmektedirler. Bu nedenle tüm olayları, olguları ve değişimleri niceliklere indirgemektedirler.[110]

Maddecilik, tarihi süreç içinde değişik anlamlar kazanarak süregelmiştir. Buna rağmen bu kavramın felsefî boyut kazanması, bir başka ifadeyle bir öğreti haline gelmesi, sonraki dönemlerde mümkün olabilmiştir. Maddeciliği, felsefî boyutuyla ilk defa Leibniz'in idealizm karşıtı olarak kullandığı söylenebilir.

Hilmi Ziya Ülken; felsefî bir öğreti formunda ortaya çıkan, daha sonra iktisadî ve içtimaî bir nazariye haline gelen, son tahlilde ise muayyen bir şekilde istilacı emeller elinde bir siyasi propaganda aletine dönüşen materyalizmin; fikir tarihinde başlıca iki çehre ile belirdiğini düşünür. Bunları, nazarî felsefe ve içtimaî felsefe olarak belirtip ortak noktalarını şöylece tespit eder:

a- Bütün varlıkların mertebelerini (gerçek derecelerini) maddeye irca etmek, onların nev'i ve irca edilmez vasıflarını reddetmek.

b- Beşeri değerlerin (hakikat, hak, güzellik, iyilik v.s.) mihrakı olan hürriyet, kişilik ve benliği inkar etmek.

c- Ahlakî, hukukî ve dinî sorumluluk ve yükümlülüğün esası olan irade muhtarlığını (autonomie) kabul etmemek suretiyle bütün bu değerler gözünde sorumluluğun tayinini maddi gerekliliğe bırakmak; sorumluluğu ortadan kaldırmak.[111]

Materyalist felsefenin insan ve kainat hakkında akla gelebilecek kimi soruları cevaplamakta yetersiz kalacağını, yanıtların aklı selim kalpleri

---

[110] S.B.A. a.y.
[111] Ülken, Tarihi Maddeciliğe Reddiye, İstanbul Kitapevi, İstanbul, 1981, s.10

tatmin etmeyeceğini belirten Ülken; bu içinden çıkılması zor sorulardan birkaçını şu şekilde ifade eder:

"Cüz'î iradesi olmayan insan 'mutlak bir nizam' olan Tanrı karşısında ne yapabilir? Tanrı eğer âlem ile ilgisiz ise kör tesadüfler ortasında haklıyı haksızdan nasıl ayırmalı? Eğer şuur bir gölge olaydan ibaretse kendini tayin eden 'maddi kuvvetler'in dışına çıkabilir mi? Onlar içinde gayesine en uygun olanı seçebilir mi?"[112]

XIX. yüzyılda maddecilik, rasyonalist sitemlere yöneltilen eleştiriler - özelikle de Kant'ın eleştirel felsefesinin etkisiyle - ve pozitif bilimler alanındaki gelişmelerin sonucunda kendisini bir anlamda yenileme sürecine girdi. Sözgelimi Almanya'da Darwin'in biyoloji alanındaki pozitivist görüşleri, maddeciliğin güçlenmesini sağlamıştır. Maleschott, Voght, Büchner, Haeckel bu bakımdan önemli isimlerdir. Gerçi bu düşünürlerin eserleriyle yaymaya çalıştıkları fikirler; derinlikten yoksun, sistemden uzak ve halka yönelik idiler. Bunların savundukları ortak görüş; bilimsel verilerin ortaya koyduğu evrenden başka bir evrenin olmadığı iddiasıdır. Gerçekte bu görüşün dayanağı; Kant'ın aklın sınırını belirlemeye çalışmak, bilimin değer ve alanını çizmek için ileri sürdüğü "numen" ve "fenomen" âlem ayrımıydı. Oysa Kant; "*Salt Aklın Eleştirisi*"nde akıl ile numen âlemine ulaşmanın; yani nesnelerin mahiyetine nüfuz etmenin ve metafiziğin mümkün olamayacağını savunurken, "*Pratik Aklın Eleştirisi*"nde numene ahlak yoluyla ulaşılacağını belirtiyordu. XIX. yüzyıl maddecileri, "*Salt Aklın Eleştirisi*"ni temel alarak "*Pratik Aklın Eleştirisi*"nde belirtilen görüşü kabul etmediler. Üstelik bu görüşlerini, bilimin bir gereği olarak savunabildiler.[113]

Ancak maddeci akım, maddenin ezelîliği ve onun her şeyin kaynağı olduğu temelinden hareketle ateizmi tetiklemekte ve teşvik etmektedir. Prof. Dr. Mehmet Aydın'ın da ifade ettiği gibi, materyalizmin bu iki ana ilkesi aslında ilahiyat sahasında Tanrı'nın varlığını ispat için başvurulan iki önemli delili; kozmolojik delili ve kısmen de teleolojik delili geçersiz kılmaktadır.[114]

---

[112] Y.a.g.e., s.10
[113] Sosyal Bilimler Ansiklopedisi, "Maddecilik" maddesi, Risale Yay. İstanbul-1990, c. II, s.460
[114] Mehmet Aydın, Din Felsefesi, İzmir İlahiyat Vakfı Yayınları, No:11, İzmir, 1999, s.217

Oysa kozmolojik delile göre, âlemdeki bütün varlıkların varlık nedenleri kendilerinden değildir. Mevcudâtın varlık sebebi, kendilerinin dışındaki bir amilden dolayıdır ve hakikatte; yaratılmış düzenin dışında aşkın bir boyut vardır.

Ateistin iddia ettiği gibi; maddenin ezeli olduğu ve şuur dahil her türlü canlı faaliyetin kaynağı olduğu, bilimsel yöntemlerle doğrulanmış değildir. Hatta bir an için maddenin ezeli olduğunu kabul etsek bile bu, çeşitli teist anlayışların hepsinin geçersizliğini göstermeye yetmez. Yaratma fiili için bir başlangıç tanımayan ve onun sürekliliğini kabul eden birçok teist vardır. Farâbî, Muhammed İkbal, Lotze burada sayabileceğimiz birkaç örnektir. Bilimsel sonuçlar, kozmolojik delilin ya da klasik İslamî terminolojideki ifadesiyle *"hudûs ve imkân"* delillerinin formüle edildikleri dönemlerin ilkel ve zayıf bilimsel anlayışlarının geçersizliklerini, hatta bizzat kozmolojik delilin geçersizliğini ortaya koyabilir; ama bunların hiçbirinden *"O halde Tanrı yoktur."* hükmü çıkarılamaz.[115]

Hangi tür maddecilik olursa olsun; bugün maddeciliğin tarihi süreç içinde ısrarla ileri sürdüğü görüşler, mutlak ilke ve yasalar şeklinde kabul ettiği hususlar tam bir gerçeklikten yoksun olduğu gibi; çeşitli bilim alanlarında ortaya çıkan gelişmeler ışığında değerlendirildiğinde doğrulukları pek savunulur durumda değildir.

Belki de en önemlisi; XX. yüzyılda modern fizikte meydana gelen gelişmelerin, bir yandan nedensellik ve determinizm anlayışlarını yıpratırken bir yandan da parçalanmaz kabul edilen "atom"un yeniden tartışılmasını yoğun bir şekilde gündeme getirmesidir. Buna bağlı olarak felsefeden bilimin çeşitli dallarına kadar algılanan ve tanımlanan maddeci anlayışlar sarsılmış ve önceki yüzyıllarda kabul gören fikirlerin geçerliliğini zayıflatmıştır. Kaldı ki maddeci görüşler, insanın manevi dünyasını tanımlama ve açıklamada her zaman yetersiz kalmışlardır.

Şunu belirtmek gerekir ki Yunan felsefesinde inkarcılık fikirlerinin aksine tek tanrıcı fikirler kendine yer bulurken (Sokrat, Anaksagoras, Aristo

---

[115] Y.a.g.e., s.218

ve Eflatun gibi) XVII. yüzyılda inkarcılığın felsefi ekoller yoluyla yayılmasında Hristiyanlığın büyük etkisi vardır. Zira kilisenin baskısı, felsefenin ve gelişmenin önünde bir engel idi. Sözgelimi astronomi ve kainat hakkında Batlamyus'un düşüncelerine zıt fikirler beyan edenler, kilise tarafından aforoz ediliyor ve çok ağır şekilde cezalandırılıyordu. Dini, dolayısıyla Tanrı'yı temsil eder konumdaki kilisenin bu tavrı; felsefecilerin ve bilim adamlarının tepkisine yol açmış, din gelişmeye ve yeni fikirlere engel olarak telakki edilmiştir. Bunun sonucunda da ateist ideolojiler, materyalist akımlar ve inkarcılık neşvünemâ bulmuştur. Daha sonraki yüzyıllarda ise tarih, sekülerleşmenin bilim dairesinden çıkıp sosyal hayata nüfuz ettiğini ve batı toplumlarında kutsala yönelik ilginin neredeyse yok denecek kadar azaldığını yazmıştır. Böylelikle "*gelişme*"nin (!) önündeki engel tamamıyla ortadan kaldırılmıştır.

Acaba İslam medeniyetinde ve onun geçmişinde maddeci akımlar ve fikirler var olmuş mudur? Elbette sistematik materyalizm anlamında bunu söylemek imkansızdır; fakat "*Dehriyyûn*" olarak adlandırılan bir fırka Allah'ı, ruhu ve ahireti inkar etmeleriyle, fizik veya duyulur evreni temel almalarıyla bir anlamda sınırlı da olsa bir maddeciliği savunmuşlardır.[116] Bunlar içinde İbn Ravendî, en ünlüsü ve en önemlisidir; lakin Ravendî'nin maddeciliği sistemli olmaktan uzaktır ve daha çok İslam'ın kabul ettiği temel akideleri inkarda kendini gösterir. Nitekim başta Ehl-i Sünnet kelâmcıları olmak üzere; Kindî, Farâbî, Gazâlî gibi İslam düşüncesinde belli etkinlikleri olan düşünürler tarafından Dehriyyûn mezhebi şiddetle eleştirilmiş ve tutarsızlıkları ciddi bir şekilde kanıtlanmıştır.[117] Tıpkı şimdi sistematik materyalizmi bilimsel gelişmelerin bizzat kendisi ve mantık ilminin reddettiği gibi; o devirde de akıl ve mantığa dayalı felsefeler, bu düşünsel ve bilimsel temelli doktrine karşı koymuştur.

Aynı şekilde Osmanlı dönemi de dahil, ülkemizde maddeci görüşler pek yaygınlık kazanamamış; hatta Marksçılığın bir ideoloji bağlamında kabul edildiği ve savunulduğu 1960'lardan sonra bile maddecilik köklü bir temel

---

[116] İzmirli, Yeni İlm-i Kelâm, s.250
[117] S.B.A., "Maddecilik" maddesi, s.461

oluşturamamıştır. XIX. yüzyılın son çeyreğinde; bazı batılı maddeci düşünür ve bilim adamlarının eserlerinin çevrilmesiyle başlayan dönemde maddecilik, hep mevzii kalmıştır. Sözgelimi Hoca Tahsin (öl. 1881) ve Ahmet Mithat gibi yazarlar bir ara maddeciliği savunur gibi olmuşsa da sonradan bundan dönmüşlerdir. Ancak Beşir Fuad, Bahâ Tevfik, Ahmet Nebil, Suphi Ethem, Memduh Süleyman, Ethem Nejat, Abdullah Cevdet; XVIII-XIX. yüzyıl maddeci yazarlarının bazı eserlerini çevirmek suretiyle pek de açık olmayan bir maddecilik mücadelesini yürütmeye çalışmışlardır. Belki de bu dönem yazarları, henüz farkını yeterince kavrayamadıkları pozitif bilimlerin yerleşmesini arzuluyorlardı.[118]

Bütün bunlar göz önüne alınarak şunu söylemek mümkündür: Şüphesiz maddecilik; batı düşüncesinin doğmasında, gelişmesinde ve bilimsel ilerlemenin cereyanında zaman zaman etkili olmuştur. Ve fakat ülkemizde maddeci görüşlerin yerleşmesini sağlayıcı nedenler ve ortam genelde uygun zemin bulamamıştır. Bunda Türk insanının inanç ve değerlerinin sağlamlığının yanında, düşünce ve bilim anlayışının da belirleyici etkisi söz konusudur. Uzun zaman İslam medeniyetinin mukim olduğu bu coğrafyada, artık İslam din ve medeniyetinin kültür öğeleri kök salmıştır.

B- Materyalist Fikirlerin Çürütülmesi

İslam tarihine baktığımızda her asrın ulemâsının, çağının akaidî problemleriyle ilgilendiğini ve çözümler aradığını görmekteyiz. Sürekli bir yayılma süreci yaşayan İslam dini, yeni kültür ve dinlerle karşılaşmış ve yaşanan akültürasyon (kültür alışverişi) sonunda güncel kelâmî / akaidî problemler hep varolmuştur. Abdullah ibn Ömer'den Gazâli'ye, Fahreddin er-Râzi'den Taftazâni'ye, İbn Kemal'den İsmail Hakkı İzmirli'ye kadar her devrin bilgini; kelâmın temel sorunlarıyla birlikte ortaya çıkan yeni sorulara cevap aramışlardır.

---

[118] S.B.A, "Maddecilik" maddesi, s.461

XX. asırda yaşayan bir ilim adamı olan Ahmet Hilmi Bey de kendi çağının sosyal, iktisadî, dinî v.s. nitelikli güncel problemleriyle ilgilenmiş ve hızlı bir değişimi yaşayan Osmanlı toplumunda meydana gelen yeni meselelere çözümler üretmeye çalışmıştır. Biz bu başlık altında materyalizmi değerlendirmeye tâbi tutarken; özellikle Ahmet Hilmi Beyin maddecilere karşı verdiği mücadelenin sembolü konumunda bulunan "*Huzuru Akl-ü Fen'de Maddiyyûn Meslek-i Dalâleti*" adlı eserindeki fikirlerine müracaat edeceğiz. Bununla birlikte yazar, "*Allah'ı İnkar Mümkün Müdür?*" isimli kitabında da bu konuya temas etmiştir. Materyalist anlayışın tahlilinde karşımıza çıkan Allah'ın ve ruhun inkarı gibi önemli konuları ise ayrı başlıklar halinde ve detaylı bir şekilde ele alacağız.

Mütefekkirimizin mezkur kitabı, Celal Nuri İleri'nin[119] "*Tarih-i İstikbal*" [120] adlı eserine reddiye niteliği taşır. Fakat Celal Nuri Beyin mevzuubahis olan kitabının büyük bölümünde, Büchner'in fikirlerini aktardığı ve onun "*Madde ve Kuvvet*" adlı eserinden iktibaslar yaptığı göz önüne alınırsa; aslında Filibeli Büchner'i[121] ve onun savunuculuğunu yaptığı materyalizmi tahlil etmektedir.

---

[119] Celal Nuri İleri: (Gelibolu 1877 – İstanbul 1939). Gazeteci, yazar ve fikir adamıdır. Galatasaray Lisesini ve Hukuk Fakültesini bitirmiştir. Çeşitli Avrupa ülkelerinde incele-araştırma seyahatlerinde bulunmuştur. Son Osmanlı Meclis-i Mebusan'ında Gelibolu mebusluğu yapmıştır. Ayrıca TBMM'de ilk beş devre milletvekilliği yapmıştır.

Celal Nuri Beyin Fransızca yazılmış altı eserinin yanında Mecelle'yi ele alan ve (Havâic-i Kanuniyemiz) ile 1911 senesinde Selanik'te yapılan kongreye sunduğu (İttihat ve Terakki Kongresine Muhtıra)sı da Türkçe eserlerindendir.

Gazete ve mecmualarda pek çok makaleleri yayınlandığı gibi sosyal meselelerle ilgili de kitaplar kaleme almıştır. İngilizce ve Fransızca bilmektedir. Tarih-i İstikbal'in dışında başlıca eserleri şunlardır: "Kendi Nokta-i Nazarımdan hukuk-i Düvel", "Şimal Hatıraları", Kutup Musahabeleri", "Tarih-i Tedenniyât-i Osmaniye ve Mukadderât-ı Tarihiyye", "Kadınlarımız", "Hâtemü'l Enbiyâ", "İlel-i Ahlakiyemiz", "İttihad-ı İslam ve Almanya", "Ölmeyen Masal", "Rum ve Bizans", "Merhume" (roman), "Taç Giyen Millet", "Türk İnkılabı" ve "İttihad-ı İslam".

[120] Celal Nuri İleri, Yeni Osmanlı Matbaası, İstanbul, h.1331
Ahmet Hilmi Beyin tenkidini yaptığı "Tarih-i İstikbal", üç ciltten meydana gelmiştir. Oysa yazarımız, sadece toplam 171 sayfa olan birinci cildini, Mesail-i Fikriyeyi ele almıştır.

[121] Ludwig Büchner: (1824 - 1899). Dünyanın ya da doğanın nasıl olması gerektiğini *a priori* ortaya koymaya kalkışan Alman idealizmine karşı çıkan Büchner doğa biliminin felsefeye ihtiyaç duymadığını, çünkü onun kendi kaynaklarından hareketle empirik araştırmaya dayanan genel ve maddi bir dünya resmi ortaya koyabileceğini söylemiştir.

Diyalektik olmayan bir materyalizmin yılmaz savunuculuğunu yapmış olan Büchner, evrene ilişkin açıklamalarının temel ilkeleri olarak yalnızca güç ve maddeyi almış, tinsel bir ruhun varoluşundan hiçbir zaman söz edilemeyeceğini iddia etmiştir. (Bkz. Felsefe Sözlüğü, Ahmet Ceviz, Paradigma Yayınları, İstanbul - 2002)

Ahmet Hilmi; önce Bahâ Tevfik sonra da Celal Nuri ile ciddi tartışmalara girmiştir. Baha Tevfik, Büchner'den "*Madde ve Kuvvet*"i tercüme ettiği zaman eser basında bir bomba tesiri yapmıştı. Fakat Sebilürreşad, Dr. Dozy'nin "*İslam Tarihi*" vesilesiyle bir çok yazılar yazdığı halde bu konuda aynı ölçüde reaksiyon göstermedi. Kitabın tam tahlil ve tenkidini, sonradan Celal Nuri tarafından çevrilmesi üzerine Filibeli yapmıştır. Ahmet Hilmi'nin burada ısrarla savunduğu bir düşüncesi vardır: Bilimin sürekli olarak kendini yenilemesi ve ilerlemesi, materyalistlerin iddia ettiği gibi maddeci nazariyeleri kuvvetlendirmemekte; aksine onların tezlerini zayıflatmaktadır.[122]

Yukarıda belirttiğimiz gibi; materyalizmin ülkemizde yayılmasını arzu eden ve bu amaçla çalışmalar yapan Celal Nuri Bey "Tarih-i İstikbal" namıyla meşhur eserinde, materyalist bir Alman filozofu olan Büchner'in fikirlerini nakletmiştir. Yaratılışı inkar edip Allah tasavvurunu da bir hata ve yanılsamadan ibaret sayan Büchner ise "*Madde ve Kuvvet*"inde özetle; kuvvet ile maddenin ölümsüz ve sonsuz, tabiat kanunlarının ise değişmez ve genel oluşundan bahseder. Celal Nuri İleri'nin büyük hayranlık duyarak tercüme ettiği bu kitap 1900'lü yıllarda, özellikle Tıp talebeleri arasında kabul görmüştür.

Mütefekkirimiz çok sıkça yapacağı gibi; eleştirisinin en başında Celal Nuri Beyin üslubunu iğneliyor. Filibeli, "*Bu kadar ciddi bahislere yapılacak bir önsözde yazar, mizaha yol açan şekil ve ifadelerden kaçınmalıydı*"[123] diyor. Ona göre yazarın ifade tarzı, o derece yaralayıcı ve kibir dolu ki bu durum okuyucuda bir gücenme ve darılma meydana getiriyor.

Filibeli'nin bir başka eleştirisi ise, metodoloji ile ilgili: Münevverimiz, eserde birbirini nakzeden ve zıt fikirler bulunduğundan söz etmektedir. Sözgelimi materyalistler, hem metafiziği reddediyor hem de

---

Tübingen'de doçentlik yaparken yazmış olduğu "Madde ve Kuvvet" adlı eserinden dolayı kürsüsünden atılmıştır. Materyalist Alman Filozofudur. XIX asrın başından itibaren Almanya, Fransa, İngiltere ve Amerika'da makale ve eserleri, çeşitli fikirler üzerinde etkili olmuştur. "Madde ve Kuvvet"i Baha Tevfik ve Ahmet Nebil tarafından Türkçeleştirilmiştir. Büchner'in bu eseri üç cilt olup 736 sayfadan ibarettir.

[122] Ülken, Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi, s.279

[123] Filibeli, Huzuru Akl-ü Fende Maddiyyûn Meslek-i Dalâleti, s.70

başları sıkıştığında metafiziksel olgulara müracaat etmekten geri durmuyorlar.

Filibeli, bütün bunlara rağmen fikirlerini ortaya koyduğu için Celal Nuri Beye teşekkür ederek Namık Kemal'in bir sözünü hatırlatıyor: "*Bârika-i hakikat müsâdeme-i efkârdan doğar.*"[124]

Ona göre fikirler zihinlerde gizli ve saklı kaldıkça; yok hükmündedir. Düşüncelerin kıymet ve mahiyetinin anlaşılabilmesi için münakaşa ve tenkit meydanına konulmaları icap eder. Ahmet Hilmi, her ne kadar materyalist düşüncenin karşısında yer almış; hatta felsefî açıdan metafizik prensiplere karşı çıkarak bu prensiplerin anlaşılmazlığını savunan bütün felsefî öğretilere tenkitler yöneltmişse de hiçbir zaman düşüncelerin kapalı kalmasına, kamuoyundan gizlenmesine taraftar olmamıştır.[125]

Filibeli, her zaman fikir hürriyetinin öneminden bahsetmiş; hoşgörülü, çoğulcu ve demokratik davranmıştır. O, Celal Nuri Beyin eserinin hür bir vicdanın mahsulü olduğu düşüncesini taşır ve fikir hürriyetine hürmet eden topluluğa her düşünürün minnettar kalması gerektiğine inanır. Ahmet Hilmi Beyin yaşadığı dönemde hüküm süren istibdadı, siyasi atmosferi ve düşünce özgürlüğünü kafesleyen yapının varlığını göz önüne aldığımızda; o dönemin havasını soluyan hiçbir aklıselim fikir adamının farklı hissetmesi ve düşünmesi beklenemezdi.

1. Mantık, Metot ve Düşünce Perspektifinden Tenkit

Ömrü vefa ettiği sürece kendini ilim ve irfana adamış biri olarak tarihte yerini almış mütefekkirimizin fikir mücadelesinin en önemli sacayağını, materyalizme karşı yürüttüğü savaş meydana getirir. O, her şeyi maddeye izafe eden, maddeden başka hakiki varlık kabul etmeyen, sujeyi veya diğer bir deyişle insanın manevi ve şahsi varlığını dahi obje ve

[124] Y.a.g.e., s.67
[125] Uludağ, a.g.e., s.177

maddeye irca eden[126] maddecilerin ateist fikirlerine (Büchner'in zatında) şöylece cevap vermiştir:

"Maddenin her yerde hazır ve nazır oluşu kadar gülünç ve fakat aynı zamanda en müfrit "metafizikî" bir fikir olamaz. Acaba Büchner, bütün âlem leri, bütün mevcûdatı hangi özellikleri ile müşahede ve zaptedebiliyor? Bir zerreden bir sonsuza hükmediş en açık bir metafizik işidir. Neden metafiziği hem inkar ediyor ve hem de her adımda deney usulüne taban tabana zıt ve aklî kaidelere bu şekilde aykırı bir suretle metafizik ameliyesi yapıyor?"[127]

Yazarımız, bu soruları sorduktan sonra ateistlerin yönteminin tecrübe usulüne (méthode expèrimentale) aykırı düştüğünü belirterek aleni çelişkilerini gözler önüne seriyor.

Filibeli, Celal Nuri'nin eserini tetkik ettikten sonra onun; materyalizmin ele başları diye nitelendirdiği Büchner, Ernest Heackel ve Lange kadar dogmatik olduğunu kaydeder.[128]

Münevverimizin tespitlerince materyalizmin başlıca tezleri şunlardır:

1) Madde ve kuvvetin kendiliğinden varlığı,

2) Bunların ezelîliği ve ebedîliği,

3) Tecrübenin yalnız duyumlara münhasır olması,

4) Kanunların değişmezliği,

5) İhtiyarî hayat (La Vie Spontane),

6) Kainat kendi kaide ve amilleri ile izahı kabil olduğundan bir Allah fikrine ihtiyaç bulunmaması,

7) Ruhun dimağa ve mevcut kuvvetlere çevrilmesi,

---

[126] Ülken,Tarihî Maddeciliğe Reddiye, İstanbul Kitabevi, İstanbul, 1981, s.40
[127] Filibeli, a.g.e., s.101
[128] Filibeli, y.a.g.e., s.70

8) İrade ve benzeri ruhî durumların kanunların tersine çevrilmesiyle insan hürriyetinin bir vehim ve zandan ibaret bulunduğu ve saire."[129]

Materyalistler, bu iddialarıyla her zaman insanları kandırmak istemişlerdir. İnsanlar da genellikle doğru fikirlere değil, kendilerine üstün bir hayat vaat eden aşkın sözlere inanırlar. Tarihi materyalizm, sözde dünya cenneti vaat ederken; memnun olmayanları bir bayrak etrafına toplamak istiyor. Fakat insanın işçi veya çiftçi, köylü veya şehirli, bilgili veya bilgisiz olsun huzursuzluk başlıca vasfıdır. Memnuniyetsizlik kötümserlikten değil, daha büyük emeller edinmekten doğar. Bu ise insanoğlunun doymak bilmez ihtiraslarından ve aşkından kaynaklanır."[130]

Bilginin ve sözün alabildiğine çoğaldığı bir zaman aralığında hakikati bulmak güçtür. Acaba "*hakikat*" nedir? Aklın uygun bulduğu şeyler mi, (yoksa) duyularla bilinen şeyler mi? "*Hakikat*" denilen şey için ölçü nedir ve nasıl tarif edilir? İster hakikat olsun, ister hayal ve hezeyan olsun; insanın elindeki bilme ve tanıma aleti ancak "his ve idrak"tir. Bütün ilim sahipleri, bu arada pozitivistler ve hatta materyalistler, "duyumları" esas kabul ediyorlar; lakin duyumlar bize eşyanın hakikatini değil, eşyadan husûl eden tesirin dimağımızda meydan getirdiği bir şekli bildiriyor.[131]

Filibeli Ahmet Hilmi Bey materyalistlerin düalist tanrı tasavvurunun bir çıkmaz olduğunu düşünür. Zira bilim ve teknikte gelinen nokta, bizi düalist değil; monist bir tanrı tahayyülüne zorlamaktadır. Aslında, bu monist felsefenin materyalistler de idrakindedir.

"*Maddeciler, sonuna kadar iki yaratıcının bulunduğu düşüncesinde kalmaya mahkumdurlar. Mahiyet ve hakikatini bilmedikleri madde ve kuvvet fikirlerini birleştirmek için sarf ettikleri gayret sonunda, bir mücerrediyete (abstraction) ulaşmıştır. Büchner'in muasırı Profesör Ernest Hegel'in ferdiyye (monisme) adını alan maddeci felsefesi bunun şahididir.*" [132]

---

[129] Y.a.g.e., s.116
[130] Ülken, a.g.e., s.235
[131] Filibeli, a.g.e., s.81
[132] Y.a.g.e., s.95

Filibeli, hakikat arayışında düalizmi reddetmektedir. Din ve bilimin aklın sahasında birleşmesiyle hakikat bu garip tanrı ikiliğinden (seneviyetten) kurtulacaktır.

Mütefekkirimiz, genellemeci bir mantık ve köktenci bir tasfiye anlayışıyla tecrübe dışında kalan fikirleri bir vehim ve hayalden ibaret saymanın; maddecilerin klasik tavrı olduğuna işaret eder.[133] Materyalistler metafiziği reddedip hayata sadece tek bir perspektiften, fizik penceresinden, baktıkları için pozitif bilim ve tecrübe onlar için her şeydir.

Şehbenderzâde, maddeyi varlığın temeline yerleştiren materyalistlerin felsefelerine güç katmak için bilimin bir numaralı metodu olan deney usulünün dışına çıktıklarını ve "a priori" fikirler serdetmeye başladıklarını; böylece felsefelerini adeta metafiziğin bir şubesi haline getirdiklerini düşünür. Temelde metafiziği reddeden bir doktrinin, uygulanan yanlış metotlar sonucunda metafiziğin bir parçası haline gelişi hayli garip bir durumdur.

Büchner, Tanrı'nın varlığı ve âlemin nasıl meydana geldiği problemiyle ilgili tartışmalarda spiritüalist felsefe kadar materyalist felsefenin de aciz kaldığını kabul ediyor ve ekliyor:

"Belki materyalist felsefeye yapılan bütün muhalefet, hakkında edinilen yanlış fikirlerin anlaşılmasıyla açıklanması kabil olabilir. Gelişigüzel, bu felsefe bahis mevzuu olunca, "Bütün mevcut olayları maddenin özellik ve titreşimleri ile meydana gelir ve müdîr bir esasa (principe directure) ihtiyaç bırakmaz." fikrine inanan bir felsefe sanıyorlar. Eğer saf hakikati bu suretle açıklamak mümkün olsaydı, onu büyük bir memnuniyetle kabul etmek lazım gelirdi. Çünkü insanlığın büyük muammayı çözmek hususundaki arzusu tatmin edilmiş olurdu. Üzülerek söylemek lazımdır ki bu görüş noktasından materyalist felsefe, spirütüalist felsefe kadar acizdir. Zaten bu mesele hiçbir zaman insan tarafından çözülemeyecektir. Çünkü bunun için onun mensup ve sahibi olduğu

---

[133] Y.a.g.e., s.87

yaratılmışlar âleminin, mekan ve zamanın dışına çıkması lazım gelir. İşte bizim zekamızın bu gerçek aczi, kainatın izahı hakkında vuku bulan her teşebbüs ve cüreti neticesiz bırakmıştır. İşte bunun içindir ki teşebbüs ve cesaret edenler bu aslında olmayıp, var olduğu kabul edilen esasa madde, kuvvet, ruh, Allah, mutlak, Vâcibu'l-Vücut, Ruh-u âlem, Nâmağlûm, kudret veya irade, zatı düşünülemeyen ilah isimlerini vermekle kendi cehaletlerini gizlemişlerdir. Felsefî bir ekol olarak materyalizm, "*esasların meselesi*"ni çözmekte, her ekol kadar aciz ve yetersizdir. İnsana düşen, kendisi de bir parçası bulunduğu tabiatı incelemektir."[134]

Büchner'in açıklamaları dikkat çekici; çünkü bu ifadeler onun da bu sorunsalın içinden çıkamadığını açık ve net bir şekilde gözler önüne seriyor. Tabiattaki muazzam yapı ve şahane insicam bütün inkarcıları susturacak bir güce sahip. İnsaf sahibi her bilim adamı – hipotezinin konusu ve niyeti ateist felsefeye bir kanıt aramak olsa dahi – araştırmanın öyle bir safhasına geliyor ki geriye fazla seçenek kalmıyor: Ya ikrar ya agnostisizm ya da vicdan azabı ile mündemiç derin bir sükût...

Büchner'in son satırlarından da anlıyoruz ki bu konunun; yani kainatın nasıl meydana geldiği ve Tanrının varlığı tartışmasının bir sonu yoktur. Nihayetinde bu husus, bir inanç meselesi olarak kalacaktır. Kainatın nasıl yaratıldığı ile ilgili tezler ve antitezler hep olmuştur ve olacaktır da. Bir grup insan, Tanrı'nın varlığını ileri sürüp bunu ispat etmek için ciltlerce kitaplar yazacaklar ve içlerine çeşitli argümanlar sıralayacaklardır. Başka bir grup insan da bu inancı saçma ve gereksiz bulacak ve onlar da bunu delillendirme yoluna gidecektir. Böyle düşünen insanlara göre; ilk sebep, kainatı idare eden güç, yaratıcı diye bir şey yoktur. Büchner, bu tartışmanın içinden çıkılamayacağını fark ediyor ve pozitivist bir yaklaşımla metafiziği ve onunla ilgili inançları bir kenara bırakıp insanın tabiata yönelmesini öneriyor.

Filibeli ise Büchner'in bu açıklamasını "*boş bir fikir*" ve "*soyutlama*" şeklinde nitelendiriyor. Ona göre, "*Hakikî, vücudî ve faal mutlak bir ilk*

[134] Y.a.g.e., s.96-97

sebep, bir Vacibü'l-Vücut kabul edilmedikçe madde ve onun özellik ve titreşimlerini değil, varlığını bile anlamak ve izah etmek mümkün olamaz." Düşünürümüz; maddecilerin işlerine geldiği vakit insan zekasını yükseklere çıkardığını, yine gerektiğinde bu zekanın aczini öne sürdüğünü ve bu standardı olmayan tutumun onların sığınağı (deus exmachina) haline geldiğini ifade ediyor.[135]

Mütefekkirimizce, felsefe ve ilim açısından küfür mümkün değildir. Çünkü hadiseler arası münasebetleri inceleyen ilim ve fenler, bu münasebeti tesis eden bir gücü kabul etmedikleri takdirde kendi amaçlarına ters düşerler. Nitekim inkarcılar, büyük ilim adamlarından değil; yarı bilginler ve aydınlardan çıkmıştır.[136]

Materyalistler kadar, iddialarında hakikat ve safsatayı bir araya getiren ve daima hakikati felsefelerini ispat uğrunda feda eden kimse görülmemiştir. Güneşin varlığını veyahut lüzum ve hakikatini inkar eden adamın davası ne ise nihaî hakikati düşünce ve araştırma sahasından kaldırmaya çalışan maddecinin davası da odur.[137]

Filibeli eserinde, materyalistlerin insanları kendi felsefelerine ikna etmek için insanlığın zaaflarını, müteal kaygılarını ve yüce ideallerini kullandığını belirtiyor. Bu felsefe uğruna; önemli fikir adamlarını tahkir etmekten geri durmadıklarını, insanları sapıklığa düşürmeğe çalıştıklarını kavratmaya yöneliyor.[138] Hal böyleyken; ilim bakımından seviyesi düşük ve düşünce bakımından zayıf olan kişiler, bu felsefenin propagandasından daha çok etkileneceklerdir.

Ahmet Hilmi Beyin ilme ve mantığa ne kadar çok değer verdiğini, bu eserinde açık bir surette müşahede etmek mümkün. O, bir felsefe veya düşünce beyan edilirken basit mantık hatalarına ve çelişkilere düşülmesini şiddetle yadırgıyor. Ortaya konulan fikrin - dinî kriterler bir yana - ilmî gerçeklere açıkça aykırı olduğu halde, inatla savunulmaya devam edilmesi

---

[135] Y.a.g.e., s.97-98
[136] Filibeli, Allah'ı İnkar Mümkün mü?, s.25-27
[137] Filibeli, Huzuru Akl-ü Fen'de Maddiyyûn Meslek-i Dalâleti, s.101
[138] Y.a.g.e., s.88

ise onu adeta hırçınlaştırıyor. Ona göre böyle kimselere, *"ilmî ve felsefî Don Kişotlar"* adını vermekten başka çare yoktur.[139]

Filibeli, Celal Nuri Bey ve Büchner'in düşüncelerini bu şekilde zikrettikten sonra bir muhasebe yapıyor: "*Asırların ışığı olan İslam dini hakkında niçin sert eleştiriler yapılmakta ya da onun yanında başka bir ideolojiye ihtiyaç duyulmaktadır?*" Yaptığı özeleştiride İslam toplumlarının geri kalmışlığını kabul etmekle beraber; hatayı İslam dininde değil, Müslümanların yanlış uygulamalarında görür. İslam toplulukları din-i mübini anlayamadıkları ve yaşayamadıkları için geri kalmışlardır. Ona göre, İslam dini son derece önemli sosyal prensiplere ve kaidelere sahiptir. Bu sebeple; "*Acaba bugünkü geri kalmışlığın sebebi nedir?*" sorusuna yanıt aranırken bazı inançları ve sonradan ortaya çıkmış düşünceleri ihmal etmemek gerekir.

2. Pozitif Bilim Perspektifinden Tenkit

Ahmet Hilmi Bey maddeyi her şeyin / sözün başına koyan ve kainatın varlığını, yaratılışını maddeyle izah eden materyalistleri; bazı bilim adamlarının sözleriyle susturmaya çalışmıştır. Bunlar arasında Fransız Enstitüsü üyelerinden Henry Leaute[140] ve Leibzig Üniversitesi Profesörlerinden doktor Withelm Ostwald[141] da bulunmaktadır. Filibeli, bu iki önemli bilim adamının fikirlerinden hareketle materyalistlerin temel dayanak noktalarını çürütmeye çalışmaktadır. Filibeli'nin "asrımızın en büyük mütefekkirlerinden biri" olarak takdim ettiği Withelm Oswalt'in şu sözleri, materyalist felsefenin temellerini sarsacak bir nitelik taşır:

"*Madde fikri ve lafzı, kudret (énergie) mefhumu bilinmediği zamanda ortaya atılmıştır. Maddeyi tarif ve anlamak için ortaya konulan özellik ve vasıflar, hep enerjinin şekil ve özellikleridir. Bu özellik ve vasıflar, onların*

---

[139] Krş. Filibeli, Allah'ı İnkar Mümkün mü., s.131-134

[140] Henry Leaute: (1847-1916), Fransız mühendis ve matematikçisidir.

[141] Withelm Ostwalt: 1853-1932 yılları arasında yaşamış Alman kimyacısıdır. Atomların gerçekliğini kabul etmeyerek, 1908'de evrenin enerjetik bir tanımlamasını yaptı ve böylece enerjetiğe dayanan bir felsefe okulunun önderlerinden biri haline geldi. Fiziksel kimyanın, kimyanın bağımsız bir dalı haline gelmesinde etkili olan kataliz, kimyasal denge ve tepkime hızları üzerindeki çalışmalarıyla 1909 Nobel kimya ödülünü kazanmıştır.

gerçek sahibi olan enerjiye iade olunduğu takdirde madde adı verilecek bir şey ortada kalmaz.!"[142]

Mütefekkirimiz bu görüşlerle materyalist felsefenin en önemli varlığı sayılan maddenin aslında var olmadığını, enerjinin bir hali olduğunu belirtmektedir. Filibeli bilimin sürekli geliştiğini, yeni fikir ve bulguların elde edilmesiyle eski tezlerin ya kısmen değiştiğini ya da hükümlerinin kalktığını belirtir. Ona göre, artık madde ve kuvvet fikrinin yerini enerji mefhumu almıştır. Hal böyleyken, materyalistlerin adeta dogmatik bir imanla maddeyi her şeyin aslı saymaları kabul edilebilir değildir.

Ahmet Hilmi Beyin fikirlerinin pek çoğunda isabet ettiği daha sonradan anlaşılmıştır. O, "*Maddenin kütlesi yoktur.*" derken tezini; elektronun küçüklüğü dolayısıyla kütle hesabında ihmal edildiği esasına dayandırıyordu. Sahası dışındaki meselelerde ilmî bir buluşa veya o alandaki söz sahibi bir alime dayanan ve haddini bildiği anlaşılan Filibeli'nin iddiaları daha aklî, daha tecrübî; delilleri ilmî ve mantıkîdir. Sözleri arasında mantıkî bağ ve insicam açıkça görülür.[143]

Önemli bilim adamlarının yaptığı deneysel çalışmaların sonuçlarından bu şekilde istifade eden yazar, tartışmayı daha müşahhas kılmakta; felsefî ve dinî sahadan çıkarıp bilimsel bir tartışma hüviyetine büründürmektedir. Başka bir ifadeyle nazariyattan çıkarıp somutlaştırmaktadır.

Oswalt'tan iktibas edilen enerji ilminin mevcut verilerine göre, kainat ve hadisâtın izahı için madde kavramına ihtiyaç yoktur. Haddizatında böyle manasız bir iddia, başka problemlerin doğmasına da sebebiyet vermektedir.

Mütefekkirimizin yaşadığı dönemde maddecilikle mücadele eden başka ilim adamları da vardı. Materyalizmin ilmî araştırmaya asla tahammül edemediğini savunan İzmirli'ye göre, dışarıdan bilimsel görünmesine rağmen iyice tetkik edilirse bu akımın ilim ve tecrübeye zıt olduğu fark edilir.[144]

---

[142] Filibeli, a.g.e., s.102
[143] Bolay, a.g.e., s.279
[144] İzmirli, Yeni İlm-i Kelam, (Haz. Dr. Sabri Hizmetli), Umran Yayınları, Ankara, 1981, s.241

Filibeli, Celal Nuri Beyin Descartes'dan naklettiği "*Bana madde ve hareket veriniz, ben size tekrar kainatı teşkil edeyim.*" sözüne her hadisenin bir meydana getireni olduğunu hatırlatarak cevap verir. Ayrıca "*entropie*"* prensibini hatırlatmayı da ihmal etmez. Ona göre, kainatın sonsuzluğundan ve genel özelliklerinden bahsederken bu ilke unutulmamalıdır. Münevverimiz, maddeye hareket ve gerilme halini vererek kuvvetleri meydana getirenin kim olduğunu sorar.[145]

İzmirli de Filibeli gibi materyalizmin tutarsızlığı ile ilgili görüşünü savunurken, maddenin yeni fizikte önemini yitirerek yerini enerjiye bıraktığını hatırlatır. Bu durumda; materyalist tezin temel paradigması konumundaki maddenin ezelîliği ve ebedîliği prensibi çürütülmektedir. İzmirli de maddecilerin bazı bilimsel tezleri genel geçer tezlermiş gibi kabul ederek üzerine felsefe bina etmesini yadırgar.[146]

Filibeli, materyalist felsefenin temelini teşkil eden "madde ve kuvvet" nazariyesinin - ilmî neticelerle sonuçlanmamış olsa bile – ehemmiyetini savunur; ancak bunun bilimsel bir realite gibi genele teşmil edilmesinin de yanlışlığını vurgular. Sonra da bu konuda Mösyö Poincaré'den[147] bazı fikrî iktibaslar yaparak reddiyesini kanıtlamaya devam eder. Ahmet Hilmi Bey, müspet ilimlerle iştigal eden çeşitli bilim adamlarının çalışmalarından ve araştırmalarından deliller getirerek materyalist felsefenin temel varsayım ve öğretilerini çürütmeyi sürdürür. Örneğin; ısınma teorisi, gazların iyonlaşması, termodinamik, enerjinin

* Entropi: Termodinamik bir sitemin başka sistemlere iş biçiminde aktarabileceği enerji miktarını gösteren özelliği ya da durum fonksiyonu. 1850'de Alman fizikçi Rudolf Clausius tarafından ortaya atılan entropi kavramı, kimi zaman termodinamiğin ikinci yasası olarak da tanımlanır. Bu yasaya göre soğuk ve sıcak gazların kendiliğinden karışması, gazın bir vakum içine denetimsiz olarak yayılması ve bir yakıtın yanması gibi tersinmez süreçler sırasında entropi artar.

145 Filibeli, Huzuru Akl-ü Fen'de Maddiyyûn Meslek-i Dalâleti, s.111

146 Bkz. İzmirli, a.g.e., s.240-242

147 Henri Poincaré: (1854-1912) Fransız matematikçisi, kuramsal gökbilimci ve bilim felsefecisi. *Les Méthodes Nouvelles de la Mécanique Céleste* (Gök Mekaniğinde Yeni Yöntemler) adlı eserin sahibi olan Poincaré 1906'da Fransız Bilimler Akademisinin başkanlığına seçilmiştir. Dünyanın önde gelen dehalarından biri olarak kabul edilen Poincaré, özellikle matematik analizle, analitik mekanikle, gök mekaniğiyle, matematik fiziğiyle ve bilim felsefesi ile uğraşmıştır.

eylemsizliği ve bağıllık gibi alanlarda çalışmalar yapan fizikçilerden Langevin'e[148] göre madde; erimiş ve özelliklerini kaybetmiş esîrdir.[149]

Mütefekkirimizin, materyalist teorinin reddinde düşünce ve araştırmalarına müracaat ederek kendi tezleri için argüman sağladığı bilim adamlarından bazıları şunlardır: Fransız filozoflarından Eduard Le Roy[150] ve Emile Boutroux[151], bir Fransız fizikçisi olan Sadi Carnot[152], Yahudi asıllı İngiliz fizikçi Sir İsaac Newton[153] ve modern kimyanın kurucusu kabul edilen Fransız kimyacı Antoine Laurent Lavoisier[154]...

Ahmet Hilmi Bey maddenin aslının bilinmediğini, hatta dinamik ve mekanik kanunlarla izah edilecek hadiseler silsilesinde madde kavramına hiç gerek bulunmadığını, genel yasalar gibi görünen kainat kanunlarının da insan zihninin yasaları olduğunu belirtirken; "*Madde ve kuvvetin ebedîliği ve ezelîliği, varlığının kendiliğindenliği ve yaratılmamış olması, 'madde ve kuvvetin muhafazası' kanunundan çıkarılıyor. Evvela, bir şeyin imha edilememesi, onun ne yaratılamamış olmasını ne de kendi kendine varlığını gerektirmez. Ancak bunlar, gerçekten kendiliğinden mevcut ve varlığı şart olan bir zatın mahiyet ve durumları kabul edilsin. Bu durumda ise mesele,*

---

148 Poul Langevin: 1872 – 1944 yılları arasında yaşamış olan Fransız fizikçisidir.
149 Filibeli, a.g.e., s.127
150 Fransız filozof ve matematikçisi olan Le Roy felsefe, din ve bilimi uyumlu bir sentezle birleştirmeğe çalışmıştır. 1954'de ölmüştür.
151 Bir Fransız filozofu olan Emile Boutroux'a (1845 - 1921) göre, tabiatta zorunluluk yalnız görünüştedir. Mekanizm teorisi ve kanunları bizi yanlış olarak bir çeşit evrensel kadere inanmaya götürür.
152 Carnot (Nicolas Leonard): (1796 – 1832) Isı makineleri kuramına ilişkin Carnot çevrimini tanımlayan Fransız bilim adamıdır.
153 Isaac Newton: (1642 - 1727) Yerçekimi yasasını keşfetmesi ile ünlenmiştir. Newton, meşhur eseri "Principia Mathematica" yı yazdığında 17. yüzyılda bu eseri anlayabilenlerin sayısı üç ya da dördü geçmezdi. Newton, düşünceyi ifade etmenin oldukça fazla cesaret gerektirdiği bir dönemde, eserini kaleme almıştır. Her ne kadar Newton dindar bir bilim adamı olsa da kilisenin ağırlığı durumu zorlaştırıyordu. Şu ifadeler ona ait: "Güneş, gezegenler ve kuyruklu yıldızlardan meydana gelen bu en güzel sistem, ancak, akıllı ve kudretli Varlığın düşüncesi ve otoritesine göre meydana gelebilirdi. Bir körün nasıl renklerden haberi olmazsa, bizim de her şeyi bilen Tanrının eşyayı idrak etme ve anlama tarzı hakkında hiçbir fikrimiz yoktur."
154 Antoine Laurent Lavoisier: (1743 – 1794) Modern kimyanın kurucusu olarak kabul edilen Fransız bilim adamıdır. Fransız devriminde etkin rol oynayan Lavoisier 1794'de devrim mahkemesince ölüme mahkum edilerek giyotinle idam edildi. Lavoisier, yanma olayını açıklayan yeni bir kuram geliştirerek, bir yüz yıldan fazla kimyaya egemen olan filojistan kuramını çürütmüş ve kimyasal tepkimelerde maddenin korunumu ilkesini ortaya atmıştır.

madde ve kuvvet üzerinde kalmayarak onların kaynak ve esasına intikal eder."[155] demektedir.

Filibeli, materyalistlerin *"Hareket ebedî ve ezelîdir; hayat ihtiyarî olarak (spontanément) meydana gelmiştir; kainatta hayat devamlı ve bakidir; kainat, hayat, madde başlangıçsız ve kuvvet sonsuzdur."* şeklinde özetleyebileceğimiz temel parametrelerini, bir Alman fizikçisi olan Rudolf Emanuel Clausius'un[156] uzun yıllar süren araştırmalarından elde ettiği sonuçlardan hareketle çürütmeğe çalışır:

"Clausius gibi bir fizik alimi, sabit bir suretle karara sebep olacağını bildirdiği bir fizik kanunu ile anlatıyor ki bu kainat, akıl ve ilim bakımından bakî ve daimî, dönüp dolaşan hayatla kaim olmadığı ve bunu ispat edecek bir fırsat bulunmadığı gibi, 'devamlı bir ölüm' denilebilecek sınırlı bir duruma doğru gidiyor. Ve bizim için pek uzun olan zamanlardan sonra bu sınırlı duruma vasıl olacağı 'ilmî bir görüş' ile şimdiden görülebilir. Şu halde bu kainattaki kuvvetlerin muhtevasının toplamı olan hareket, genel hayatı devam ettirmeğe muktedir olamayacaktır."[157]

Filibeli Ahmet Hilmi, kendi döneminin en önemli maddecilerinden kabul ettiği biyolojik materyalizmin temsilcilerinden Ernest Heackel'in[158] görüşlerine de ciddi eleştiriler yöneltir. Mahiyeti fizyolojik soyutlama olan kuvvete, adeta yaratıcılık, idrak ve şuurlu faaliyet gücü vermek, bilim ve felsefeye uygun bir iddia değildir.[159]

İşte madde ile ilgili realite aslında bu iken, diyor Filibeli, *"Madde denilen hayalet, hakikat tahtına oturtuluyor."*[160] ve evrensel bir hakikatin tahtı sarsılmaya çalışılıyor.

---

[155] Filibeli, Huzuru Akl-ü Fen'de Maddiyyûn Meslek-i Dalâleti, s.117
[156] Rudolf Clausius (Julius Emanuel): 1822–1888 yılları arasında yaşamış Alman fizikçidir. Termodinamiğin 2. yasasını formüle etmiş ve termodinamiği bir bilim dalı haline getirmiştir.
[157] Filibeli, a.g.e., s.131
[158] Ernest Heackel: Mekanik materyalizmin sözcülerinden olan Heackel, 1834-1919 yılları arasında yaşamıştır. Bir biyolog olan düşünür, "Kainatın Muammaları" adlı eserinde, ruhu plazmanın bir fonksiyonu olarak gösterir.
[159] Filibeli, Allah'ı İnkar Mümkün mü?, s. 106-108
[160] Y.a.g.e., s. 107

O, kendi savını tasdik eden bilimsel sonuçların dahi sabit kalamayacağını, ilmin sürekli bir arayış içinde olduğunu ve değişimin daimi olduğunu vurgulayarak bu sahada "son söz"ün hiçbir zaman olamayacağını ekler. Zira daha düne kadar değişmez kabul edilen, tartışmadan arî sanılan kaideler; yeni buluşlarla sarsıntıya uğramış ve yerini yeni yasalara bırakmıştır. Şimdi yasa olarak kabul edilen her bir teori de bu süreci yaşamaya mahkumdur.

Materyalist felsefe ile İslam'ın bir arada bulunabileceğini savunan Celal Nuri Bey, mezkur eserinde "*geleceğin Müslüman'ı*" terkibiyle yeni ve ideal bir Müslüman profili çiziyor. Bu ifadeden anlaşılan materyalist felsefeyi özde kabul etmiş, içselleştirmiş, boşlukları ise sadece sembolik anlamda İslamî remizlerle doldurulmuş bir din anlayışıdır. Din, sınırları materyalist felsefe tarafından çizilmiş bir daire içinde yaşamını sürdürecektir; ama hayatın içinde çok geniş bir yer işgal etmemeli, her alana müdahil olmamalıdır. Eğer sınırlarını aşarsa, bireye eza verebilir; yani çerçevesi ve varlık alanı insan tarafından çizilmiş bir din tasavvuru söz konusudur.

Din; bu tayin edilen çerçeve içinde kaldığı sürece, ne kadar mukaddes ve değerli ise, hudutlarını ihlal ettiği anda da o kadar kıymetsiz ve zararlıdır. Bu materyalist anlayışın, tam bir sekülarizm olduğunu söylemek yanlış olmayacaktır. Dinin, hayat içinde vücut bulup, figüratif de olsa, kendini kabul ettirebilmesi için yazarın dine öngördüğü süreç; aslında tam bir sekülarizasyondur.

Celal Nuri Bey, bir taraftan İslam'ı bir din olarak yere göğe sığdıramazken; diğer taraftan da bilimi onun önüne geçirerek anlaşılması güç bir durum yaratmaktadır. Herhangi bir problemde din ile bilim karşı karşıya gelmişse, yazar, bu durumda bilimin söylediğini tercih ediyor. Böylece bilimi dinin önüne koyarak; bu ikisi arasında nasıl bir denge oluşturduğunu da göstermiş oluyor. Değerler grafiğinde müspet ilmi kriter olarak kabul ediyor ve İslam'ı da ona göre konumlandırıyor. Bir anlamda müspet ilmi sabit, İslam'ı ise değişken farz ediyor. Celal Nuri'ye göre, pozitif ilmin

gereklerine uymayan İslamî ilke ve öğretiler hususunda, sorun biz insanlardadır. Aslında, İslam'ın ne demek istediğini anlayamayan biz insanlarda.

"Netice, her ne ilmî bakımdan doğru ve müspettir, işte o İslam dinidir. Zira Hz. Muhammet'in tebliğ ettiği diyanet, maddi ve müspet hakikatler dışında bir şey ihtiva etmez. Etseydi batıllığı lazım gelirdi. Bu ise muhaldir."[161]

Celal Nuri Bey bu tutumuyla; dini dogmaların yerine bilimi tabulaştırarak kendine yeni bir idol yaratmaktadır. Ahmet Hilmi Bey ise daha düne kadar bilimde son söz olarak kabul edilen kimi hipotezlerin, bir süre sonra yapılan yeni araştırmalarla değiştiğini hatırlattıktan sonra; yazarın bu aşırı ilimci tavrına şöyle yaklaşıyor: *"...Lakin hangi araştırmacı, bu 'ilim imancılarına' bu yeni sınıf 'iman çobanlarına' uyar da dinin ebedi hakikatleri için bu geçici ilmî hipotezleri ölçü tutar?"*[162]

Oysa bilimde son hakikat diye bir şey yoktur. Bilim, sürekli olarak yenilenir, gelişir ve elde edilen yeni sonuçlar öncekilerin hükmünü ilga eder. Dinde ise bu durum, akait konusunda hiç yaşanmazken; şeriatta her dem yaşanır. Yani akide statik iken, şeriat dinamiktir. Şeriattaki bu değişim ve yenilenmeyi ise fıkhın kendi iç dinamiği olan içtihat müessesesi sağlar. Bugüne kadar aklı başında hiçbir ilim adamı da buna karşı çıkmamıştır.

Münevverimize göre asıl değerli olan ilim, ziraî ve sınaî ilerlemeyi sağlayan ve ekonomik kalkınmayla neticelenen ilimdir; bu itibarla muhterem ve lüzumludur. Bu memleketin, temelde bir inanç problemi yoktur. Elbette ki dinî düşüncenin de kendini çağın gerekleri ve "yeni duruma" göre, yenilemesi kaçınılmazdır; lakin sorunlar, temelde dinden kaynaklanmamaktadır. İhtiyaç felsefeye değil, pozitif bilimedir.

---

161 İleri, a.g.e. s.107
162 Filibeli, a.g.e., s.164

C- Genel Bir Değerlendirme

Şehbenderzâde Filibeli Ahmet Hilmi Bey, İslam toplumlarında ve medeniyetinde meydana gelen ilmî, fikrî, siyasî, askerî, iktisadî duraklama ve gerilemeyi gören ve yaşayan; bundan da ıstırap duyan her fikir adamı gibi, problemin nerede olduğunu araştırıyor. Sistematik bir şekilde meseleleri tespit ederek işe başlıyor ve çözümler üretiyor. Fikrî ve ilmî sahada ortaya çıkan sorunlara oldukça sağduyulu bir şekilde yaklaşıyor. Toplumun problemlerine çözüm üretemez hale gelen sosyal müesseseleri tenkit ederek; onları yenilenmeye davet ediyor.

Her şeye rağmen bir değişim süreci yaşanmaktadır; bu değişime direnenler olsa da bir sosyolojik olgu olarak bu tarihsel aralığın içinden geçilmektedir. Bu vetirede, İslam toplumunun tüm kurumlarıyla birlikte kendini sorgulaması gerekmektedir. Kıtalara hükmeden Osmanlı hastalanmış, yaşlanmış, kendini yenileyememiş ve çağa ayak uyduramamıştır. Bunun bir sonucu olarak tarih evrilmiş, dengeler değişmiştir. Dünya sahnesinin fotoğrafına baktığımızda, terazinin iki kefesinden birinde "hasta Osmanlı" diğerinde ise "Düvel-i Muazzama" denilen devletler yer almaktadır.

Buna bağlı olarak ekonomi alanında taşlar yerinden oynamış, Osmanlı batıya el açar hale gelmiştir. Sürekli toprak kaybeden Osmanlı Devleti, gün-be-gün küçülmektedir. Kaybedilen savaşlarda elden giden sadece "*toprak*" değil, aynı zamanda "*prestij*"dir. Özellikle; payitahtın beşiği olan İstanbul'da bir ahlaki çöküntü yaşanmakta, yerli değerlerin yerini Batılı değerler almaktadır.

Batı medeniyetinin yaşadığı hızlı değişim, Rönesans ve Reform hareketleri, Fransız İhtilali'nin yarattığı deprem ve köklü değişiklikler, beyaz adamın elinin daha önce değmediği bakir coğrafyaların keşfi, sanayi inkılabı, felsefe ve bilim sahasında yaşanan yeni gelişmeler ve bunlara bağlı olarak ortaya çıkan yeni felsefi akımlar...

Bilim, teknoloji ve düşünce alanındaki gelişmeleri yakından takip ederek kendini yenilemeyen Osmanlı, bu kaderi yaşamaya mahkumdu. Bu son kaçınılmazdı.

Şunu belirtmek gerekir ki şartlar değişim ve yenilenmeyi zorlasa da bunu başarmak tahmin edilenden daha zordur. Çünkü İslam medeniyetinin güç kaybetmesinin en önemli sebeplerinin başında, mutaassıp bir tutumla değişime direnmek gelmektedir. Sosyal doku, medeniyetin yapısı ve tarihî birikim açısından bunu anlamakta güçlük çekmiyoruz. Zira on üç-on dört asırlık bir medeniyetin ana dinamiklerini muhafaza ederek; bir çalkantıyı ve gerilimi yaşamadan, kendini kolayca yenilemesini ve değişen dünyaya ayak uydurmasını beklemek biraz safdillik olacaktır.

Resmetmeye çalıştığımız çalkantılı tablo bakımından konuya yaklaştığımızda şunu görüyoruz: O dönemin her bir aydını, bir şekilde bu sancıyı yaşamakta ve tedavi için arayıştadır. Farklı kültürel altyapı ve kimliğe sahip düşünürler, bu arayışta başka başka yerlere varmış olabilirler. Sorunlara farklı yaklaşmalarının ardından çözüm hususunda ayrışmaları pek tabiidir. Celal Nuri Bey ve Ahmet Hilmi Bey'in şahsiyetinde bu başkalaşmayı görmek mümkündür.

Filibeli'nin yaşadığı dönem için dikkate alınması gereken başka bir husus da şudur: Henüz karşılaştırılmalı tenkidî fikirlerin gelişmediği bir dönemde düşünür, gayet iyi tanıdığını anladığımız materyalist felsefe ile İslam düşüncesini karşılaştırmış ve bunu yaparken de bilimsel nesnellik ilkesine bağlı kalmıştır. Önyargılara düşmeden tahlillerini yapan Filibeli, ilk defa eski Yunan'da neşet eden maddeci nazariyenin ilkelerinin, aslında, tarih boyunca hiç değişmediğini; çağdaş materyalist filozofların eski prensipleri tekrardan başka bir şey yapmadıklarını söylemesi bugün dahi kabul gören bir düşüncedir.[163]

Buraya kadar yapılan tartışmalardan anlaşılmıştır ki materyalizm, insanın sahip olduğu manevi güçleri izaha kabiliyetsiz ve onları inkar için de kifayetsizdir.

Bidayetinde bir teorik felsefe olarak ortaya çıkan materyalizm, daha sonraları evrilerek sosyal hayatın her alanına sirayet eden ve bu alanlarda etkili olarak nizam veren bir doktrin haline gelmiştir. Dolayısıyla dinin

---

[163] Uludağ, a.g.e., s.187

hareket sahasını işgale yönelmiştir. Materyalizm, batı toplumunun yaşadığı kendine has tecrübenin ardından (Rönesans ve Reform hareketleri, Fransız İhtilali, aydınlanma, sanayileşme ve beraberinde yaşanan sekularizm) dinden boşalan yeri doldurmakta tereddüt etmedi. Zira yeni bilim felsefesiyle birlikte din, hayatın dışına itiliyor ve yerini materyalizm gibi beşeri doktrinler alıyordu. Fakat bugün gelinen noktada, ne materyalizm ne de başka bir beşerî ideoloji insanlığa huzur ve mutluluk getirmiştir. "*Kutsal*"ın yeri hiçbir zaman da başka bir şey tarafından doldurulamayacaktır.

II- ALLAH'IN VARLIĞI'NIN İSPATI

A- Allah'ı İnkar Mümkün Mü?

XIX. yüzyılda; makro düzeyde İslam dünyasının, mikro düzeyde ise Osmanlı'nın yaşadığı problemlere çözüm bulmak; Avrupa devletlerinin yakaladığı ilim ve fen seviyesine mümkün olan en kısa sürede ulaşarak fikrî, iktisadî, siyasî ve içtimaî geri kalmışlığı ortadan kaldırmak için yapılan teşebbüsler sonucunda batının felsefi ve ideolojik doktrinleri de İslam dünyasına girmiş oldu. Bu durum VIII. - X. Asırda; yapılan tercümeler ve fetihler sonucu İslam kültürünün İran, Bizans ve Yunan kültür ve düşüncesiyle karşılaştığında[164] ortaya çıkan tablo gibiydi. En temel fark ise, birincisinde etken konumda olanlar, şimdi edilgen pozisyondaydı ve ne yazık ki kafalar oldukça karışık idi. Müslüman aydınlar, bir medeniyete talip oluyorlar ve fakat ne kadarını iktibas edecekleri, nasıl alacakları ve bunların muhtemel sonuçları hususunda uzlaşamıyorlardı.

Avrupa devletleri ile ilişkiler neticesinde, oradaki yeni düşünceler ve gelişmeler kısa bir süre sonra İslam dünyasına intikal ediyordu. Bu yeni düşüncelerin bazıları, İslam coğrafyasında ilgi görüyor ve taraftar topluyordu. Zira gelişmiş, ilerlermiş "medeniyetin beşiği haline gelmiş" bulunan Batıya duyulan hayranlık bazı basiretleri köreltmişti.

---

[164] Mehmet Bayraktar, İslam Felsefesine Giriş, TDV Yayınları, Ankara, 1997, s.37

"Batı'dan gelen akım ve düşünceler arasında en tehlikelileri; şüphesiz tanrı fikrini reddeden ve bir din olarak İslam'ın temelini sarsacak olan materyalizm ve ateizm gibi görüşler olmuştur. Gerçekten de tercüme edilen eserler arasında, her şeyi madde ve kuvvete irca eden, bunların dışında bir güç tanımayan dolayısıyla, din ve Allah fikrini reddeden düşünceler bulunuyor, ayrıca gazete ve dergilerde çeşitli şahıslar tarafından bu düşünceler savunuluyordu. Bunun üzerine Allah'ın varlığı meselesine önem verilmeye başlanmış, bir yandan kelâm tarihinde Allah'ın varlığını ispat için kullanılan deliller ortaya çıkarılmaya, diğer yandan yeni akımlar dikkate alınarak farklı yaklaşımlar tespit edilmeye çalışılmıştır."[165]

Filibeli Ahmet Hilmi, özellikle *"Allah'ı İnkar Mümkün Mü?"* isimli eserinde Allah'ın varlığını ispat yoluna gitmiş ve inkarcı felsefelerin mantığını çözümlemeye çalışmıştır. Onun bu kitabında yazdıklarından ortaya çıkan ana fikir şudur: Allah, ruh, ahiret gibi dinin belli başlı inançlarını hem savunabilmek hem de çağın insanlarına anlatabilmek için ortaçağ kelâmcılığından felsefeye geçiş zaruridir.[166] İnkarı doğuran ekoller ve fikirleri anlatan Şehbenderzâde; *"İnkar nedir?"*, *"Allah'ı inkar mümkün müdür?"* gibi soruları yanıtlama gayretindedir. Mezkur kitabı yazma gayesini önsözde şöyle açıklar:

"Eser esas itibariyle; 'Vacibü'l-Vücûd'u, Nâmütenâhi'yi' ispat gayesiyle yazılmıştır. Sonra da felsefeye başlangıç görevi yapabilir. Bundan da başka, materyalizme ve ateizme kapılanların göstermek istedikleri delil ve sebeplerin ilmî ve felsefî kıymet ve niteliğini açık bir surette muhakeme ve eleştiri imkanı verir."[167]

Materyalizm, ateizm, spiritüalizm gibi döneminin felsefi doktrinlerini gayet iyi bilen Ahmet Hilmi Bey; bu maddeci akımların fikirlerini, kendi mantıklarıyla çürütmeğe çalışır. Ona göre inkar, *"Cenâb-ı Hakk'ı tanımamak"* demektir. Dini literatürde Cenâb-ı Hakk olarak ifade edilen gerçekliğe, bilim ve felsefede *"ilk sebep, sebepsiz sebep, mutlak zat, varlığın*

---

[165] Özervarlı, a.g.e., s.78
[166] Bolay, Türkiye'de Ruhçu ve Maddeci Görüşün Mücadelesi, s.130
[167] Filibeli, Allah'ı İnkar Mümkün mü?, s.20

kaynağı" gibi adlar verilir.[168] Filibeli'nin bilim ve fen temelli yürüttüğü mantıktan çıkardığı sonuç şudur:

"İlim ve fen demek, olaylar arasındaki münasebet ve bağıntılardan ibaret olan kanunlar, sebepler ve benzerlikler demektir. Şu halde, ilim ve fen kısmen birleştirilmiş insanlık bilgisi olur. Fakat böyle bir birliği mümkün ve meşru saymak için, nihai bir birliğe, kanunları dahi götürebilecek 'sebepten müstağni bir sebebe, bir Vücut-ı Mutlak'a ihtiyaç vardır. Bu ihtiyaç ret ve inkar edildiğinde ilim ve fennin temeli yıkılmış, insanlığın iftihar ettiği kültür ve medeniyet hiçe indirilmiş, şüphe yolu açılmış, bütün kültür hezeyan derecesine indirilmiş olur. Bundan dolayı, bu esastan yola çıkarsak inkarın (küfrün) gerçekte mümkün olmadığını görürüz."[169]

Yukarıda alıntıladığımız metinde de geçtiği gibi; Filibeli, hakiki manada bilim ve fen temelinde meseleye bakanların; bundan inkar değil, iman çıkarmaları gerektiğine inanmaktadır. Zira bilimin bizatihi kendisi ve vardığı sonuçlar, *"ilmen ve felsefi olarak inkarın mümkün olmadığını"*[170] ortaya koymaktadır. Nitekim, "İlim adamlarının şehadetine göre, bugünkü fizikten az bir şey anlayan, maddecilik – dinsizlik hastalığından uzak kalır."[171]

İnkarı "*gerçeğin tahrif edilmesi*[172]" olarak tanımlayan mütefekkirimiz, ilmî ve fennî sahada çalışmalar yapan kimselerin hiçbir şekilde Allah'ı reddedemeyeceğini savunur. İlmin ve fennin temelinde mevcut kanunları vazeden Vacibü'l Mutlak olduğuna göre; aynı sistematik içerisinden bu özü inkar eden bir sonucun çıkması olanaksızdır. O halde bu insanlar, gerçeği bildikleri halde kendi çıkar ve amaçları için hakikati saklamayı tercih etmektedirler. Bunun başka bir açıklaması olamaz.[173]

---

[168] Y.a.g.e., s.25
[169] Y.a.g.e., s.25
[170] Y.a.g.e., s. 26
[171] Bolay, a.g.e., s.284
[172] Filibeli, a.g.e., s.26
[173] Y.a.g.e., s.26

S. Hayri Bolay, Filibeli'nin ateistleri ikiye ayırdığını belirtir:

a) İlmi ateistler: Filibeli bu grubu, ilmin ve fennin ilerlemesine sebep olacakları için gerekli ve muhterem görüyor.

b) Yarı münevver ateistler: Müellif bu grubu çok tehlikeli buluyor ve "geniş gelire sahip, zevk ve sefahat düşkünü yarı münevverler ile İhtiyaç içinde kıvranan sefiller", şeklinde ikiye ayırıyor."[174]

İnkarın arkasında yatan sebepleri araştıran Filibeli, materyalist felsefenin dayanaklarını da çürütmeğe çalışır. Materyalist düşünce, ilim ve fen ilkeleri gereği Allah'ın varlığını reddeder. Metafiziği hiç hesaba katmadan temellendirilmiş olan modern bilimin, kendi sistematiği içerisinde kalarak yaptığı araştırmalar sonucu vardığı nokta, maddeden başka bir şey değildir. Madde her şeydir, gayrısında bir varlık mevcut değildir.

Pozitivist felsefenin kurucusu olan Auguste Comte'un,[175] insanlığın tefekkür devrelerini tasnif ettikten sonra din devrinin geçtiğini ve şimdi insanoğlunun pozitif ilimler döneminde bulunduğunu iddia ettiğini hatırlatır Filibeli. Ona göre pozitif bilimler, bir vicdanda yüce duyguların bulunmasına engel değildir. Bir insanın çok bilgili bir cerrah olması, onun vicdanında yüce hakikatlere dair inançların bulunamayacağına delil olamaz.[176]

Filibeli pozitivist felsefenin aksine; insanın Allah'ın varlığına yine felsefi yöntemle ulaşacağını savunur. Zira ispat-ı vacip için de "*niçin*" sorusuna müracaat etmek gerekir.

"Herhangi bir olaya bakılsa, onda vahdet, vücûb, bekâ vs. gibi insan idrakinin zaruri olarak varlıklarına ulaşabildiği özellikleri ve sıfatları

---

[174] Bolay, Türkiye'de Ruhçu ve Maddeci Görüşün Mücadelesi, s.144

[175] Auguste Comte: 1798-1857 yılları arasında yaşamış olan pozitivizmin kurucusu Fransız filozofu. Temel Eserleri: *Course de Philosophie Positive* (Pozitif Felsefe Dersleri), *Système de Politique Positive* (Pozitif Politik Sistem).

Comte'a göre, inançların herkesçe ortak olarak benimsenmediği, düşüncelerdeki anarşinin toplumdaki anarşiye yol açtığı bir çağda, kurtuluşu sağlayacak tek çözüm pozitivizmdir. Öte yandan bütün sistemin anahtarı dindir; bununla birlikte, Comte'un yeni dini insanlığa inanmaktan oluşacaktır. Buradan da anlaşılacağı üzere o, bir tür insanlık dini kurmaya çalışmıştır. Onun bu yeni dini, ayin ve törenlerine kadar Hristiyanlık'ın bütün inançlarına bağlıdır, fakat o, Tanrının yerine insanlığı, ermişlerin yerine de bilginleri geçirir. (Bkz. Felsefe Sözlüğü, Ahmet Ceviz, Paradigma Yayınları, İstanbul - 2002)

[176] Filibeli, Üss-i İslam, s.8

göremez. Halbuki, bu olayların bütününde, yani evren tasavvurunda bir düzen, bir tür boyun eğmişliği gösteren bir birlik ve süreklilik görür. Olayların hiçbirinde ayrı ayrı mevcut olmayan bu özelliklerin, bu bütüne nereden ve nasıl geldiğini ve bu izafî şeylerin kimin yaratması ve eseri olduğunu araştırır. Böyle bir ilerleme ve yükselme ile 'varlığı vacip ve zaruri, sebepten münezzeh ve müstağni, zatı ile mevcut ve sebeplerin yaratıcısı olan' bir tasavvura ulaşır ki bu yüce Allah'tır."[177]

Felsefî anlamda inkarın dinî inkar kadar sade ve basit olmadığını gören Filibeli, bu ayrıma dikkat çeker ve aslında din hissi mevcut olmakla beraber, meseleye yaklaşım tarzlarının onları inkara götürdüğünü belirtir:

"Varlığın hakikatini, ilim ve mantık kuvvetiyle bozmaya kalkışan ve tahlilinin gayesinde 'Uluhiyyet ve Hakikat' olmayan bir tasavvuru, Hak ve hakikat yerine koymaya uğraşan bir adam, din hissinden bile uzaklaşmış ve inkarı kasten ve ilmen meslek edinmiş olur. Şu halde kafir unvanına hak kazanmış olur. İnkarcı olur."[178]

Düşünürümüz Allah'ı inkar etmenin ilmen mümkün olamayacağını anlatmaya çabalarken, daha çok bu meslek erbabını muhatap seçmiştir.

"Vacibü'l-Vücûd demek, bize, en derin bir tecrübe ile malum olan kendi kimliğimizi ve bizi kuşatan evreni anlamak ve izah etmek için muhtaç bulunduğumuz bir külli ve nihai hakikat demektir. Eğer, akıl ve düşüncelerimizden bu gerçeği çıkarırsak, hiçbir şeyi açıklama imkanı kalmaz."[179]

Gazali'den Descartes'e kadar pek çok ilim adamı gibi Filibeli de inanç konusunu, hayatın anlamıyla birlikte tezekkür eder ve fıtrî olduğunu düşünür. İnsan tabiatında mevcut fıtrî imanın zıddı; şüphedir. İlmî şüphe ve çoğu zaman bunun bir sonucu olarak ortaya çıkan inkar nedeniyle, öteden beri bir "*aklî akaid ilmi*" meydana gelmiş ve ispat-ı Sânî maksadıyla deliller

[177] Y.a.g.e., s.9
[178] Filibeli, Allah'ı İnkar Mümkün mü?, s.27
[179] Filibeli Ahmet Hilmi, "Üss-i İslam", Hikmet Matbaası, İstanbul, 1914, s.4

aranmıştır.[180] Yakın devir kelâmcılarının, en fazla fıtrat ve nizam deliline yer verdiği gözlemlenmektedir.[181]

Filibeliye göre; hayattan Allah inancını söküp attığınız zaman akort bozulur ve geriye sadece bir anlamsızlık kalır. Allah inancı, yaşamın anlamını oluşturur. Tabiatı, insanı, hayatı, evreni; bunların mahiyet ve gayesini kavrayabilmek için inanç şarttır ve bunlara anlam katan da yine inançtan başkası değildir.

"Allah'ı 'ilme mahsus kat'i bir tecrübe metoduyla' ispat mümkün olmasa bile, onun kabul edilmeyip inkarı, daha büyük bir imkansızlıkla mümkün değildir. Kaldı ki beşer aklı, gerek kendi prensiplerine ve ilme dayanan bir çok ispat ve delillerle maddenin kendiliğinden varlığını ret ve Allah'ı kabul ediyor."[182]

Filibeli, yukarıdaki sözlerle, bir taraftan maddenin kendiliğinden varolduğunu savunup Allah'ı inkara kalkışan materyalistlere cevap verirken; diğer yandan insanın yaratılışında, doğasında var olan inanma ihtiyacına gönderme yapmaktadır.

Ahmet Hilmi Bey, bir taraftan çeşitli şekillerde Allah'ın varlığını ispat ederek imanı rasyonalize etmeye çalışırken, diğer yandan da inkarcı felsefelerle mücadele etmektedir. Onun bu mücadelesinin milli, içtimai ve kültürel veçheleri vardır. Salt dini bakımdan değerlendirmenin eksik ve yanlış kalacağı ortadadır.

B- İspat-ı Vacip

Filibeli, Allah fikrinin insanla kaim olduğunu düşünür. Ona göre Allah inancı, insanın düşünce dünyasının ruhu ve özüdür. Hayatı ve her türlü varlığı anlayabilmek için "Mutlak Varlık" fikrine şüphesiz ihtiyaç vardır.[183]

---

[180] Filibeli, Üss-i İslam, s.31
[181] Özervarlı, a.g.e., s.79
[182] Filibeli, Huzuru Akl-ü Fende Maddiyyûn Meslek-i Dalâleti, s.118
[183] Filibeli, Üss-i İslam, 68

Yaratıcının varlığının vücubiyyet ifade ettiğini belirten düşünür, bize felsefedeki ontolojik delili hatırlatmaktadır. Zira ontolojik delilin özü de "*Yokluğunun düşünülmesi mantıken muhal olan varlık*" ilkesine dayanmaktadır. O, din ve felsefe sebebiyle bilimden uzaklaşılamayacağı gibi; bilimin de nihai hakikati, inkar değil ikrar etmek zorunda olduğunu vurgular.

Mütefekkirimiz Allah inancını ortaya koyarken, temeli septiklerin şüpheciliğine dayanan idealizm taraftarlarının çarpık fikirlerini de reddeder. İdealistler; varlığın, sadece bu varlık hakkında edindiğimiz düşüncelerden ibaret olduğunu, düşünceden bağımsız bir gerçekliğin bulunmadığını iddia ederler.[184] Ona göre, "*Cenâb-ı hak bir mücerret fikir olmadığı gibi, sonradan yaratılma ve bölünebilirlik ifade eden hiçbir tasavvurla ifadesi mümkün bir şey değildir.*"[185] Vacibü'l-Vücûd'u bir soyut fikirden ibaret addetmek tümüyle dayanaksızdır.

Filibeli, insan idrakinin mutlak ve sonsuz bir varlığı marifete güç yetirip yetiremeyeceğini merakla sorar. Burada "marifet" kelimesini özellikle seçer. Çünkü ona göre Allah; maruftur, malum değildir. Allah'ın bilinip bilinemeyeceği konusunda şunları kaydeder: "*Acaba idrakimiz mutlak ve sonsuzu marifete güç yetirebilir mi? Bu soruya hayır cevabı verenler çoktur. Onlara göre, bilinmek, sınırlandırılmış olmaktır. Cenab-ı Hak ise sınırsız ve mutlak olduğundan bilinemez. Bu iddia bir hakikat değil, çünkü bir aşırılıktır. Bunun karşılığı da tamamen bilinir iddiasıdır ki her ikisi de batıldır. Mutlak tam olarak bilinemez.*"[186]

Ona göre, akıl yoluyla Hakk'ı itiraf etmek mümkün; ama bilip anlamak, kolayca sözcüklerin kalıbına sığdırabilmek pek o kadar mümkün değildir.[187]

Bu ibarelerden hareketle yazarın, Allah'ın bilinmesi meselesinde ilk bakışta agnostik bir tavır aldığı zannedilebilir. Oysa agnostikler, gerçek ve mutlak varlığa akıl ve bilgiyle değil de ancak imanla ulaşılabileceğini

---

184 Sosyal Bilimler Ansiklopedisi, s.207
185 Filibeli, Üss-i İslam, s.25
186 Y.a.g.e, s.24
187 Filibeli, Âmâk-ı Hayal, s.34

savunurken; o, bilimsel ve felsefi yöntem ve akıl yürütmelerin Allah'ın varlığını ispatta geçerli yollar olduğunu kabul eder.

Filibeli'nin eserleri incelendiğinde, Allah'ın varlığını ispat etmede özellikle iki delil zikrettiği görülür: Birincisi, kainat ve bundaki muazzam nizam. İkincisi ise, zübde-i âlem nazarıyla bakılan ve ibretle bakıldığında bir harika olarak adlandırılabilecek insan ve vicdanı. Teolojide kısaca "kozmolojik delil" ya da "âlem delili" şeklinde ifade edilen bu delilde, kozmozdan ve onun muntazaman işleyişinden bir Yaratıcı fikrine ulaşılır. Bu delil için, bilinen en eski delil denebilir.

"Kainat ve insan vicdanı birer ilahi delillerdir ki onların her noktasında onun sanat ve kudreti görülür ve bu şehadet ise Allah'ı bilmedir."[188]

Yazar, bu noktada Kuran'dan da deliller getiriyor.

"İnsanlara ufuklarda ve kendi nefislerinde ayetlerimizi göstereceğiz ki onun (Kuran'ın) gerçek olduğu, onlara iyice belli olsun. Rabb'inin her şeye şahit olması yetmez mi?"[189]

Ayetteki "ufuklar" ibaresinden insanı çevreleyen dış âlemin; "kendi nefisleri"nden de insanın biyolojik ve ruhi yapısının kastedilmiş olması muhtemeldir. Gerçekten de hem evren ve onun işleyişi hem de insanın bedeni ve ruhi yapısıyla ilgili bilimin geldiği son nokta göstermektedir ki bu büyük ve küçük âlem harikuladelikler ile doludur. Kendiliğinden meydana gelmiş olması akılları zorlamaktadır. Basiretle bakan gözler için, her iki âlem de bir yaratıcı varlığı elzem kılmaktadır. Klasik kelâmın metotlarından biri olan eser-müessir argümanını da kullanan Filibeli, yaratılan şeylerin bir "emir"den ibret olduğunu belirtir ve ekler: *"Eser ile müessir arasında ilgi bulmamak, eseri sebepsiz bırakmak ve müessiri de inkar etmektir."* [190]

"Hakikatte varlık, ancak Yaratıcının Zât'ına hastır. Fiiller ve şeyler, İlahi Zât'ın kayyûmiyetine muhtaç ve birer emir olduklarından hakiki ve zâtî

---

[188] Filibeli, Üss-i İslam, s.28
[189] Fussilet / 53
[190] Filibeli, a.g.e, s.28

birer varlığa sahip değillerdir. Binaenaleyh vahdet-i vücut demek, Yaratıcı Zât'ı insan, taş, sema, toprak, melek v.s. şeklinde anlamak olmayıp Vacibü'l-Vücûd'un birliği ve varlıkların son tahlilde emir ve irade oluşu demektir."[191]

"İslam Kelâmı'nda Vacibu'l-Vücûd, bir şahıs sayılmadığı gibi nihayet mücerret bir fikir demek olan bir "remz – sembol" de değildir. Vacibu'l- Vücûd yine İslam Düşüncesine göre, tabiat kanunlarını keyfince yani, nakıslara mahsus birbirine bağlı ve yahut vaki olan düzeltme ile değiştirmez. Şu kadar ki tabiat kanunları denilen şeyler 'emr, şe'n, kelimetullah'tır." [192]

Yukarıdaki ifadelerden de anlaşılacağı gibi, Filibeli'nin düşünce dünyasında vahdet-i vücut anlayışı önemli bir yer işgal etmektedir. Onun panteizme yakın gibi duran düşüncelerini ayrıştırmak için çaba sarf ettiğini de görüyoruz. Panteizme göre; madde ve ruh müstakil bir varlığa sahip olmayıp, bütün varlıkların tek sebebi kabul edilen üstün bir cevherin sıfatları ve görünüşleridir. Panteistler, Allah ile âlemi aynı ve O'nu âlemin yegane cevheri sayarlar. Onların nazarında; Zat-ı Bâri'nin âlemden ayrı, müstakil bir varlığı ve şahsiyeti yoktur.[193]

"Yaratıcı Zât kainatla sınırlı değildir. Cenâb-ı Hak için 'kainattır ve yahut kainatın aynıdır ve içindedir', demek nasıl batıl ise, kainatın dışındadır demek de o kadar batıldır."[194]

Hilmi Bey, vahdet-i vücut nazariyesini de Allah'ın varlığını ispat yolunda kullanmaktadır. Ona göre; vahdet-i vücut, insanlığın fıtrî dinidir. Asıl prensip kabul ettikleri varlığın maddi tezahürlerine fazla itibar gösterenler, bir ifrat yolu tutarak maddeciliğe ulaşmışlardır. Maddi tezahürleri fazla ihmal edenler ise ruhçuluğa ulaşmışlardır.[195]

Kainatın kendi kendini açıklamaya kadir olmadığını ifade eden Filibeli, onun nizamının ahengine bakıldığında mutlak surette bir *"üss-i*

---

[191] a.y.
[192] Filibeli, Huzuru Akl-ü Fende Maddiyyûn Meslek-i Dalâleti, s.96
[193] Bolay, Felsefi Terimler Sözlüğü, Panteizm Maddesi, s.201
[194] Filibeli, Üss-i İslam, s.29
[195] Filibeli, Allah'ı İnkar Mümkün mü?, s.207

müdîr", bir "*mutlak kudret*" ihtiyacının hâsıl olduğunu belirtir. Bu, algı ve araştırmanın zorunlu neticesidir. İşler ve hareketlerin çokluğu dahi bir birliğe işaret etmektedir. Âlemdeki çokluğa ve cümbüşe rağmen hüküm süren ahenk, bizleri bir düzen vericiyi düşünmeye icbar eder. Âlemin yaratılış ve işleyişini tabii kanunlarla izah etmeye kalkanları da sert bir şekilde eleştiren Filibeli, tabii kanunları kimin ihdas ettiğini sorar ve ekler :

"Kanunlar bir ilişkiler manzumesi ve demek ki bir mücerret fikirdir. Olayları açıklasa da kendi kendini açıklayamaz. Şurası da var ki bu kanunlar son tahlilde, insan idrakinin kendi tahlilleri olup onları algılaması ve onlardan haberi olması sebebiyle dış dünyaya uyguluyor. İnsan, varlığı zorunlu olmadığından kendi varlığını kendi zatıyla açıklayamaz ki tabii kanunlara dayanak ve son hakikat olabilsin."[196]

Ahmet Hilmi Bey; fizik, kimya, biyoloji gibi pozitif ilimlerin müktesebatından kanıtlar getirerek; dinin önemli parametrelerinden biri olan evrenin yaratılışını inkara kalkışanlara yine bilimsel bir üslup ve dilden yararlanarak yanıt verir. Kelâmda hudûs delili diye adlandırılan ve "Her hâdisin bir muhdisi vardır." şeklinde özetlenebilecek delile, Filibeli'nin pek sık başvurduğu görülür.

"Maddeye kırılıp kopmaksızın ince, uzun tel halini veren kimdir? Neden kainattan, maddenin sonsuzluk ve özelliklerinden bahsediliyorken "entropie" prensibi unutuluyor? Maddeye hareket ve gerilme halini veren ve bu suretle kuvvetleri meydana getiren nedir? Maddede moleküllerin hareketi düşüncesi kabul edilebilir. Ve çünkü olayları anlamaya yardımcı ise de bu hareketin maddeye nereden geldiği her zaman sorulacak şeydir."[197]

İnsan ve evrenin tesadüfen ya da tabiattaki doğal kanunlar sonucu meydana geldiğini savunmanın, sadece Allah'ı inkar değil; aynı zamanda aklın düsturlarını ve tabii kanunları da inkar anlamına geldiğini vurgulayan yazarımız, Vacibü'l-Vücûd'a ulaşmak için insaf ve akla ihtiyaç olduğunu

[196] Filibeli, Üss-i İslam, s.32
[197] Filibeli, Huzuru Akl-ü Fen'de Maddiyyûn Meslek-i Dalâleti, s.111

kaydeder. *"Bir şey için, kendi kendine böyle olmuş demek, bilimin en büyük nefretle ele alacağı bir sözdür."*[198]

Allah'ı her türlü insanî ilinti ve tasavvurdan müstağni kılan yaygın kelâmî anlayışı, mütefekkirimizin de sürdürdüğünü müşahede ediyoruz. O, Tanrı'ya izafe edilecek zaman ve mekan sınırlaması gibi, sınırlamanın her çeşidine karşıdır. Ona göre "mekandan münezzehlik", ilahî vahdetin aslî unsurudur.[199]

"Doğu da Allah'ındır batı da. Nereye dönerseniz Allah'ın yüzü (zatı) oradadır. Şüphesiz Allah'(ın rahmeti ve nimeti) geniştir. O, her şeyi bilendir."[200]

Hilmi Bey, Yaratıcının "*emirden ibaret hadiselere*" dahil olacağını mümkün görmeyi; "idrak temizliğine ulaşamamak" şeklinde nitelendirir.[201]

Sıfatları ise remz-i marifet olarak nitelendiren Filibeli, sıfatları kabul etmekle beraber antropomorfik yaklaşımdan da sakınılması gerektiğini kaydeder. Zira Zat-ı Bari'yi insana benzetmek ya da insana kıyas etmek batıldır. Allah hakkında söylenilen özellikler ve sıfatların bütünü, zatının tecellileri ve aynıdır. Mamafih o, Allah'ı sıfatlarla anmanın biraz zorunluluk olduğunu da söyler:

"Var olan şeyleri Yaratıcı Zât'a bağlamak mecburiyetinde olduğumuzdan dolayı 'görücü, bilici, hissedici, işitici v.s.' gibi isimler veririz. Fiil ve olayların yaratıcı kaynağı olan Yaratıcı Zât'ın görmez işitmez v.s. olması imkansız olduğu gibi 'gözle görür, kulakla işitir, şartlarla görür, şartlarla işitir' olması da imkansızdır. Hiddet, gazap, teessür, üzüntü, infial, lezzet alma, ferah, ruh genişliği gibi özellikler, bizim anladığımız manada Yaratıcı Zât'a nispet olunamaz."[202]

---

[198] Y.a.g.e, s.34

[199] Filibeli, İslam Tarihi, s.647 Ahmet Hilmi Bey, bir gün Maliki imamlarından birinin yazdığı bir eserde şöyle bir ibareye rastlar: "Bütün mekanlarda ilmiyle mevcut ve arş fevkinde zatıyla mevcut". O, bunun arş denilen bir mekanda mukim bir Tanrı imajı resmettiğini, bunun ise korkunç bir şey olduğunu belirtir.

[200] Bakara / 115

[201] Filibeli, a.g.e, s.27

[202] Filibeli, Üss-i İslam, s.25

Şehbenderzâde maddecilere karşı yazdığı reddiyede, akaitçilerin Allah telakkisinin insan şeklinde olduğu iddiasına karşın; antropomorfizm ve Allah'ın sıfatları gibi sistematik kelâmın meseleleri hakkında fikirlerini açıklar. Filibeli, sanat eseri ve sanatkar arasındaki ilişkiden hareketle, sıfatlar konusuna yaklaşıyor. Ona göre, müşebbihenin inancında olduğu gibi Allah'ın herhangi bir teşbih ile nitelendirilmesi yanlış olur, bundan kaçınmak gerekir; fakat her benzetme de antropomorfizm değildir.

"Bir adam, bir saat görse ve saatteki sanat izlerini ve mahareti anlasa ve bundan hareketle dese: 'Bu saatteki sanatı yapan zat sanatkarmış.' Acaba bu kaba bir antropomorfizm mi olur yoksa insanın yaratılışında saklı olan bir bilgi edinme mi olur? Her düşünebilen insan, kendini akıllı, gören, duyan, gücü yeten (ilh.) olduğunu biliyor. Yalnız kendisinin başlangıçsız ve sonsuz olmadığını, kendi kendine var olmadığını; aksine hayatı kuşatan amillerden başlayarak nihai bir esasa kadar formel bir kavrama muhtaç bulunduğunu ve kendisinin en mükemmel bulunmadığını bilir. Kendisine bu vasıfların yokluktan gelemeyeceğini ve çünkü yokluktan varlık çıkabilmesini düşünmenin bir hezeyan olduğunu düşünüyor. Ve neticede, mademki canlıyım ve aynı zamanda hayatım şartlıdır, elbette benim ve bu hayatımın çıkış yeri, illet ve esası olan şey de canlı ve mevcuttur, diyor. Acaba yapılan iş, meşru ve makul bir bilgi edinme midir, yoksa bir antropomorfizm mi? Acaba böyle düşünen bir adam, kendisindeki sınırlı vasıfları Allah'a atf mı etmiş oluyor, yoksa atfa muhtaç olan bu vasıflara sonsuz ve mükemmel bir kaynak mı aramış oluyor?"[203]

Filibeli, insan ruhu üzerinde ciddi bir araştırma ve hakiki bir tahlilin, Vacibü'l-Vücûd'a ulaşmak için en tecrübî metot olduğuna inanır. Belki de bu inancı yüzünden olacak ki ruh ile ilgili müstakil bir eser yazmış ve diğer bazı eserlerinde de bu konuya geniş bir yer ayırmıştır.

[203] Filibeli, Huzuru Akl-ü Fende Maddiyyûn Meslek-i Dalâleti, s.167

III- RUHUN VARLIĞI

Filibeli Ahmet Hilmi'nin yaşadığı dönemde, maddeciler ile ruhçular arasında tam bir mücadele yaşanmaktaydı. Osmanlı topraklarına yeni fikirler girmekte, bunların temsilciliğini özellikle bazı düşünürler yapmakta ve topluma telkin etmekteydiler. Bu zararlı ideolojilerin yayılmasına karşı koymak için de yine kimi ilim erbabı fikrî bir mücadele sürdürmekteydi.

Materyalist fikirlerin sözcülüğünü Bahâ Tevfik, Abdullah Cevdet, Celal Nuri İleri üstlenmişken; karşılarında özellikle Şehbenderzade Ahmet Hilmi ve İsmail Fenni Ertuğrul* var idi.[204] Bu iki isim, maddeciliğe karşı yürüttükleri mücadeleleri ile aynı zamanda II. Meşrutiyetten sonra kelâmdan felsefeye geçişi temsil etmektedirler.[205]

Meselenin başında belirtmek isteriz ki Filibeli, madde ve ruh düalizminde ruhu ön plana çıkarıp; hayatın anlamını sadece maddeye irca eden ve her şeyin merkezine maddeyi yerleştiren materyalistlere karşı ruhun varlığını ispat gayesiyle muhtelif eserlerinde ve makalelerinde, pek çok görüş beyan etmiştir. Bunun için yerine göre tasavvufa ya da felsefeye müracaat etmiştir. Spiritüalistlerin fikirlerinden alıntılar yaptığı gibi, bilimsel argümanlar da zikretmiştir. Fakat çeşitli felsefelerin (spiritüalizm) veya bilimlerin donelerine başvurmuş olması, onu ne spiritüalist ne de bilimci yapar. Münevverimiz, ruh konusu başta olmak üzere; felsefî ve kelâmî düşüncelerini ifade ederken her zaman madde ve ruh, fizik ve metafizik dengesini gözetmiştir.

Maddenin her şeyin başı sayıldığı, her şeyin maddeye irca edilerek ruhsal olanın inkar edildiği ve materyalizmin yıkıcı bir şekilde alabildiğine yaygınlaştığı bir çağda Filibeli'nin; ruhu ve ruhî olanı, önemseyen bir tavırla

---

* İsmail Fenni Ertuğrul, 1855'de Tırnova'da doğmuştur. 20 yaşında en küçük kardeşiyle birlikte, İstanbul'a hicret edip çeşitli devlet memuriyetlerinde bulunmuştur. 1946 yılında vefat etmiştir. "Maddiyyun Mezhebinin İzmihlali" (Maddeciliğe reddiyedir), "Kitab-ı İzale-i Şükûk" (Dozy'nin 'Tarih-i İslam'ına reddiyedir)ve "Envâr-ı Hakikat" önemli eserlerindendir.

[204] Bolay, Türkiye'de Ruhçu ve Maddeci Görüşün Mücadelesi, s.7

[205] Y.a.g.e., s.269

öne çıkarması ve bu konuda entelektüel bir birikim ortaya koyması; onu spiritüalist şeklinde nitelemek için kafi gelmez diye düşünüyoruz.[206]

Filibeli kendini hakikat yoluna adamış; hayatı boyunca da ulaştığı ve inandığı hakikatleri müdafaa edip bunları yaymaya çalışmıştır. Ona göre hakikat yolcusu önce kendini tanımalı; yola kendinden çıkmalıdır.

Münevverimiz, materyalistlerin varlığını inkar ettiği ruhu o kadar çok savunmuş ve bu konuda araştırmalar yapmıştır ki yazdığı romanlardan, bilimsel eserlerine kadar pek çok ürününde ruhun varlığından ve çeşitli hallerinden söz ederek, onu inkara kalkışanlara cevap vermiştir.

Psikoloji biliminin sahasında kalacak bir nitelik taşıyan "*İlm-i Ahvâlü'r-Ruh*" adlı eserinde, ruh meselesine kelâmcı gibi değil de Psikoloji bilgini gibi yaklaşmıştır. Canlının özellikleri, duyular, içgüdü, hareket, refleks, zeka, vicdan v.b. konuların ele alındığı bu eserde; ruhu insan hayatının ana unsuru sayar ve ruhun basit bir tanımını verir. Filibeli, yukarıda sözünü ettiğimiz kavramları tahlil ederek, ruhu beyin fonksiyonlarından ibaret kabul eden materyalistlere cevap verir:

"Hayat-ı insaniye, küremizde bulunan eşkâl-i hayatın en mütekamilidir. Bu hayatı meydana getiren, ittihat ettiği madde-i câmideyi, uzvî ve zîhayat kılan amile 'ruh' diyoruz ki insandaki en yüksek tezahüratı "akıl ve tefekkür"dür."[207]

İslam kelâmında ruhun mahiyeti ve ölümden sonraki durumuyla ilgili pek çok tartışma yapılmıştır; ama bunların hiçbiri bu bahiste son söz olmamıştır. Ölümden sonra ruha ne olduğu hakkında çeşitli görüşler ileri sürülmüştür: Bir kısım ulemâ, ruhun da beden gibi öldüğünü savunmuştur. Bunların delili, "Celal ve ikram sahibi Rabb'inden başka her şey yok olacaktır"[208] ayetidir. Ruhun bekasını müdafaa edenler ise şehitlerle ilgili bazı ayetleri kanıt getirir.[209] Bu gruba göre ruh ölmeyecek ve yine Allah

---

[206] S. H. Bolay, İsmail Fennî Ertuğrul ve Filibeli'yi spiritüalizmin Türkiye'deki temsilcileri olarak gösterir. (Bkz. Bolay, Felsefi Doktrinler Sözlüğü, s.256) Z. Uludağ ise, hazırladığı "Ş.F.A.H. ve Spiritüalizm" adlı doktora tezinde mütefekkirden ruhçu şeklinde bahseder. (Uludağ, a.g.e., s.270)
[207] Filibeli, İlm-i Ahvalü'r-Ruh, Hikmet Matbaası, İstanbul, 1327, s.27
[208] Rahman /27
[209] Âl-i İmran / 169

tarafından bedene döndürülene kadar ya nimetlenecek ya da cezalandırılacaktır.[210]

Ahmet Hilmi Bey ise, ruh etrafında yapılan tartışmalara girmeden evvel problemi tanımlama yoluna gider. Ona göre tartışma, ruhun bekası ve mahiyetindedir. Ayrıca; ruh cevher midir, değil midir? Cesedin fenasından sonra ruh ne olmaktadır?

"Genel anlamda, insanın, bir cesetle bir ruhtan meydana geldiğinde tartışma yoktur. Bütün ihtilaflar ve güçlükler ruhun genel anlamda varlığında değil, bedenden ayrı ve mahiyet itibariyle başka bir şey olup olmadığında ve bedenin değişmesindedir."[211]

Ahmet Hilmi Bey, fikrî sahada mücadele ettiği materyalistlerin aksine ruhun; bedenden ayrı, bağımsız bir varlığa malik, ancak mahiyetinin meçhul olduğunu kabul ediyor. Ayrıca ruh; idrak, hassasiyet ve irade gibi eserleriyle tezahür etmektedir. Filibeli, insana "*benlik*" şuurunu veren şeyin de ruh olduğunu iddia eder. İnsanda "ben" diyen ve bütün ruhî halleri kendisine izafe eden ruhun ta kendisidir.[212] Burada, düşünürün kelâm külliyatının kadîm argümanlarından istifade ettiğini de görmekteyiz.[213]

Kant'ın[214] tenkit metodu gereği ileri sürdüğü "*Mahiyetler ve zatiyet idrakimiz tarafından bilinemez.*" fikrine katılan Filibeli, bunu idealleştirmenin bizi yanlışa düşürebileceğine de işaret eder.

"Şu kadar ki bir şeyin hakikatini tamamıyla bilmemekle o şeyi hiç bilmemek ya da o şeyi bilinemez diye iddia etmek arasında büyük bir fark olduğunu unutmamak lazımdır."[215]

---

[210] İbn Kayyım el-Cevziyye, Kitabü'r-Ruh, (Çev. Şaban Haklı), İz yayıncılık, s.47
[211] Filibeli, Allah'ı İnkar Mümkün mü, s.79
[212] Y.a.g.e., s.80
[213] Krş. Fahru'd-din er-Râzi, Meâlimu Usûli'd-Din, (Çev. Nâdim Macit), s.103
[214] İmmanuel Kant: 1724-1804 yılları arasında yaşamış olan ünlü Aman filozofudur. Temel Eserleri: *Kritik der Reinen Vernunft* (Saf Aklın Eleştirisi), *Kritik der Pratischen Vernunft* (Pratik Aklın Eleştirisi), *Kritik derUrteilkraft* (Yargı Gücünün Eleştirisi).
Modern felsefenin gelişim seyrine uygun olarak epistemolojiyi ön plana çıkarmış olan Kant, öncelikle Hume'dan etkilenmiştir. Kant, felsefedeki ilk ve temel misyonun bilimi temellendirmek, daha sonra da ahlakın ve dinin rasyonelliğini savunmak olduğuna inanmıştır. (Bkz. Felsefe Sözlüğü. Ahmet Ceviz, Paradigma Yayınları, İstanbul - 2002)
[215] Filibeli, a.g.e, s.79

Şehbenderzâde, ruhun kendi hâdisâtından başka öz varlığını da bildiğini belirtir ve bunu çeşitli şekillerde ispat etmeğe çabalar.[216] Bununla birlikte; ruhun cesede ve bütün işlerimize amir ve hakim olduğu düşüncesinin tutarsızlığını savunan Filibeli, panteistlerin durumu biraz abarttığını ifade eder:

"Ruh ve ceset, madde ve kuvvet, bize göre bir 'vâki, vâkıa, fiil-i vâki'dir. Bu iki ayrı idrak silsilesini, tahlil ile bizatihi bir zata, asla icra edebiliriz. Lakin hiçbir zaman maddeyi kuvvetin, cesedi ruhun eseri kabul etmeye muktedir olamayız. Bu, aklen mümkün olmadığı gibi tecrübi olarak da böyledir."[217]

Muharrir, maddecilere karşı yazdığı reddiyede, "*ruhun, kelâmcıların ve spiritüalistlerin muhayyilelerinden başka bir varlığa sahip olmadığını*" iddia eden materyalizmin şöhretli müdafii Büchner'in, fikirlerine de cevap verir:

"Ruh; tutulmaz, görülmez ve kapılmaz bir şeymiş. Şüphe yok. Zaten bunun aksini ciddiyetle ve ilmî sahada kimse iddia etmemiştir. Lakin ruh kelimesi ile insan çalışmasının en geniş sistemlerinden biri olan "ilm-i ahvali'r-ruh" kurulmuş değil midir? Elektrik dediğimiz şeyin de hakikatini görmüyoruz ve kapamıyoruz. Lakin elektriği inkar için, bu bir sebep midir ki ruhu inkar için sebep olabilsin?"[218]

Ruh, bedenden ayrı; müstakil bir varlığa sahip midir? Yoksa cesedin bir mahsulü, bir fonksiyonu mudur? Bu soruların cevapsız sorular şeklinde kalmaya mahkum olduğunu belirten Filibeli, bilimsel yollar ile bunu ispat ya da reddetmenin imkan dahilinde olmadığını belirtir.

"Bu sual fennen gayrıkabil-i haldir; zira bu babda haklı ve kat'i bir netice verebilmek için madde ve kuvvetin hakikatini ve hele kuvvânın bilcümle eşkalini bilmek lazım. Fennin ise bir vakit bilemeyeceği hakâyık bunlardır. Muhakkak olan cihet şu ki ruh denilen keyfiyet ile ceset arasında pek sıkı bir irtibat ve münasebet var. Faaliyet-i ruhiyenin imkan ve selameti,

[216] Filibeli, İlm-i Ahvalü'r-Ruh, s.52-53
[217] Filibeli, Allah'ı İnkar Mümkün mü?, s.82
[218] Filibeli, Huzuru Akl-ü Fende Maddiyyûn Meslek-i Dalâleti, s.115

*cümle-i asabiyenin vücut ve selametine muhtaç. Cümle-i asabiyenin selameti de deveran-ı dem, teneffüs, tagaddi (*gıdalanma*), hararet, elektirikıyyet vesaire gibi bir çok vezâif ve avâmilin vücut ve intizamıyla meşrut."*[219]

O, insan öldükten sonra ruhun ne olduğu sorusuna Muhyiddin-i Arabî'nin düşünceleriyle açıklık getirmeye çalışır. Zira bu bahis, rasyonel ve mantıkî izahtan uzaktır.

"Cenâb-ı Hakk, ölüm adını verdiğimiz şeyin olmasıyla insanın yok olmasını kastetmiyor. Ölüm bu neşeti yok etmek değil, onu parçalarına ayırmak ve terkibini incelemektir. Bu ayırma ile Cenâb-ı Hakk, onun ruh ve hakikatini kendine alır. Onun cismaniyetini kuran eczanın her biri, bağlı olduğu asla döner ve yok olmaz."[220]

Ruhî faaliyeti beynin vazifelerinden ibaret sayan maddecilerin ruh nazariyelerini tenkit ederken Heackel'in diyalektiğini hedef alır. Hayat, her ne kadar hücreler arasındaki ilkah (döllenme) ile başlıyorsa da ruhun aynı zamanda ortaya çıktığı sonucuna varılamaz. O; ruhu bir fizyolojik görevler bütünü sayan Heackel'in akıl yürütmelerinin çoğunun aşağıdaki misalde olduğu gibi mantıktan uzak bulur ve şöyle cevap verir:

"İnsan görüyor. Bundan dolayı taşlar da görür. Çünkü insan madenlerden müteşekkildir. Taş da madendir. Bundan dolayı taşın görmesi zaruridir."[221]

Ruh ve vicdanı, "*mahiyeti bilinmeyen ve fakat varlığı muhakkak iki varlık*" olarak tanımlayan mütefekkir; pozitif ilimlerle meşgul olanların müspet ilim yöntemleriyle bu konuyu izah edemeyeceğini kaydeder.

"Bu esasları zan ve hayal kadar karanlık bir heyûlaya atfetmektense, bu ve bütün esaslara başlangıç ve kaynak olan Hakk'ın zatına atfetmek daha akıllı ve ilmî bir hareket olmaz mı?"[222]

---

[219] Filibeli, İlm-i Ahvalü'r-Ruh, s.31
[220] Filibeli, Allah'ı İnkar Mümkün mü?, s.188
[221] Y.a.g.e., s.109
[222] Y.a.g.e, s.126

İslam düşünürlerinin ruh nazariyeleri hususunda da değerlendirmelerde bulunan Filibeli İslam akaitçilerinin ruhu pek fazla tartışmadığını; dolayısıyla ruh hakkında izahata ve tafsilata rastlanmadığını kaydeder. Kelâm tarihine baktığımızda ruhun mahiyeti ve nasıl bir cevher olduğu ile ilgili ayrıntılı bir malumat bulamayız. Kelâmcıların bu tutumunda, İsra suresinde ruhtan bahseden ayetin etkili olduğu muhakkaktır. Zira bu ayette; insan için ruhun mahiyetini kavramanın pek de mümkün olmadığı vurgulanmakta olup, insanın bilişsel sahasına dahil olan ancak az bir bilgiden söz edilir.

"Sana ruh hakkında soru sorarlar. De ki: Ruh, Rabb'imin emrindendir. Size ancak az bir bilgi verilmiştir."[223]

İnsanoğlu ruhun mahiyeti ile alakalı tartışmaları asırlardır sürdürmektedir. Ruh meselesi, düşünen kafaları meşgul etmeye bundan sonra da devam edecektir. Ancak özellikle bilimin hayli ilerlediği bu yüzyılda, ruh hakkında serdedilen fikirleri göz önüne getirdiğimizde, problemin çözümlenmesinin pek de kolay olmadığı anlaşılmaktadır; çünkü ruh dediğimiz cevheri, laboratuarlarda inceleme imkanımız yoktur. Elimizde somut verilerin, tanıların bulunması olasılığı yoktur. Tümüyle metafiziğin sahasında kalan ruh; nihayetinde bir inanç konusu halinde kalmaya mecburdur.

Mütefekkirimiz, büyük İslam düşünürü Gazali'nin ruh hakkındaki fikirlerini tetkik eder ve şu özeti çıkarır:

"1- Ruh mekandan münezzehtir.

2- Ruh basit bir cevher olup; maddî, cismanî ve bölünebilir değildir. Cesede hulûl etmez. Zira bu iş hulûl edenin cismaniyetiyle mümkündür.

3- Ruh kendi nefisini ve yaratıcısını bilir.

4- Ruh mürekkep değil, bir tek cevherdir."[224]

---

[223] İsra / 85
[224] Filibeli, a.g.e, s.168

Gazali'nin teferruatlı izahatlarından, ruh ile ilgili pek çok şeyin aydınlığa kavuştuğunu belirten yazar; yine de müphem kalan mevzular olduğunun altını çizer:

"Gerçi insan nefsinin vahdeti sabit oluyor gibi görünüyorsa da insanda ruh denilen mahiyet ile ceset denen maddi manzume arasındaki ilişki meçhul kalıyor. En önemli soru cesedin bozulup parçalanmasından sonra ruhun ne olacağıdır. Düşünür, ruhu doğrudan doğruya Hakk'a izafe ettiği için bekası Hak'tan olup bu konuda cesedin hiçbir tesiri yoksa da 'ruhun meydana gelmesini nutfenin kabul edilmesine bağlı' gördüğünden ceset aradan çıkar çıkmaz, ruhun da aslına dönmesi, yani, hudûs ve tezahürü itibariyle mahvolması ve yalnız vücut olarak baki kalması gerekir."[225]

Filibeli bu tartışmalardan ortaya çıkan sonucun da pek tatmin edici olmadığını belirtir. Ruh ile beden arasında karşılıklı bir tesir ve ilişki kurulmadığı sürece, ruhun hususâtı nasıl idrak ettiği tamamen gizli kalacaktır. *"Ona ruhumdan üfürdüm"*[226] ilahi beyanının, ruh ile ilgili tartışmayı daha da karmaşıklaştırdığı aşikardır.

"Gazali'nin açıklamalarına göre insan ruhu, varlığın hakikati olan Hak'tan ibarettir denilemez. Zira Zât-ı Bâri ezelî ve ebedî iken, insan ruhu nutfenin ana rahmine inmesiyle birlikte peyda oluyor. Demek ki hâdistir. İşte bir farklılık... Lakin insan ruhu ezeli değilken, ebedi olmak, cihan ve mekandan münezzeh bulunmak ve özellikle araz ve cisim olmamak gibi özelliklerden başka manevi nispeti ile Hakk'ın gayrı olamıyor. Nasıl ki duvara yansıyan ışığın güneşin gayrı olmadığı gibi."[227]

Netice itibariyle şunu söyleyebiliriz ki: Ahmet Hilmi Bey ruhu; vahdetini inkar ve çokluğa ircaı imkansız bir emrivaki olarak kabul eder. Ona göre, aklıselim sahipleri için bunu kavramak müşkül değildir. Daha önce de söylediğimiz gibi ruh, keyfiyeti ve mahiyeti itibariyle tecrübe edilemez. Onu anlamak ve izaha kalkışmak her zaman güçlük çıkarır.

---

225 Y.a.g.e, s.166
226 Hicr / 29
227 Filibeli, a.g.e, s.163

Cesetten ayrılmış ruhların tecrübeyle sabit bir takım tezahürleri, meydana gelen harikulade hadiseleri hatırlatan mütefekkirimiz; ruhun vahdet ve şahsiyetini inkarın mümkün olmadığını ısrarla vurgular.

"Şahsiyetinin bekasına gelince, bununla aleyhine söylenen sözlerin hiç birisi tecrübî ve ilmî sayılamazsa bile lehinde söylenenler aleyhindekilere nazaran daha değerli, daha felsefî ve daha ahlakîdir."[228]

Ruhu, "tabiat kuvvetlerinden bir kuvvet" sayanlar bile kuvvetin muhafazası gereğince; ruhun bekasına hükmetmek mecburiyetindedirler.

"Özellikle bir taraftan gücün korunması kanununa derkâr olan ihtiyaç, diğer taraftan ahlakî düsturlar ve beşer vicdanının samimi hükmü nazara alınırsa, bir takım delillerin meydana geldiği görülür."[229]

Bu konu hakkında kafa yoranları ve bilhassa kelâmcıları, ruhun insanı ve şahsiyetini nasıl bildiği mevzuu da meşgul etmiştir. Filibeli, *"İlm-i Ahvalü'r-Ruh"* adlı eserinde ruh bahsini ikiye ayırır. Birincisi, ruhun hakikatlerinden söz eden doğa üstü olaylardır. Mütefekkir buna, "ilmü'r-ruh" adını verir. İkincisi ise; insan ruhunun ahval, tahavvülât ve hadisâtından bahseden "ilm-i ahvâlü'r-ruh"tur ki bunun konusu; hissiyât, tefekkürât ve irade gibi hususlardır. İlm-i ahvâlü'r-ruh, yani psikoloji, tetkik ve tecrübe üzerine bina edilmiştir. Filibeli, ruhun insanı meydana gelen olayların delaletiyle değil; vasıtasız ve fasılasız olarak bizatihi bildiğini belirtir.[230]

"Efâl-i ruhiye, mekanda hasıl olmazlar. Mevzileri, imtidadları (uzamları) ve şekilleri yoktur. Onların eşkali tersim edilemez (resmedilemez) ve ölçülemezler. Bu efâl, bir takım ahvâl ve tahavvülâttan (değişmelerden) ibarettir ki "mürekkep", "şedid" ve "devam" gibi evsaf ile tavsif olunabilirler. Fakat tahlil ile mekanik fiillere ircaları gayri-mümkündür."[231]

Filibeli ruh ile ilgili fikirlerini beyan ettikten sonra; ruhun varlığını ispat yolunda uzun bir mücadele vermesine rağmen, tecrübe sahasına

---

[228] Y.a.g.e, s.199
[229] Y.a.g.e, s.196
[230] Filibeli, İlm-i Ahvalü'r-Ruh, s.21
[231] Filibeli, a.g.e, s.23

girmeyen bir olgunun varlığını teyit etmenin zorluğunu kabul eder.[232] Lakin hayatın anlamından -Allah inancı gibi- ruh ilkesini de çıkardığınız zaman eksik kalan bir şey vardır ve onu filvaki ruh tamamlar. Ruhun varlığını inkar için ileri sürülen görüşler, onu inkar etmeğe kadir değildir.

Mütefekkirimizin ruhun inkarıyla hür ve iradî fiillerin açıklanamayacağını söylemesi, aynı zamanda o dönemde kurulmaya başlayan psikoloji ilmine de dikkatlerin yönelmesini sağlamıştır.

IV- DİĞER GÖRÜŞLERİ

A- Kader ve Fatalizm

Kaza ve kader problemi, İslam kelâmcılarını tarih boyu meşgul etmiş ve edecek en mühim meselelerin başında gelir. Bu problem bir taraftan âlemleri yaratan; mutlak ilim, mutlak irade ve mutlak kudret sahibi bir varlık olan Allah'ın hakimiyetini; öte yandan âlemde bazı şeyleri ifâ etmekle görevli kılındığı zaman zaman gönderilen vahiylerle bildirilmiş insanoğlunun hürriyetini doğrudan ilgilendirmektedir.[233]

Kader kelimesi Arapça'da, "kadera" sülasisinden olup mastardır. Kelime lügatte "bir şeyi ölçme, tayin ve tahmin etme" gibi manalara gelir.[234] Kader, bir şeyin ölçüsünü ve sınırlarını bildirir; yani kader bir eşyanın kendi özelliklerini bildirir. Bir mahluku, kendinde bulunan vasıflarla tayin etmektir.[235]

Yakın dönem kelâmcılarından Ömer Nasuhi Bilmen, kaza ve kadere iman etmenin farz olduğunu bildirerek Ehl-i Sünnet anlayışına muvafık bir tanım yapar: "*Kader; olacak şeylerin zaman ve mekanını, vasıflarını ve özelliklerini ve sair ayrıntılarını Allah-ü Teâlâ Hazretlerinin bilip ezelde takdir ve tahdit etmesinden ibaret olup ilim ve irade sıfatına râcidir. Kaza*

[232] Filibeli, Allah'ı İnkar Mümkün Mü?, s.195
[233] Halife Keskin, İslam Düşüncesinde Kader ve Kaza, Beyan Yayınları, İstanbul, 1997, s.7
[234] el-Mü'cemü'l-Vâsit, Kahire, 1972, s.718
[235] Nurettin es-Sabûnî, Maturîdiyye Akaidi, (Ter. Bekir Topaloğlu), DİB Yayınları, Ankara, 1995, s.78

ise, bu irade ve takdir olunan şeylerin zamanı gelince, Allah'ın ilim ve iradesine uygun olarak meydana gelmesidir."[236]

İslam teolojisinde sık tartışılan; fakat akide konularından kabul edildiği ve problemin bir ayağı da metafiziğe dahil olduğu için belli bir noktada tıkanan bu meseleye, mütefekkirimizin yaklaşımı farklıdır. O, bu meseleyi daha çok fatalizm perspektifinden değerlendirmeye tabi tutar; çünkü yaşadığı dönemde ve evvelinde kader akidesinin kırılma ve sapmaya uğradığını, meselenin hakiki manada tevekkül ayağının göz ardı edilerek kaderciliğe evrildiğini gözlemlemiştir. Kadercilik (fatalizm) ise, çok yıkıcı bir sosyal problem haline gelmiştir. Bir taraftan çarpık tevekkül anlayışı, diğer taraftan mecrasından sapmış kadercilik, İslam toplumları için tam bir felaket olmuştur.

Ehl-i Sünnet'in hicrî birinci asırdan itibaren oluşturduğu "ilahi kader" tarihi, büyük ölçüde bir yanlışın ve giderek de bir nevi ahlaksızlığın meşrulaştırılması tarihidir. Hicri üçüncü asırdan itibaren Eş'arilik'in damgasını taşıyan ve Allah'tan başka fail, Allah'tan başka yaratıcı tanımayan (*lâ fâile illallah, lâ hâlika illallah*) bu teori; giderek Müslüman ferdin kendine ve içgüdülerine karşı güvenini sarsarak, onun bu dünyayla ve yaşamla olan bağlarını gevşetmiştir. Eş'arilik'in oluşturduğu kader teorisinin merkezinde yer alan; mülkünde kuralsız, kanunsuz, ahlak-sız (çünkü ahlak bize hastır) tasarrufta bulunan Allah tasavvuru, İslam dünyasında, tarihte de bugün de bir çok ahlaksızlığın, çarpılmışlığın, hastalığın nedenidir.[237]

Filibeli Ahmet Hilmi Bey; bu çarpık kader anlayışının sosyal sonuçlarını ve bireyleri, toplumları ve İslam düşüncesini getirdiği noktayı teferruatlıca ele alır.

En basit meselelerden en ilmî deneylere kadar tüm beşeri araştırmalar göstermektedir ki kainatta başıboşluğa ve tesadüfe yer yoktur. Mütefekkirimiz, kainatta her şeyin kesin ve sabit bir intizam / insicam içinde ahenkle aktığını hatırlatır. Mevcut nizamı çıplak gözle dahi görebilen

[236] Ö. N. Bilmen, Muvazzah İlm-i Kelam, Ergin Kitabevi Yayınları, İstanbul, 1959, s.224
[237] İlhami Güler, Allah'ın Ahlakîliği Sorunu, Ankara Okulu Yayınları, Ankara, 1998, s. 156

insan, tümevarım yoluyla bunu geleceğe de teşmil edebilir. Güneş ve ay tutulması gibi bir takım hesaplamalarla tespit olunan muayyen günlerde dahi bu muazzamlık kendini göstermektedir.[238]

Maddelerde ve cansız nesnelerde herhangi bir "*seçme*"den bahsedilemeyeceğini; mutlak bir zorunluluğun ve determinizmin geçerli bulunduğunu söyleyen Ahmet Hilmi Bey; söz konusu olan insan ise durumun tamamen farklılaştığını, burada tam bir "*irade*" ve "*ihtiyar*"ın kendini gösterdiğini ifade eder.

Maddeciler, ilmî deterministler, bazı varoluşçu ekoller ve bazı dinî mezheplerin; insanın iradesini ve seçme özgürlüğünü inkar ettiğini belirten yazar, bu meselenin İslam dünyasında çok ciddi sosyal hastalıklara ve sorunlara yol açtığının üzerinde durur. [239]

Mütefekkirimiz, "kader" meselesinin yanlış anlamalara ve istismarlara açık bir mevzu olduğunu belirterek; kaderciliğin İslam düşüncesine ve toplumlarına verdiği zararların önemine dikkat çeker. Keza İslam'ın gerileme ve düşüş devirleri; fatalizmin, âvamın ve havâsın akidesi olduğu sıralardır.[240]

"Tembellik, cinayetler, sefalete rıza, zillet gibi müessif haller hep kader meselesinin yanlış telakki edilmesinden mütevellit şeylerdir. Bu nazik meselenin hakkıyla âvam tabakasına anlatılması zor olduğundan yanlış anlaşılması mekruh bir "Cebriye" (fatalisme) mesleğini taammüm ettirmiştir."*[241]

---

[238] Filibeli , Üss-i İslam, s.52
[239] Y.a.g.e, s.57
[240] Filibeli, Allah'ı İnkar Mümkün mü?, s.90
* İslam dünyasında, kader mevzuunda ortaya çıkan en müfrit kelamî mezhep cebriye mezhebidir. Bu düşünceyi 745 yılında, idam edilen Cehm b. Safvan'ın ortaya attığı kabul edilir. Cebr, zorlama manasına gelir. Bu mezhebe göre, insanın hiçbir iş yapma kudreti ve iradesi yoktur, çünkü insan her işinde Allah'ın mutlak iradesine ve kudretine tabidir. Kul, ilahi fiillerin tecellisi için, bir sahneden ibaret görülmektedir. Böyle olunca insan mutlak olarak hürriyet ve iradeden mahrumdur. Bütün fiiller, önceden takdir ve tayin edilmiştir. İyilik ve kötülük O'na aittir. Böyle olunca da insan rüzgarın önündeki bir tüy gibi, iradesiz hareket etmektedir. Bu bakımdan insanın işlemiş gibi göründüğü fiiller aslında ona isnat edilemez. Ancak mecazen ona izafe edilebilir.
Bu akide, şuurlu varlıkların bile kendi fiillerinde şuursuz varlıklar kadar mecbur olduklarını iddia eder. Bu aşırı cebr anlayışı, ahlakî ve hukukî mesuliyetin, bundan dolayı cezanın, mükellefiyetin ve terbiyenin hiçbir değeri ve manasını bırakmıyor.
[241] Filibeli, İslam Tarihi, s.614

Ahmet Hilmi Bey'e göre bu anlayış, bir taraftan hürriyeti ortadan kaldırırken; diğer yandan fiilî sorumlulukların yükselmesini gerektirmiştir. Bu düşünce, bireysel ve sosyal musibetler karşısında "*Kader böyle imiş.*" şeklinde bir anlayışla teselliye dönüşmüş ve bu da mükellefiyet prensibini ortadan kaldırmıştır. Böylece, cemiyet-i İslam kudretli düşmanları karşısında yenilgiyi daha dünden kabul etmiştir.

"Davranışlarda mesuliyet, idare ve siyasetin, hükümet ve içtimaiyâtın ruhudur. Lakin mesuliyetin yalnız, harice karşı olması kafi değildir. İcap eder ki faaliyetlerden mesuliyet, failin vicdanınca da muhakkak ve müsellem olsun. Kaldı ki kader akidesinin umumi olan amiyane şekli buna imkan bırakmaz."[242]

Fatalizm, ahlak ve vazifenin anlamını hiçe indiren bir aşırı cebircidir.[243] Fatalizmin yaygın olduğu topluluklarda emek ve sebat düsturlarının barınamayacağını bildiren Filibeli, bunun tam bir sapma olduğunu düşünmektedir. Mütefekkir, insan hürriyeti meselesinde *cebr-i mütevassıt* görüşünü seçerek, bu hususta Eş'arî görüşünü benimsediğini ortaya koymuştur.[244] Ona göre; "*Gerçek yol, bir ılımlı zorunluluk (cebr-i mutavassıt)tan ibarettir. İnsan, kayıtsız şartsız hür ve irade eden olamaz. Çünkü tabii kanunların etkisi altındadır. Fakat bu etkilere, diğer tabii varlıklar, boyun eğmeyi içeren bir aks-i amel ile cevap verirken, insan, bu etkileri değiştirebilmekte ve hafifletebilmektedir.*"[245]

Bu husus, Ademoğlunun irade ve hürriyetten yoksunluğuna; olaylar ve gelişmeler karşısında edilgenliğini savunan düşünce sistemlerinin argümanlarını çürütmektedir. Filibeli "cebr-i mutavassıt" ibaresinden, sınırlı bir hürriyet ve irade sahibi olmayı kasteder. Bütün makbul İslam mezhepleri; insanda cüz'î, sınırlı bir irade ve özgürlüğün varlığını kabul etmişlerdir. Yeryüzündeki nizam ve işleyişe, insanın benlik ve vicdanına; hikmet nazarıyla bakıldığında bu durum zaten fark edilecektir.

---

[242] Y.a.g.e., s.614
[243] Filibeli, Allah'ı İnkar Mümkün mü?, s.87
[244] Baloğlu, Kelâm Araştırmaları I , s. 65
[245] Filibeli, Üss-i İslam, s.58

"İnsanın hür ve irade sahibi olduğuna en büyük şahit ve delil yine kendi vicdanıdır. İnsan, kendisinin bağlı ve şartlı bir şekilde hür ve irade eden olduğunu bir 'sezgisel bilgi' (ilm-i keşfî) olarak bilir. İnsanın en bedihî ve doğrudan bildiği şey, kendi nefsi, varlığıdır. Kaldı ki insanın kendini bilmesi demek, 'kendisini arzu ve ihtiyaç sahibi, irade eden ve hür, düşünen ve hisseden' olarak bilmesi demektir."[246]

İslam'daki kaza ve kader akidesine antropomorfik manalar yüklemek, insan hürriyeti ve iradesini uzlaştıramamaya neden olmaktadır. Oysa, bu meseleye ait nâsslardaki işaret ve benzetmeler sebebiyle İslam'ın özüne zıt manalar çıkarmaktansa; Hz. Peygamberin hayatını incelemek yeterlidir. Çünkü O'nun hayatında, ne "kaderiyye"yi teşvik eden ne de "cebriyye"yi öneren örnekler bulunabilir.

"İslam dininde cebir yoktur. 'Allah dilediğini şaşırtır, dilediğini de doğru yola sevkeder' gibi ayetleri, bazı Avrupalı bilim adamları İslam'da determinizm ve fatalizm olduğuna delil sanmışlar ve hatta 'Cebriye-i İslam / Fatalisme Müselman' terimini icat etmişler ise de Kuran'da mevcut nice ayetler, Cenâb-ı Hakk'ın zulmetmeyeceğini, zulüm sıfatından münezzeh bulunduğunu ve her nefsin kazandığına nail olacağını son derece açık bir biçimde ilan etmektedir."*[247]

Şüphesiz hidayet ve dalalet Allah'ın elindedir; lakin hidayet yollarını göstermek için insanlara din, peygamber, kitap ve emirler gönderilmiştir. İnsanın tabiatına doğru ve yanlışı ayırt etme yetisi verilmiştir. İnsan bu tefrik için akıl ve muhakeme istidatlarını kullanır; ayrıca insana kendi eylemlerinin sorumluluğunu üstlenecek kadar irade ve hürriyet potansiyeli de bahşedilmiştir. Şu halde hayır ve şer yolunu seçmek fiil sahibine kalmaktadır; ama her iki yolu da Allah yaratmıştır.

Kör kaderciliğin İslam'da yerinin bulunmadığını anlatan Filibeli, Kitap ve Sünnet'ten deliller getirir. Hidayetin Allah'tan olduğuna dair ayetlerin sayısı Kuran'da pek çoktur. Ancak bu ayetlerden hiçbiri; insanın

---

[246] Y.a.g.e., s.60
* Fatır / 8, Kasas / 56, Bakara / 213 ve 272, Enam / 88, Yunus / 25 vd.
[247] Filibeli, Allah'ı İnkar Mümkün mü?, s.87

nispî bir kudret ve yeterli bir iradeden mahrum olduğuna, insanın hürriyetten ve iradeden yoksun bulunduğuna, bütün âlemlerde keyif ve zorlamanın hüküm sürdüğü manasına delalet etmez. Ademoğlu kendi yönünü çizecek ve yolunu tercih edecek kadar akıl, ilim ve iradeye sahiptir ve bu tercihler de ona mükellefiyet getirmektedir. Filibeli bu ayetlerin; insanların külli kudret, mutlak güç sahibi olamayacağına ve her kudretin üstünde Allah'ın mutlak kudretinin varlığının kaçınılmazlığına işaret ettiğini belirtir. Bu kudretin ise bir takım hedefleri ve manevi gayeleri söz konusudur. Mütefekkirimize göre bu husustaki Kuran ayetleri, o kadar açık ve kesindir ki meseleyi tartışmaya lüzum yoktur.[248]

Mütefekkirimiz konuya mantık perspektifinden yaklaşır. Hür ve dolayısıyla sorumlu olmayan bir kişiye herhangi bir şey teklif edilemeyeceği gibi; hakikate ulaşması ve hakkaniyeti tesis etmesi de beklenemez. İslam kültüründe kaderciliğe eklemlenmiş bir başka kavram olan "*tevekkül*"ü de bu paralelde anlamlandırır:

"Tevekkül, her türlü tedbirden sonra, sonucu sağlam bir kalp ile ümit etmek; her tedbir ve kuvvetin de merciinin Vacibü'l-Vücût olduğunu unutmamaktır."[249]

Kader anlayışındaki sapmaların, kişinin yanlış ve kötü davranışlarından kendisini ve toplumu sorumlu tutmamaya sevk ettiğinin altını çizen mütefekkir; kabahat ve cinayetleri Allah'a hamletmenin korkunçluğuna dikkat çeker.

Kader meselesi, bir tartışma mevzuu olmaktan kurtarılmalı ve orta yolda bir akideye dönüştürülmelidir. Bu orta yolun modeli, peygamberdir. İslam'ın nebisi dahi eylemlerinden sorumlu tutulmuş ve bu yüzden de ona, "*Emredildiğin gibi dosdoğru ol.*" şeklinde hitap edilmiştir. Ahmet Hilmi Beye göre, kaza ve kader bahsinde son söz şudur:

[248] Filibeli, Üss-i İslam, s.70
[249] Filibeli, Üss-i İslam, s.73

"İlâhi ilimde her olayın, insan bilgisine benzemeyen bir şekilde malum ve her olayın bir ahenk ve düzene, bir amaca ve hikmete bağlı oluşudur."[250]

Dine, İslam toplum ve kültürüne gerçekten hizmet gayesi taşıyanlar; İslam'ın özünde mevcut bulunmayıp dine sonradan girmiş, dinin ruhuna uymayan, yanlış, batıl inanç ve davranışları, hem düşünce planında hem de uygulamada ortadan kaldırmaya çalışmalıdırlar. İşte kader problemi de bunlardan biridir.

B- Hayır ve Şer

Kader ve kaza konusu gibi hayır ve şer; yani iyiliğin ve kötülüğün kaynağı meselesi de tartışmaları hayli eskiye dayanan bir problemdir. Âlem de iyilik de kötülük de vakidir. İyiliği ve güzelliği Cenâb-ı Hakk'a izafe etmek pek kolay olmakla beraber; kötülüğü Zat-ı Bâriye ulamak, O'nu kötülüğün de kaynağı şeklinde telakki etmek konuyu zorlaştırmıştır. Felsefe ve kelâmda tartışılan teoside (kötülük) problemi de bununla ilintilidir. Şu kadarını söyleyebiliriz ki bu meselenin izahı ve çeşitli düşüncelere açık oluşu, İslam tarihinde pek çok fırkanın ortaya çıkışına sebebiyet vermiştir. Kimi mezhepler "Cenâb-ı Hakk şerrin yaratıcısı değildir" diyerek tenzihe çalışırken başka bir sorunun kıskacında kalmışlardır. O zaman şerri yaratan kimdir?

Ehl-i Sünnet kelâmcıları, bu meseleyi "Hayır da şer de Allah tarafından yaratılmıştır." diyerek sonuçlandırmışlardır. Cenâb-ı Hakk bir hikmete mebni olarak şerri yaratmıştır; ancak insana iyiliği ile kötülüğü ayırt edecek aklı vermiş ve istidadını da iyiliğe meyyal kılmıştır. İnsan algı ve duyularıyla nice şer çeşitlerini etki altına almak suretiyle geçersiz kılmaya güç yetirir.[251] İçinde yaşadığımız dünyanın da bir imtihan dünyası olduğu düşünülürse, insanın iyiliği ve kötülüğü seçmedeki özgürlüğü anlaşılır.[252]

---

[250] Y.a.g.e., s.61
[251] Y.a.g.e., s.67
[252] Bilmen, a.g.e., s.238

Filibeli meseleye, hayır ve şerrin bir vakıa olduğunu belirterek giriş yapar. O, kelâmcıların yüzyıllardır çok çeşitli cevaplar ürettiği kritik soruyu, tekrar sormaktan geri kalmaz: "*Zât-ı Bâri mutlak hayırdır, o halde şerri niçin yaratmıştır*?"[253]

İnsanlık âleminin dışındaki âlem e bakarsak, orada şer diye bir şey göremeyiz. Bunun aksine tam bir nizam ve ahenk ile tekamül ve terakki geçerlidir. Ancak mevzuyu insanlığa çevirdiğimiz vakit, şer tüm dehşetiyle yüzünü gösterir. Hilmi Bey'e göre, kötülüğün sebeplerini insan fıtratında aramak gerekir. Şer başlı başına bir olgu değil; iyiliğin tam anlamıyla gerçekleşememesinden kaynaklanan bir mahrumiyettir. Başka bir ifadeyle bu şerler, "hayat ve hayat zevkinin" bir karşılığıdır. İnsanlık refah ve medeniyet seviyesi bakımından ilerlemekte, hayatı daha yaşanılır kılmakta ve konforunu arttırmaktadır; ama buna paralel bir şekilde sıkıntı, dert ve hastalıklarının niceliği ve nitelikleri de maksimize olmaktadır.[254]

Schopenhauer gibi kimi filozofların ve Buddha gibi dinî önderlerin meseleyi izahta yetersiz kaldığını ifade eden Filibeli, İslam'daki "Hayır ve şer Allah'tandır." inancının en mantıklı önerme olduğunu kavratmaya yönelir. Bu postüla, ne Cenâb-ı Allah'ın kötülüğü sevdiği ve insana reva gördüğü ne de insanın kendi fiillerinden sorumlu olmadığı manasına gelir.

"*Kesin bir şekilde ortaya çıkmıştır ki İslam ruhu, hayrı, kaynağı hayır olan Mevla'ya; şerri ise sınırlı ve mahrumiyete mahkum olan insan nefsine atfeder. Mahrumiyet menfî bir fikirdir. Sonsuzlukta, Yüce Yaratıcının zatında tarif yönüyle mahrumiyet bulunamaz ki şerri O'na atfetmek mümkün olsun.*"[255]

Münevverimiz İslam düşünürlerine atfen şerrin; vicdan, algı, nefis gibi insan hayatında mevcut kavramlardan kaynaklandığını vurgular. Bununla birlikte hayat "Mutlak Hayy" ile açıklanabilmekte ve dolayısıyla;

253 Filibeli, Üss-i İslam, s.62
254 Y.a.g.e., s.64
255 Y.a.g.e., s. 66

"*Her şey gibi şer de nihai tahlilde Hakk'tandır.*" denilmektedir. Fakat bu asla "*Şer, Hakk'tır.*" manasına gelmez; gelmemelidir.[256]

Öte yandan mütefekkirimiz, konunun sosyal boyutuyla ilgili önemli bir şeye dikkat çekmek ister. O da kaza ve kader bahsindeki gibi, hayır ve şer anlayışında da ciddi sapmaların varlığına dair yaptığı uyarılardır.

Hayır ve şerrin Hakk'tan bilinmesi, toplumsal değerlerin yerine oturmasını engellemiş; iyiliğin ve kötülüğün dünyevî kaynaklarına gösterilmesi gereken tepkinin pasivize olmasına yol açmıştır. İslam'ın şehadet unsurlarından bir düsturun bu veçhile yanlış anlaşılması kadercilik ile birleşerek şerre bir nevi meşruiyet kazandırmıştır. Bu tarz sapmalar ve anlam kaymaları, dinî hikmetin ışığını karartmış; şekilcilik, terakki düşmanlığı ve tembelliğin neşrine fırsat vermiştir.[257]

Kader konusunda olduğu gibi, bu mevzuda da aklî ve mantıkî davranmak ve Hz. Peygamberi model almak, doğruya ulaşmada yeterli amildir.

C- Melekler

Konuya meleklerin varlığı ve iman noktasından giriş yapan Filibeli, bu hususta ilmen ve fennen bir sıkıntı bulunmaması gerektiğini kaydeder. Melekleri cisim ya da şahıs gibi tasavvur etmenin yanlışlığına dikkat çeken mütefekkir, onların "latif" yani salt faaliyet tecellileri olduklarını düşünmektedir. Bununla birlikte; melekleri İlâhi kudretin hususî tecellileri şeklinde kabul edenlerin varlığının da altını çizer.

Meleklerin varlığını kabulde akla ve bilime aykırı bir şey bulunmadığını, inkarcıların hiçbir aklî ve ilmî delili olmadığını belirten Ahmet Hilmi Bey; insanın algılayamadığı, kavrayamadığı her hususu inkara

[256] Y.a.g.e., s.67
[257] Filibeli, İslam Tarihi, s.614

yönelmenin tutarsızlığını anlatmaya çalışır. Zira daha düne kadar insan, dünyanın tepsi şeklinde ve eşsiz olduğunu zannederken; bugün dünyanın şeklinin düz değil; elips ve tek değil, evrendeki milyonlarca gök cisminden biri olduğunu anlamıştır. Ademoğlunun çevresi ile alakalı bilgisi, duyu organlarıyla sınırlıdır. Ancak beş duyu organımızın algıladığı şeyler hakkında bilgi ve fikir edinmemiz mümkün olmaktadır. Mütefekkirimiz, duyu organlarımızın varlığı tesiriyle sabit şeyleri algılamaya kafi gelmediğinin üzerinde durduktan sonra şu örneği verir:

"Elektrik, koyu mavi ve koyu kırmızı renklerin ötesinde bulunduğunda, ışık göstergelerinde etkilenme izleriyle varlıklarına vakıf olduğumuz renkler, kulağımızın zapt edemediği pek tiz yahut pek bas notalar (sesler) gibi. Araştırabildiğimiz kainatın kısımlarındaki varlık şekilleri ve görünümlerinin bile, hepsine vakıf olamıyorken, belki sonsuz, herhalde pek büyük ve sayısız olan âlemlerdeki varlık şekilleri hakkında, bir fikir ve hele bir inkar ileri sürmek ve âlemlerdeki mümkün varlıklar hakkında 'yoktur' demek bir cehalet eseri değil midir?"[258]

Melekler, Allah'a ibadet ve itaatle meşgul; şehvet ve ihtiraslardan, erkeklik ve dişilikten münezzeh; iyi ruhlardır.[259] İslam akidesinde melekleri "Allah'ın kızları" şeklinde tasavvur eden bir düşüncenin yer alamayacağını belirten Filibeli, bu düşünceyi batıl olarak nitelendirir. Ona göre melekler, herhangi bir durumda şeklen tahayyül ve izah edilemez. O, melek kelimesinin İbranî dilinde "beyazlar giyinmiş delikanlı" manasına geldiğini dermeyan ederek; melek fikrinin mecrasından çıkarılmasını ret ve tenkit eder.[260] Kur'an-ı Kerim'in bazı ayetlerinden anlıyoruz ki meleklere kimi insanlar tarafından dişilik atfedilmektedir; lakin Kur'an, bu iddiaları reddetmektedir.

---

[258] Filibeli, Üss-i İslam, s.37
[259] Filibeli, İslam Tarihi, s.175
[260] Y.a.g.e., s.175

"Onlar ki kendileri Rahmanın kulları olan melekleri, dişiler kıldırlar. Kendileri onların yaratılışlarına şahit mi oldular? Onların şahitlikleri yazılacak ve (bundan dolayı) sorumlu tutulacaklar."[261]

Spencer gibi bazı sosyologların melek ve cin ile alakalı fikirlerini ikinci şahsiyet; yani ruh fikrinin genel ve harici şekli olarak addettiğini anlatan yazar, bunun bu meseleleri izah için kifayet etmeyeceğinin üzerinde durur.[262]

D- Peygamberlik

Ahmet Hilmi Bey, nübüvvet bahsine peygamber teriminin bir tanımını yaparak giriş yapar. Nebiler ve resuller, akıl sahiplerini haklarında mutlak hayır olan cihete kendi hür iradeleriyle sevk eden; ilahi kanunları tebliğe memur zevât-ı kirâmdır.[263]

"Allah'ı bilmeyi ve ahlak esaslarını, zaman ve çevrelerin istidat ve kabiliyetine, gelişme kanunun durum ve mertebesine, kısaca Allah'ın murat ve hikmetine uygun bir şekilde bütün insanlığa tebliğ eden kişilere peygamber denir."[264]

Onun bu tarifinde kendine özgülük hemen göze çarpar. Zira peygamberliğin tanımında, ahlak esasları ve gelişme umdesini ön plana çıkarmaktadır. İslam dininin şeriat ve akidesinin hem kamil hem de gelişmeye ve yeniliğe açık ve uygun olduğunu belirten mütefekkir, "*Bu özelliğinden dolayı da son dindir.*" diyor. Öyle ki onda bulunan prensip ve nitelikler, zaman ve mekanla ortadan kalkmayacak hususiyetler taşır. O, bu durumu ekstrem bir örnek vererek açıklar:

---

[261] Zuhruf / 19 ve Necm / 27
[262] Filibeli, İslam Tarihi, s.176
[263] Y.a.g.e., s.172
[264] Filibeli, Üss-i İslam, s.41

"Öyle ki (farz-ı muhal olarak) bugün bir nebi gelseydi, bütün insanların kabulüne mazhar olamazdı. Çünkü söylenmedik bir söz söylemeye imkan bulamaz ve bir ihtiyaca cevap veremezdi."[265]

İslam inancına göre peygamberlerin de insan kabul edildiğini hatırlatan yazar, onların en önemli farklılığının; yerine getirmekle mükellef kılındıkları vazifeleri olduğunu belirtir. Bununla birlikte peygamberler, bazı ahlaki nitelikleri haiz bulunmalıdırlar; sadık, emin, mübelliğ, fatin, masum vasıfları gibi.[266]

Peygamberlerin gönderilmesine gerek olup olmadığını da masaya yatıran düşünüre göre; bu meseleyi tartışmak boş, nübüvvet müessesesinin vücûbuna dair deliller aramak da lüzumsuzdur. Zira tarih, peygamberlerin insanlık için ne kadar önemli bir boşluğu doldurduğunu ve önemli işler yaptığını göstermiştir.[267]

Herkesin peygamberlik kabiliyetine sahip bulunamayacağını irdeleyen Filibeli'ye göre, bu özellik insan tabiatında gizli bir yetkinlik halidir ve bu kabiliyet bir taraftan akıl ve hisle, diğer taraftan ilham ve keşifle beraber bulunur. Ancak peygamberlik, son peygamber Hz. Muhammet'in risaletiyle birlikte sona ermiştir ve yaşadığımız devre akıl ve keşif devresidir.[268]

E- Kıyamet ve Ölümden Sonra Dirilme

Mütefekkirimiz, dünyayı "göz boyayan bir debdebeye sahip bir saray"a benzetir. Dünya, aslında, bütün ziyaretçilerini işkence ederek öldüren bir misafirhaneden başka bir şey değildir. Ahireti ise, "bu dünyanın ilerisindeki bir zevk ve özgürlük meydanı, mutlak âlem , birlik mekanı" olarak tasvir eder.[269]

---

[265] Y.a.g.e., s.42
[266] Filibeli, İslam Tarihi, s.172
[267] Filibeli, Üss-i İslam, s.43
[268] a.y.
[269] Filibeli, Âmâk-ı Hayal, s.41

Her ferdin kendi şahsına mahsus bir kıyameti olduğunu belirten Filibeli; "*Bu ölümdür.*" der.[270] Fakat bilim göstermektedir ki âlemin parçalarından her belirli ve sınırlı zerresi, - insan gibi- fenaya mahkumdur. Ona göre her canlı, her gezegen, her sistem ve her âlemin yok olacağı bir büyük kıyamet vardır ki umumi kıyamet budur.

İnsanların kıyametin nasıllığı ile ilgili çeşitli varsayımlar ortaya attıklarını hatırlatan Filibeli, sonuç itibariyle nasıl vuku bulursa bulsun bunun bir ehemmiyeti olmadığını; "mutlak son"un kaçınılmazlığı vurgular.

Bir kısım insanlara göre kıyamet, ısı ve ışık kaynağımız olan güneşin ısısını kaybetmesiyle meydana gelecektir. Diğer bir kısmına göre, oksijen ve benzeri hayati gazların solunamaz hale gelmesi ya da tükenmesiyle başlayacaktır. Başka birilerine göre de dünyaya bir kuyruklu yıldızın çarpmasıyla dünya yok olacak ve kıyamet kopacaktır.[271]

Kıyamet olgusunun salt dinî bir mevzu olmayıp felsefi ve fenni tarafları da bulunduğunu anlatan yazar, İslam dininin meselenin keyfiyet kısmıyla değil; kıyametten sonraki neşir ve haşir boyutuyla ilgilendiğini anlatır:

"Neşir, (dağılma, yayılma) cesedin terkibinin bozulması ve her bir parçasının tabiata dönmesidir. Haşr ise, bu dağınık parçaların yeniden toplanmasıdır."[272]

Dağılma ve toplanmanın ilmen sabit bir olgu şeklinde kabul edildiğine işaret eden Ahmet Hilmi Bey, yeniden dirilmenin hayvanlar dahil diğer cansız varlıklar için basit bir işlem olduğunu, ancak; hatıralar, infialler, cezbe, nefret, arzu, ihtiras ve bilhassa fark, irade ve ihtiyar sahibi bir şahsiyete sahip bulunan insan için başka başka sorular akla gelebileceğini bildirir. Filibeli bu sorunun cevabını, kendisinin düşünce sisteminde önemli bir yer işgal eden ruhta arar.

[270] Filibeli, Üss-i İslam, s.41
[271] Y.a.g.e., s.46
[272] a.y.

"İnsanın şahsiyetini cesedinde değil, ruhunda aramalıyız. Ruh ne oluyor? Ruhun cesetten ayrı ve müstakil bir tasavvur olduğu bir çok tartışmaya sebep olmakla beraber, çoğunluğa göre, onun birlik ve istikbali kabul edilmiştir. Çünkü aksini ispat mümkün olmamıştır."[273]

Fakat metafizik ruhun halleri ve benzeri mesellerden yaptığı istidlallerle ruhun birlik ve bekasını makul bir şekilde tesis eyliyorsa da bu açıklama; dinlerde mevcut olan haşir (yeniden dirilme) fikrini izah için yeterli değildir. Evet, ruh baki kalıyor ama ya hatıralar ve şahsiyet? Eğer şahsiyet ve hatıralar ruhla birlikte kalıcı değilse; o zaman yeniden dirilmenin esprisi kaybolacaktır. Yazarımız bu mevzuda iki ayrı görüş grubunun belirdiğini anlatır.

Birincilere göre; haşir günü ile hesap ve ceza iman konusudur. Zaten bu, Cenâb-ı Hakk'ı sıfatlarıyla tasdikten zaruri olarak ortaya çıkan bir neticedir. İkinci kısım düşünürlere gelince: Onlar, haşr keyfiyetini sadece iman meselesi şeklinde telakki etmezler. Akıl yoluyla tartışılmasının mümkünlüğünü; ancak insanın şu anki potansiyellerinin meseleyi halletmek için kafi gelmediğini düşünürler.[274]

Kıyamet maddi şeylerle sınırlı tutuldukça haşir ve neşr, aklen ve ilmen sabittir. Ruhun bekasının ise akla aykırı olmadığını; aksi yönde bir argüman da getirilemediğini daha önce belirtmiştik. Filibeli, daha önce detaylıca ele aldığı ruhun bekası ve şahsiyetin birlikteliği bahsine bu kez "yeniden dirilme" ile alakalı olarak girer ve görüşlerini şöyle özetler:

"Bizim fikrimize göre, insan şahsiyetinin bekası ve ölümden sonra dirilme meseleleri, duyulara dayalı deneylerle ispat edilemese bile aksini ispat imkanı da bulunamadığından bu fikrin bedihî ve ilmî olarak imkansız olup olmadığını incelemek ve problemin çözümü için Vacibü'l-Vücud ve kainat hakkındaki fikirleri ve ahlak ilminin düsturlarından ilham almak kafidir."[275]

---

[273] Y.a.g.e., s.48
[274] Y.a.g.e., s.49
[275] Y.a.g.e., s.50

Ölümden sonra dirilmenin imkansız olmadığının altını çizen mütefekkir; bunun insanın tabii hissinde ve vicdanında yer aldığını kavratmaya yönelir. O genel bir bakış açısıyla, imanî konularda şu özelliklerin bulunması gerektiğini düşünür:

1- Aklın kurallarına zıt, açıkça ya da mantıken reddedilmiş olmamak.

2- İnsan vicdanının samimi temayüllerine uygun olmak.[276]

Filibeli, genel anlamda imânî bir mesele olarak kabul ettiği ölümden sonra dirilmenin, akıl ve vicdan tarafından da reddedilmeyeceğini düşünür. Ahiret anlayışı, yeniden dirilme ve buna bağlı olarak hesap gününün kabulü; akla aykırı gelmemektedir. Zira; onun felsefesinin tamamı incelendiği zaman, din telakkisinde bu unsurun önemli bir yer işgal ettiği göze çarpar.

[276] Y.a.g.e., s.51

SONUÇ

Filibeli yaşadığı zaman dilimi içerisinde; asırlara hükmetmiş koca bir imparatorluğun parçalandığına, küçüldüğüne; bilim ve teknikte ilerleyerek iktisadi, siyasi, askeri ve kültürel alanlarda hayli yol katetmiş olan Avrupa devletleri karşısında güçsüz kaldığına şahit olmuştur. Her sorumlu Osmanlı aydını gibi o da sorunun nerede düğümlendiğine, çözümün nasıl gerçekleşeceğine dair kafa yormuş ve kendince fikirler ortaya atmıştır. Toplum hayatında yaygınlaşmakta olan yozlaşma ve çözülmeyi müşahede ettikçe daha çok çırpınmış ve "*Ne yapabilirim?*" kaygısıyla hayatı boyunca adeta oradan oraya koşuşturmuştur.

Şehbenderzâde, batı medeniyeti dediğimiz kültürler topluluğunun bilim ve teknikte yakaladığı seviyeye ulaşmak için çözümler üretmiş ve geniş halk kitlelerini bunlardan haberdar kılmak amacıyla makaleler ve eserler yayımlamıştır. Halka ulaşmanın yollarını aramış; düşüncelerini tiyatro, roman, hikaye, şiir, menkıbe, makale ve kitap gibi araçlarla insanlara ulaştırmaya çalışmıştır.

Tarih boyunca modernleşmeye karşı çıkan hemen her tepkinin, genellikle dinsel bir nitelik taşıdığı görülmüştür. Dinler değişmeye menfi refleks gösteren hareketler için her dönemde bir kalkan, bir melce rolü oynamıştır. Gelenek tasavvurunun içinde hapsedilmiş haliyle din, değişim ve yenilenme karşısında korunması gereken – aynı zamanda buna muhtaç olan – en önemli ve ilk değer olarak telakki edilmiştir. Benzer şartların hüküm sürdüğü bir tarihî dönemeçte yaşan Filibeli Ahmet Hilmi Bey, savunduğu fikirler ve ileri sürdüğü tezlerde dinin gelişmeye engel değil; aksine bunu zorunlu kılan bir mekanizmaya sahip olduğunu savunmuştur.

İslam dini, kendi sisteminin aksayan yönlerini rehabilite etme ve güncelleme potansiyeline sahip yegâne evrensel dindir. İslamiyet son din

olması itibariyle; bundan beş yüz yıl önce insanların dinî ve dünyevî ihtiyaçlarını karşıladığı gibi, bundan beş yüz yıl sonraki neslin de bir dinden beklentilerine cevap verebilecek imkana maliktir. Ancak dini çağlara göre güncellemesi ve dinamik alanını fonksiyonel kılarak yorumlaması gerekenler yine insanlardır. Bunu hayata geçirme sorumluluğunu ise din aydınları üstlenmelidir.

Müslüman aydın değişen şartları ve toplumun ihtiyaçlarını göz önünde bulundurarak yeni reçeteler üretmeye talip olmalıdır. Dinin dinamik alanında "İslamî akıl"la düşünen müçtehit, yapılması gereken ne ise onu yapmalı ve dinin hareket sahasının daraltılarak hayatın dışına itildiği bir çağda; onu yaşanılır kılmanın formüllerini bulmalıdır. Düşüncenin önündeki her türlü engel kaldırılmalı, zihnî tembelliğe son verilmeli ve referanslarını sağlam kaynaklardan alan akıl etkin kılınmalıdır. İslam düşüncesinde gerekli açılımlar sağlanarak dünyadaki; hatta kainattaki "yenilik"lerle ilgilenilmelidir.

Yenilenme kaçınılmazdır; lakin doğru usûllerle ve gerekli sahalarda yapılmalıdır. Tecdit hareketi tam bir batılılaşmayla sonuçlanmamalıdır. İslam medeniyeti gibi köklü medeniyetlerden beslenen toplumlar, öz değerlerini korumalıdır. Girişilecek modernleşme hareketinde batı felsefesi ve dünya görüşünün başatlığı göz önünde bulundurulmalıdır; zira dozu kaçırılacak bir modernleşme, toplumun kültürüne yabancılaşmasıyla neticelenebilir. Hatta ortaya çıkacak tablo; kültürel bir aliminasyon (eritme) veya eliminasyon (yok etme) da olabilir.

Din gelişmeye engel olmadığı gibi, her zamanda gelişmenin lokomotifi olmuştur. Bununla birlikte dinî sahada da zamana ve yeni şartlara göre yapılması gereken değişiklikler vardır. Müslüman değişime karşı olamayacağı gibi, dini gereğince her zaman çağının önünde koşmalıdır.

Ahmet Hilmi Bey, Osmanlı Devleti'nin en çalkantılı döneminde yaşamış olup yenilenme tartışmalarının gayretli ve cevâmiü'l-kelîm teorisyenlerin biridir. Yaşadığı devrin düşünce dünyasında onu önemli kılan bazı sebepler vardır:

Onun modernleşme ile ilgili düşüncelerine bakıldığında, eklektik bir anlayıştan çok; "bilginin İslamîleştirilmesi" şeklinde özetlenebilecek bir tavrı savunduğu söylenebilir.

Mütefekkir, - daha çok tasavvufi bakış açısının bir sonucu olarak - toplum dünyadan uzaklaşırken "Müslümanların izzeti" prensibini öne çıkarmış ve bu izzetin korunması için yapılması gerekenlerin üzerinde durmuştur.

Bugün kelâm ilminin öncelikli problemi; klasik kelâmın ana konuları niteliğindeki sıfatlar, halku'l-Kur'an, rü'yetullah gibi konuları tekrar tekrar işlemek değil; dinin karşısında, onu yok etmek üzere bekleyen modern felsefî ve bilimsel akımlara cevap vererek hem yeni delillerle akidesini savunmak hem de modern insanı ikna edebilecek tarzda kendini ifade etmektir.

Önerdiği tahlil metodu, her biri pozitif bilimin bilgiye ulaşma yöntemleri olan; deney, analiz, araştırma ve inceleme gibi rasyonelliği ön plana çıkarmaktadır. Filibeli'nin rasyonelliği dinî mevzulara teşmil etmesi, aklın ihmal edildiği bir zamana rastlaması bakımından ayrı bir ehemmiyet taşımaktadır.

Materyalizm temelli ateizme karşı yürüttüğü mücadele, kelâma yeni yöntemler kazandırmış ve konularını güncellemiştir. Dinî metoda felsefî ve bilimsel yöntemi eklemiş, kelâm ilminin metodolojisini ve dilini yenileyerek fonksiyonelleştirmiştir.

Modernleşme metodolojisinin en önemli sac ayağını, içtihat müessesesine işlerlik kazandırmak oluşturur. Zira "*içtihat kapısının kapandığı*" inancından hareketle, dini canlı tutan bu fevkalade önemli kurum atıl bırakılmıştır.

XX. yüzyılda olduğu gibi XXI. yüzyılda da aklın yüceltilmesiyle birlikte; bilimsel veriler ve beş duyu yegane bilgi kaynağı olarak kabul edilerek metafizik boyut reddedilmektedir. Hal böyleyken; İslam dini asırlar evvelinden kalma argümanlar ve tezler ile müdafaa edilemeyeceği gibi, değişen literatür; bilim ile din arasındaki iletişimi dahi imkansız kılacaktır.

Şurası muhakkak ki modern düşünce mantalitesinin neş'et ettiği ontolojik ve epistemolojik sorunsal ile bu anlayışın dine; aşkın ve metafizik olana karşı takındığı tavır, bu şaşı bakış, kelâm ilminin ilgilenmesi gereken yeni problemler yaratmakta; kelâmın yenilenmesi zorunluluğunu doğurmaktadır.

Kelâm, İslam dininin akaidini meydana getiren; usûl dediğimiz temel esasların akıl ve pozitif bilimlerle ilişkisini tesis etmelidir. İslam dünyasında, özellikle yakın çağda sıkça tartışılan konulardan olan akıl – vahiy dengesini sağlamalıdır. Müslümanlar aleyhlerine cereyan eden sürece müdahale edemiyor ve asrın idrakine İslam'ı söyletemiyorlarsa çağa ayak direyerek bir yere varılamayacağını da anlamalıdırlar. Hal böyleyken; dünyanın hızlı bir değişim içerisinde bulunduğu göz önünde bulundurularak, değişen hayat şartlarına göre İslam düşüncesinin söylemleri gözden geçirilmelidir.

BİBLİYOĞRAFYA

I. Filibeli Ahmet Hilmi'nin Kendi Eserleri

- **Allah'ı İnkar Mümkün Mü?**, sad. Necip Taylan – Eyüp Onart, Çağrı Yayınları, İstanbul, 1979
- **Âmâk-ı Hayal**, sad. Esra Keskinkılıç, Şule Yayınları, İstanbul, 2001
- **Asr-ı Hamidî'de Alem-i İslam ve Senûsiler**, sad. İsmail Cömert, Ses Yayınları, İstanbul, 1992
- **Beşeriyetin Fahr-i Ebedîsi Nebimizi Bilelim**, Hikmet Matbaası, (Osmanlıca) İstanbul, 1913
- **"Hal-i Hazırımızın Hakikati"**, İ.İ., nu.7, 6 Muharrem 1326
- **Huzuru Akl-ü Fen'de Maddiyyûn Meslek-i Dalâleti**, sad. Sadık Albayrak, Tercüman 1001 Temel Eser Serisi, İstanbul, 1974
- **İlm-i Ahvalü'r-Ruh**, Hikmet Matbaası, (Osmanlıca) İstanbul, 1327
- **İslam Tarihi**, haz. Ziya Nur, Ötüken Yayınları, İstanbul, 1982
- **Muhalefetin İflası**, sad. Ahmet Eryüksel, Nehir Yayınları, İstanbul, 1991
- **Müslümanlar Uyanın**, sad. M. Şevket Eygi, Bedir Yayınevi, İstanbul, 1966
- **"Sanihât-ı Kalenderâne"**, İttihad-ı İslam, nu.11, 26 Şubat 1909
- **"Şark ve Garp Medeniyeti, İktibas, İntibak ve Taklit"**, Yeni Tasvir-i Efkâr, sayı:187, Aralık 1909
- **Taklitle Medeniyet Olmaz**, Bedir Yayınevi, İstanbul, 1962

- **Üniversiteli Gençlerle Bir Konuşma**, sad. M. Şevket Eygi, Bedir Yayınevi, İstanbul, 1963
- **Üss-i İslam**, Hikmet Matbaası, (Osmanlıca) İstanbul, 1914
- **İslam'ın Esası**, (Sad. A. Bülent Baloğlu, Halife Keskin), TDV Yayınları, Ankara
- **Yirminci Asırda Alem-i İslam ve Avrupa: Müslümanlara Rehber-i Siyaset**, Hikmet Matbaası, (Osmanlıca) İstanbul, 1327

II. Faydalanılan Diğer Eserler

ATAY, Hüseyin

- **Kur'an'a Göre İman Esasları**, Ajans – Türk Matbaası, Ankara

AYDIN, Mehmet S.

- **Din Felsefesi**, İzmir İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, İzmir, 1999

BABANZÂDE AHMET NAİM

- **İslam Ahlakının Esasları**, sad. Ömer Rıza Doğrul, Yüksel Yayınevi, İstanbul, 1945

BALOĞLU, A. Bülent

- **Kelâm Araştırmaları I**, İzmir, 1998
- **"Kelâmın İşlevselliği Hususunda Bazı Düşünceler"**, Kelamın İşlevselliği ve Günümüz Kelâm Problemleri Sempozyumu, 24-25 Eylül 1999, İzmir

BAYRAKTAR, Mehmet

- **İslam Felsefesine Giriş**, TDV Yayınları, Ankara, 1997

BERKES, Niyazi

- **Türkiye'de Çağdaşlaşma**, Doğu - Batı yayınları, İstanbul, 1978

BİLMEN, Ömer Nasûhi

- **Muvazzah İlm-i Kelam**, Ergin Kitabevi Yayınları, İstanbul, 1959

BOLAY, Süleyman Hayri

- **Türkiye'de Ruhçu ve Maddeci Görüşün Mücadelesi**, Yağmur Yayınları, İstanbul, 1967
- **Felsefi Doktrinler Sözlüğü**, Akçağ Yayınları, Ankara,1990

BULAÇ, Ali

- **İslam Düşüncesinde Din – Felsefe, Vahiy – Akıl İlişkisi**, İz Yayıncılık, İstanbul, 2000

BULUT, Mehmet

- **Kuran'da Allah'ın Varlığı**, Tibyan Yayıncılık, İzmir, 2001

BURSALI, Mehmet Tahir,

- **Osmanlı Müellifleri**, Haz. Fikri Yavuz – İsmail Özen, Meral Yayınevi, İstanbul, 1972

CEVİZ, Ahmet

- **Felsefe Sözlüğü**, Paradigma Yayınları, İstanbul, 2002

DEMİR – ACAR, Ömer – Mustafa

- **Sosyal Bilimler Sözlüğü**, Ağaç Yayıncılık, İstanbul, 1993

DEVELLİOĞLU, Ferit

- **Osmanlıca – Türkçe Ansiklopedik Lügat**, Aydın Kitabevi Yayınları, Ankara, 1996

DODURGALI, Abdurrahman

- **Osmanlı'dan Cumhuriyet'e İslam Düşüncesinde Arayışlar,** Rağbet Yayınları, İstanbul, 1999

ELİAÇIK, R. İhsan

- **İslam'ın Yenilikçileri,** I-III, Söylem Yayınları, İstanbul, 2001

FAHRİ, Macit

- **İslam Felsefesi, Kelâmı ve Tasavvufuna Giriş,** çev. Şahin Filiz, İnsan Yayınları, İstanbul, 2000

FAHRU'D-DİN ER-RÂZİ

- **Meâlimu Usûli'd-Din,** çev. Nâdim Macit, İhtar Yayıncılık, Erzurum, 1996

FAZLUR RAHMAN

- **İslam,** çev. Mehmet Dağ – Mehmet Aydın, Selçuk Yayınları, İstanbul, 1992

GÖLCÜK, Şerafeddin

- **Kelam Tarihi,** Esra Yayınları, Konya, 1992

GÜLER, İlhami

- **Allah'ın Ahlakiliği Sorunu,** Ankara Okulu Yayınları, Ankara, 1998

GİLSON, Etienne

- **Ateizmin Çıkmazı,** çev. Veysel Uysal, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, İstanbul, 1994

HANÇERLİOĞLU, Orhan

- **Felsefe Sözlüğü,** Remzi Kitabevi, İstanbul, 1970

HARPÛTÎ, Abdüllatif

- **Tarih-i İlm-i Kelâm,** Necm-i İstikbal Matbaası, (Osmanlıca), İstanbul, 1913

HEYET

- **Sosyal Bilimler Ansiklopedisi,** Risale Yayınları, İstanbul,1990, I-IV

HEYET

- **İslam Ansiklopedisi,** Türkiye Diyanet Vakfı, C.I-XXV, İstanbul, 1996

İKBAL, Muhammed

- **İslam'da Dinî Düşüncenin Yeniden Doğuşu,** çev. Dr. N. Ahmet Asrar, Birleşik Yayıncılık, İstanbul

İLERİ, Celal Nuri

- **Tarih-i İstikbâl,** Yeni Osmanlı Matbaası, (Osmanlıca), İstanbul, 1913

İBN KAYYIM el-Cevziyye

- **Kitabu'r-Ruh,** çev. Şaban Haklı, İz Yayıncılık, İstanbul, 1993

İZMİRLİ, İsmail Hakkı

- **İslam Dini ve Tabii Din,** sad. Doç Dr. Osman Karadeniz, İzmir İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, İzmir, 1998
- **Yeni İlm-i Kelam,** haz. Sabri Hizmetli, Umran Yayınları, Ankara, 1981

KARA, İsmail

- **İslamcıların Siyasi Görüşleri,** İz Yayınları, İstanbul, 1994
- **Türkiye'de İslamcılık Düşüncesi,** Risale Yayınları, İstanbul, 1986

KESKİN, Halife

- **İslam Düşüncesinde Kader ve Kaza,** Beyan Yayınları, İstanbul, 1997

MUHAMMED NURU'L-ARABÎ

- **Nesefî Akaidi Şerhi**, haz. Mehmet Serhan Tayşi, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, İstanbul, 1993

ÖZERVARLI, M. Sait

- **Kelâmda Yenilik Arayışları**, İSAM Yayınları, İstanbul, 1998

es-SABÛNÎ, Nurettin

- **Maturîdiye Akaidi**, ter. Bekir Topaloğlu, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara, 1979

SAİD HALİM PAŞA

- **Buhranlarımız ve Son Eserleri**, haz. Ertuğrul Düzdağ, İz Yayıncılık, İstanbul, 1991

SEYYİD ŞERİF CÜRCANÎ

- **Kitabü't-Ta'rifât**, ter. Arif Erkan, Bahar Yayınları, İstanbul,1997

TOPALOĞLU, Bekir

- **İslam Kelamcıları ve Filozoflarına Göre Allah'ın Varlığı**, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara
- **Kelam İlmi Giriş**, Damla Yayınevi, İstanbul, 1996

ULUDAĞ, Süleyman

- **Tasavvuf Terimleri Sözlüğü**, Marifet Yayınları, İstanbul, 1977

ULUDAĞ, Zekeriyya

- **Şehbenderzâde Filibeli Ahmet Hilmi ve Spiritüalizm**, Akçağ Yayınları, Ankara, 1996

ÜLKEN, Hilmi Ziya

- **Tarihî Maddeciliğe Reddiye,** İstanbul Kitabevi, İstanbul, 1981
- **Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi,** Ülken Yayınları, İstanbul, 1979

WATT, W. Montgomery

- **İslamî Tetkikler – İslam Felsefesi ve Kelâmı,** çev. Süleyman Ateş, Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara, 1968
- **İslam Düşüncesinin Teşekkül Devri,** çev. Ethem Ruhi Fığlalı, Birleşik Yayıncılık, İstanbul, 1998

WEBER, Alfred

- **Felsefe Tarihi,** Remzi Kitabevi, ter. H. Vehbi Eralp, İstanbul,1998

WOLFSON, H. Austryn

- **Kelâm Felsefesine Giriş,** çev. Kasım Turhan, Kitabevi Yayınları, İstanbul, 1996